

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

У ХУРТОВИНІ

РОМАН

ДРУГИЙ ТОМ

КІЇВ · ВІДЕНЬ · ЛЬВІВ
ВИДАВНИЧТВО „ЧАЙКА“

ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“.

I. Українська бібліотека.

Досі **появились:**

- П. Карманський: **Між рідними в південній Америці.** З передмовою А. Крушельницького. З 16 малюнками 8⁰, 211 + (1) стор. Ціна 32.000 а. кор., 50 цент.
- А. Крушельницький: **Орли,** комедія. 8⁰, 266 + (2) сторін. Ціна 28.000 а. кор., 45 цент.
- **Трівога,** драма. 8⁰, 132 сторін. Ціна 16.200 а. кор. 25 цент.
 - **Змагання,** повість. 8⁰, 415 + (1) ст. Ціна 46.800 а. кор., 70 цент.
 - **Дужим помахом крил,** роман, I. том. 8⁰, 404 сторін. Ціна 46.800 а. кор., 70 цент.
 - **Дужим помахом крил,** роман, II. том. 8⁰, 499 сторін. Ціна 54.000 а. кор., 80 цент.
 - **У хуртовині,** роман, I. том, 8⁰, 306 ст. Ціна 34.200 а. к., 50 цент.
 - **У хуртовині,** роман, II. том, 8⁰, 320 ст. Ціна 36.000 а. к., 55 цент.
 - **У хуртовині,** роман, III. том, 8⁰, 268 ст. Ціна 28.000 а. к., 45 цент.
- Іван А. Крушельницький: **Весняна пісня,** 8⁰, 128 сторін. Ціна 14.400 а. кор., 25 цент.
- А. Хомик: **Всесильний доляр,** оповідання, з переднім словом М. Шаповала. 8⁰, 188 сторін. З портретом автора. Ціна 19.800 а. кор., 30 цент.
- С. Черкасенко: **Казка старого млина,** драма. 8⁰, 138 + (2) сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.
- **Про що тирса шелестіла,** трагедія. 8⁰, 170 + (2) сторін. Ціна 18.000 а. кор., 30 цент.
 - **Твори,** том III. (Поезії.) 8⁰, 238 + (2) сторін. Ціна 27.000 а. кор. 40 цент.

Друкуються:

- О. Грицай: **Критичні студії в новітнього письменства.** 8⁰.
- А. Крушельницький: **Надаремне,** роман, 2 томи. 8⁰.

II. Бібліотека світової літератури.

Досі **появились:**

- В. Гюто: **Люкреція Борджія,** трагедія, переклада В. О'Коннор-Вілінська. З передмовою дра О. Грицая. 8⁰, XVI + 94 + (2) стор. Ціна 12.600 а. кор., 20 цент.
- Т. Готье: **Панна де Мопен,** роман, переклав М. Шраг. З передмовою дра О. Грицая. I. том. 8⁰, XX + 262 + (2) сторін. Ціна 32.400 а. кор., 50 цент.
- **Панна де Мопен,** роман II. том. 8⁰, 298 + (2) сторін. Ціна 34.200 а. кор., 50 цент.
- Ч. Дікенс: **Цвіркун у запічку,** оповідання, переклала Др. Н. Суровцева. З передмовою дра О. Грицая. 8⁰, XVI + 120 сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.
- А. Доде: **Сафо,** роман, переклав Б. Чорний. З передмовою дра О. Грицая. I. том, 8⁰, XX + 104 стор. Ціна 14.400 а. кор., 25 цент.
- **Сафо,** II. том, 8⁰, 120 сторін. Ціна 14.400 а. кор., 25 цент.
- І. Еберс: **Адріян і Антіної,** роман в часів римського цісарства, переклав М. Троцький. З передмовою дра О. Грицая. I. том, 8⁰, XVI + 210 сторін. Ціна 25.200 а. кор., 40 цент.

(Далі на 3 стор.)

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ
У ХУРТОВИНІ

РОМАН

ДРУГИЙ ТОМ

КІЇВ — ВІДЕНЬ — ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“

Всі права застережено

З друкарні Христофа Райсера Синів у Відні

Була ще темна ніч, як пані Шмі'єрова прокинулася з неспокійного сну та почала розбуджувати свого чоловіка.

— Каролю, вставай! Каролю...

Термосить ним з усієї сили, але не багато це помогає.

— Га? Га? Що?... Лиши мене! Чого хочеш? Лиши мене!... — борониться заспаний Шмі'єр. Западає знову в сон.

— Вставай, бо буде пізно! — термосить його вже виведена з рівноваги дружина.

— Чого ти хочеш од мене? Ще темна ніч! Лиши мене!

— Вставай, бо буде запізно! Нема ані скіпочки дров. Не знаєш?... Навіть сніданку тобі не зварю!

І, кажучи це, вона скопилася з ліжка та починає одягатися. Засвітила свічку та наближається знову до чоловіка.

— Карольку, дивися, я вже встала. Бачиш? Вставай!

— Таки доконче вставати?

— Що ж ти хочеш, щоб я сама йшла? Кажу тобі, що нема чим запалити! Не змо-

жемо сніданку зварити! Вставай! — крикнула врешті енергічно.

Цей її рішучий тон наказу підкинув Шмігера на ноги. Він встає й починає одягатися.

— Що чоловік не може бодай виспатися...

— Ще тобі мало? Від шостої години вечора?... Ти бодай спиш, а я лежу й перекидаюся з боку на бік. Не можу дати собі ради з тими проклятими думками. Доки то іде буде тривати? Доки нам ще так страждати? Коли то все раз уже скінчиться?

Немає відповіди на її слова. Чоловік не знає, що сказати. Що б не сказав — усе буде не те, чого жде дружина. І що він міг їй сказати?

Спершу вірили, що — не сьогодня, то завтра... Ждали з дня на день. Не приходила зміна. Ті, що держали в своїх руках провід в організації й вели всю роботу, запевняли, що мають як найкращі звістки. Ждали бодай грошової допомоги, поки не прийдуть їх війська та не визволять їх з неволі. Потім прийшла невеличка допомога. Він бачив на власні очі лісту виплат і мусів мовчати. Що там цих грошей було? Дрібничка! А рук по неї простяглося — без ліку! Мусіли кинути сюди й туди, всіх подурити — бо всі голодують. Однакова скрізь біда. А як почали ділити — вийшло таке, що на особу

припало не більш, як на один тиждень життя. Хто жалівся, тому показували оригінальний переказ, що прийшов до них із Krakova й лісту виплат. Хотів, чи не хотів, — мусів замовкати.

Тепер уже не було ніякої надії на скору допомогу. А тим часом зіма затягається, їсти нема чого, нема чим запалити, ні звідки дістати, ні в кого позичити. В хаті що-дня приходить до сильнішого розбрата між ним і дружиною. В одне мусить іти до гіршого, бо він не всілі нічим розважити її, шляк собі зарадити.

Встає ліниво, загортавшись, йде, щоб бодай сяк-так злагодити холод у найближчому дні. Виходять обоє з дружиною на вулицю та прокрадаються на сусіднє подвір'я.

Там стоїть незамешканна хата, з якої вже повинносили, хто що міг. Уже й дах підрізали і він звалився на зруб хати. Сюди звернули свою ходу обоє Шмігері. Коли пані Шмігерова роздовбувала під вікном глину та намагалася підважити струпішлій заміт, її чоловік видряпався на під та заходиться коло розбірання даху. Спершу відригав поєдинчі ґонти й складав їх на купу. Потім починає брати його досада, що такою працею не багато заробить. Тягне ту частину даху, що вже зовсім упала на під і лежить, тримаючися тільки одним боком горішнього вя-

зання. Працює, вибиваючися з усіх сил, щоб тільки зрушити цю частину даху. Врешті так схитнувся, що трохи не впав. У ломіт даху вплітається крик-шепот його дружини, яка, стрівожена тим ломотом, питається, що сталося та накликув його, щоб обережно це робив, бо побудять сусідів.

По хвилині Шмі́гер виставив голову знад поду й мовить:

- Уважай, я буду спускати шматок даху.
- Тільки не роби галасу, прошу тебе.
- Добре тобі казати. Уважай...

Із причілка показався шмат даху та починає помалу зсуватися на землю. Пані Шмі́герова, як може, помогає чоловікові, щоб не наробив завеликого гамору. За хвилину увесь цей шмат даху опинюється на землі.

Тепер обов Шмі́єри заходяться коло того, як би то найзручніше перенести цю здобичу до хати. Виявляється, що це не дуже великий тягар. Але при докладнішому розгляді бачать, що й не така то вже дуже велика користь. Все ж таки треба вжити всіх сил, щоб перенести цей шмат даху до хати. Могли б, що правда, розіклсти собі роботу на кілька разів, але до того треба б сокири, а це могло б накликати їм на голову небажаних свідків. Мусять зважитися нести так, як був.

За ввесь той час, що мали пройти від цієї пустки до своєї хати, не промовили ні словечка одно до одного.

І коли Шмігера квапиться, щоб як найхутше упоратися з цим та ще раз піти, може вдастся ще шматок даху захопити, її чоловік — як буряк,увесь запливає кровю на лиці. Не так з утоми, як із страху та сорому. Він знає, що мусить це робити, коли не хоче замерзнути в хаті, знає, що без того не всилі б навіть зварити собі води на чай. Але при тому всьому розуміє, має свідомість того, що він робить. Називає свій вчинок ясно по імені. Не обдурює себе, що, хоч годі йому інакше робити — це ніщо інше, як крадіж. Шукає хвилево оправдання в тому, що ця хата й так пропадає. Не знати, чи живуть її господарі, чи вернуться коли до неї. Але в ту ж мить стає йому ясно перед очі свідомість, що ось хтось може вийти із сусідньої хати, хтось може проходити вулицею, счинить крик. Може схоче задержати злодіїв. Він приготований на все. Знає, що в такім випадку треба все кидати й утікати під заслоною ночі. Каже це шепотом до своєї дружини. Вона спершу мовчить. Потім, як сіпне дахом, як трутить його...

— Баба! — кидає йому образливо.

Він іде вже далі, не обзываючися, тільки потай од дружини стріляє очіга на всі боки.

Здається йому, що чув якийсь рух біля себе.
Спиняється. Наслухає.

— Чого ж ти зупинився? — шепоче нетерпляче дружина.

— Ти не втомилася? — замасковує він перед нею дійсну причину свого вчинку.

— Каролю, нема часу на жарти... Не розумієш?...

Він іде, вже ні на що не звертає уваги. Наближаються до хати. Йде так хутко, що дружина ледви встигає наздігнати його.

Коли цей дах опинився вже в дрівітні, Шмігер завертає до хати.

— Куди ж ти? Що це? Ти вже не йдеш? Ходім іще раз!...

— Не можу. Мушу напитися води.

Входить до хати. Не чув того, що й дружина прийшла.

— Не піду, не піду, не піду більше! — кричить, чим далі, не памятаючи себе. — Волію з голоду примірати. Волію замерзнуть на морозі, ніж маю так упідлюватися. Подумай собі. Ти подумай собі! Я — скарбник у податковім уряді, я скарбник у всіх товариствах. Мені довіряють люди великих сум. Я за все своє життя ні одного шеляга не спроневірив, а тут краду, чуєш? — краду, краду! І то коли б іще вкрав щось такого, що забезпечило б нас на ввесь цей час лихоліття, що дало б нам змогу прожити спокійно

один місяць, хоч би один тиждень!... А то я краду шматок даху, щоб нагріти хату на дві-три годині. І для такої дурниці я упідлююся, я виставляю себе на неславу. Я можу зруйнувати все своє життя...

— А що ж ти хочеш робити? Ну, скажи мені, чим я запалю сьогодня, щоб зварити тобі чай?

— До свого даху берімся. Розбіраймо дрівітню. Вирізуємо крокви в хаті. Палім столами, кріслами, книжками! Продаваймо все, що маємо в хаті. Тільки не крадім! Не крадім!

— Чи ти збожеволів? Ще дах хочеш розібрati собi над головою? Ще мало тобi нещастя? Треба ще до всього лиха, щоб нам на голову текло?

— Тільки не крадім, тільки не крадім!

— А що ж робити? Скажи мені, що робити?

— Все попродати. Розумієш? Все попродати! Тільки не красти!

Підходить до столу, ловить у руки скатерть та підводить її з усієї сили вгору, аж посыпалося по хаті все, що було на столі.

— До чого тобі цих лахів? Чого ти трестиш над цим? Чому не хочеш того позбутися? Щоб я не мусів так упідловатися?

— А я, я? Не упідлююся? Того ти не бачиш?

— Твоя вина! Воліла б ти радше мовчати!

— В чому моя провина? В чому? В чому?
Кажи!

— Не скач, осо! Досить мені вже твого патріотизму! Чому то було не підписати заяви та не брати сьогодня платні? Корона була б тобі впала з голови?

— Каролю! Спамятайся! Що ти говориш?
Чоловіче!

— Краще злодієм стати, ніж було підписати ту їх дурну заяву?

— Я мала б зрадити свою Польшу? — промовила счудуваним голосом Шмі'єрова, складаючи обидві руки на груди. — А рука б мені всохла скоршє, ніж би я мала стати зрадницею свого народу.

— А що ж тобі шкодило б, як би я був підписав? — говорить навзгодгад, а ну згодиться дружина. — Я ще її сьогодня міг би підписати. І мене приймуть до служби!

— Мовчи! — промовила згорда Шмі'єрова.

— Кохана, прошу тебе, що ж у цім поганого?... — проситься її чоловік із слізьми в очах. — Яка ж це зрада, як я з конечності підпишу? Дивімся тверезо на справу...

— Мовчи! — процідила ще більш звисока, крізь зуби, пані Шмі'єрова. — Дивися! Дивися!... Кулаки буду гризти, пальці свої буду глодати, як не буде чого їсти!...

При цих словах вложила собі обидва за-

тиснені кулаки між зуби та почала їх кусати. А ж шипіла з болю.

— Злодій, злодій, злодій, але — патріот! — трохи не ридав Шмігер.

— Підлії! — кинула йому в очі дружина й утікла до сусідньої кімнати.

А Шмігер упав безсило на крісло. Товче головою до столу...

Коло полудня з'явилася біла карточка у вікні пані Шмігерової.

Незабаром після того постукали до неї. Відчиняються двері і входить її товаришка Пшестшалковська.

— Панюсю, що ви робите? — питаеться гість. — Не вже ж ви справді хочете продавати свої макати?

Коли подивилася тепер на лицце Шмігерової, не потребувала вже ніякої відповіди. Всі вичитала з нього. Із сліз, які ще не спилили з лица, з підпухлих повік, мрячного погляду очей...

— Ви справді, панство, у таких клопотах?

— Не було ж уже часу, щоб усе вичерпалося? То хоч би й криниця була в хаті з грішми, то й вона не буде бездонна.

— Бідні ви, панюсю, дуже мені вас жаль. А ще більше болить мене серце, що помогти вам не всилі. Боже мицій, скільки то людей муочиться на світі... І коли прийде вже

краї та кінець усьому тому нашому стражданню...

— Я вже не маю надії, — мовить Шмігєрова. — В-одно нас розважають, в-одно приносять нам самі певні і добрі звістки, але на словах кінчиться. Поза тим нічого більш не бачимо.

— Тільки не треба попадати в зневірря, — мовить Пщестшалковська. — Всьому мусить прийти кінець.

— Так, так, кохана пані, інших розважаєте, а сами тратите віру в нашу добру справу.

— Я?... Боже, заступи! Я ані на хвилину не зневірилася.

— Хіба ж ви не продаєте хати? Не втікаєте від нас?

— Хату продаємо. Але це зовсім не для того, щоб мали втратити віру в краще майбутнє. Та й ще не знати, чи зможемо продати. Бо ми нікому іншому не продамо, тільки Полякові.

— Певно, певно. Але, боже мій, така хата, таке чічко! А город!... А сад який дородний. І все те покидати...

— Мусимо виїхати. Моя мамочка вже дуже стара. Я хотіла б продовжити їй віку, все зробила б, щоб вона як найдовше могла жити. І для того мусимо чим скоршє все продати її виїхати через Румунію до нашої

коханої Польщі. Бо як того не зробимо, то я не ручуся за життя моєї мамочки.

— Що ж такого? — стрівожилася Шмігерова. — Загрожує вам яке нещастя?

Пшестшалковська посміхнулася.

— Ні. Але прошу собі уявити, що ті бандити зареквірували в нашій хаті три покої. Та то навіть Москалі задовольнялися одним. Мадяре — свої — та й вони не брали більш як один покій. Але то були культурні люди. Треба було дивитися, в якому ладі утримував наш покій військовий слуга. Як він на пальцях ходив, щоб навіть не стукнути. Тихо було, як у раї. А тепер — не можете уявити собі, панюю, яке в нас пекло. Мешкає в нас така голота. Викрикують, вистукують, вигримують, виспівують... Що ви скажете?... Виспівують увесь день і до півночі свої гайдамацькі пісні! І моя бідна мамочка мусить усього того слухати! Вати собі напихає в уха, завязує собі голову й ще не помагає. Бідна мама! Не може нікуди сховатися перед ними. А тут ще — зіма. Ні до городу піти, ні на прохід піти, ні втікти куди... А вони, подумайте собі! Починають ще й варити собі в кухні! В одні хтось приходить до нас за чимось і балакає тим проклятим жаргоном! Кажу вам, панюю, я дивлюся на свою мамочку і подивляю ласку божу, що вона не вмліває, що вона взагалі ще витримує це нещастя!

Підняла руки до гори, як би дякувала Невідомому за ту його ласку. Потім мовить далі:

— Сидимо раз пі живі, ні мертві, так уже ждемо безнадійно, що далі буде, а тут як зареве якийсь: „Не пора Ляхові служити!“ Подумайте собі, подумайте собі, панюсю! Він мене в моїй хаті, в моїй рідній хаті, мене ляхівкою лає! Співає мені таку гайдамацьку пісню! Чого ж іще ждати? Хіба ще, щоб почали різати ляхівок? Я вже так тремчу з обурення, вже ледви жива. А моя мамочка встає з крісла, підходить до мене, кидається мені з риданням на груди й шепоче: „Стасю, Стасюнцю, мусимо виїхати звідси! Як хочеш, щоб я пожила ще трохи — мусимо втікати!... „А хата?“ — питається непевно. — „Продамо, все попродамо. Втічено з душою й тілом, але бодай з надією, що ще трохи поживемо. Кажу тобі, як уже не чутиму голосу цих людей, я відживу. Помолодію. Стасю, це протився. Я вже давно ношуся із цією думкою. Але ніколи не мала відваги тобі цього сказати. Думала, якось перетерплю. Та тепер уже бачу: ні, ці, не видержу. Мусиць зробити для мене цю жертву!... Що ж ви на це, панюсю?

— Бідна ваша мамуся. Дуже мені її жалко. Мушу її відвідати, розважити. Може то ще якось минеться.

— Ні, кохана пані! Не минеться одно ніколи: не минеться нам наша ганьба, що

ми дали себе взяти під ноги тим гайдамакам, хоч би на короткий час! Ніколи не пробачу цього нашому Пілсудському, що він був такий кунктор! Як можна було допустити до того, щоб цих гайдамаків випередили на один день? І тепер замісць усі силы кинути на нашу землю й визволити нас, він, бог знає, що робить...

Кинула погляд у напрямку до вікна, схопилася, та починає прощатися.

— Чого ж ви так квалитеся, панюсо? — питаеться Шмі'єрова.

— Боюся, що цих дві, що читають вашу оповістку, можуть зайти до вас. О, таки підуть. Втікаю, втікаю.

І, не прощаючися довше, подається до дверей. У хату входять дві пані та починають розпитувати Шмі'єрову де-що ближче про її макати.

Вона показує їм одну за одною.

Подивляють. Охають і ахають — так їх за очі хватасяє.

— Це праця ваших учениць? — питаеться одна з панів.

Шмі'єрова подивилася на неї із жахом. Спалахнула в душі глибокою образою. Не зімала, що сказати. Вона й не думала про те, що в неї всякі люди бачили ці макати, ці дарушки її учениць, які вона діставала щороку на свої іменини. А хто їх тільки

бачив, мусів подивляти. Усякому вона розповідала залюбки історію кожної робітки. Але про це не подумала, що одні одним могли подавати звістку про ті скарби дитячої роботи, які заховуються в неї. І тепер вона стоїть перед оцими двома Українками, як злочиниця. Вони ж знають, що вона розprodue свої іменинні дарунки.

— Так, це праця моїх учениць, — мовить, відзискуючи рівновагу, пані Шмігера.

— І скільки пані жадають от, наприклад, за цих дві?

— Ааа... пані думають — ці макати? Ні! Це не на продаж! — мовить здивованим томом образи пані Шмігера.

— А котрі ж на продаж?

— Пані хотіли б купити? Еее... я ще не маю тих, що на продаж...

— А картка?... — показує одна з пань на вікно.

— Ах, картка?... Я й забула... То я маю дістати йно-що... То мене прохали... Я й зовсім забула за цю картку. Я думала, що панюсі прийшли в гостинну до мене, хотіли подивитися на мої макати. Дуже перепрашаю, дуже перепрашаю...

Обидві пані подивилися одна на одну. Не знають, що сказати. Немає їм чого тут довше сидіти. Перепроп摒уть і прощаються.

Коли тільки опинилися за дверми, Шмі-

герова підходить хутчій до вікна, здирає з нього картку й рве її на шматки.

— Не для вас! О, не для вас! — шипить. — А не діждете...

Тим часом ті пані дійшли до вікна й хотіли ще раз прощітати оповістку. Дивляться — немає вже більш картки на вікні. Хвилинку стоять здивовані. Потім, видно, зрозуміли, в чому річ, бо починають сміятися в увесь голос... Трохи не заходяться з реготу.

А Шмігерова скрізоче зубами. З її очей бухають блискавки...

На столі горить воскова свічка й кидає слабке світло на кімнату. У сутінках вечора хитаються на стінах таємничі тіні людей, що позасідали в кріслах і сидять, раз мов камяні, заслухані в слова промовця, то знов, хвилюються під враженнем його промови, повертають один до одного голову та шукають на обличчях товаришів відгуку почувань зворушеності своєї душі. Та навіть тоді, коли збентеження їх схвильовує, не дають вислову своїм почуванням словами. Не перебивають промовців, неначе б боялися сполохти його уяву, яка відтворює перед їх очима живу картину приготування до чинного виступу.

Промовець Седлечка сидить біля столу й оповідає спокійно, дуже подрібно про зїзд

у Чорткові. Щечислює міста, які прислали своїх делегатів, повідомлює про те, що вже приготовано й що ще треба зробити. Найбільшу діяльність проявляють Золочів і Тернопіль. Обидва повіти, оточені з трьох боків ворожими фронтами, дали доказ найсильнішої активності. У них уже все приготовано до повстання. Дожидаються тільки звісток із Львова, коли почнеться сильніша офензива; тоді й вони мають ухопити за зброю й ударити ворогові в плечі.

— То справді приготовано повстання? — кидає нервове питання дідич Давидович. Блідин, як стіна.

Очі всіх слухачів звертаються на нього. Це ще більш його бентежить. Його блідо-зелене лице запливає відразу кровю.

— Не перебивайте, пане дідичу, нехай промовець скінчить! — падає понурий голос. Зараз після того починають хитати головою ширі слухачі. Притакують.

Давидович ще сильніше бентежиться. Він приїхав сьогодня на збори, думав, що будуть радитися над тим, як би то забезпечити собі спокійніше життя. Приготовив собі всі свої жалі й болі, щоб кинути їх на вагу обжалувань повіту. Хотів поставити внесок, щоб вислати до Станіславова до уряду депутатію, представити там невідрадне становище польського населення й прохати про рятунок.

Боявся, що його можуть вибрати до тієї депутатії. Розуміється, був би відмовлявся. Але остаточно й на це приготовився, що мусить їхати. Немає ради. Жінка казала Йому, що це може й краще. Може дістати якийсь залишній лист, щоб його не рабували, щоб не реквірували в нього. Каже: Нема чого противитися. То війна. Прийшов ворог до краю, треба скоритися Йому. Які варвари були Москалі, а все ж таки він давав собі з ними раду. Правда, в московській поліції були Поляки — вони його рятували. Але й тут можна де-що зробити. Треба призвати нову владу, треба заявити про свою лояльність, тоді, може, й подивляться на нього іншим оком. Може й урятує де-що із свого маєтку... Розуміється, наказувала Йому, щоб не зраджувався із цими своїми потайними думками на зборах. Хто там буде такий, щоб міг його зрозуміти? Це все голодранці, голопятники! Що на ньому, те й його. Промовляй такому старцеві до розуму. Кажи такому, що ти загроженій у своєму існуванні, що тратиш основи життя!... Що Йому?... Він наликує в руки, валізку під паху, вже й мандрує до своєї Польщі. А що ти, — мовить, — зробиш із своїм двором, із своїм полем, із своїм маєтком? Із чим ти підеш до тієї Польщі? Що тебе там жде, що ти там робитимеш, що істимеш? Хто тобі там поможе, як ти при-

йдеш до тої своєї вітчини жебручим старцем? Ні, — ти господар! Ти хлібороб! Твоя батьківщина там, де твоє поле, де твій двір! Ти тільки тут людина — всюди инде ти старець. І ти мусиш усе зробити, щоб забезпечити себе і свій маєток.

Давидович ні хвилинки не забуває про ті розумні поради своєї дружини. Слухаючи докладного звіту Седлечки, він попадає у щораз більшу трівогу. Увесь жах малюється в його очах. Він спершу не всілі зрозуміти, як така поважна людина, як Седлечка, дідич, може заходитися з такими дурницями. Але, чим далі слухає його слів, тим ясніше виринає перед його уявою постать Седлечки. Нагадує собі де-що з мищулого. Він такий дідич, як і той божевільний Заячківський. Доробився на купецтві грошей і купів собі маєток. І то не він сам доробився грошей, але оженився в багатого купця, покинув купецтво й пішов на господарство. Але зараз таки побачив, що то не однаково, що міряти метром полотно й краяти плугом землю. Замісць дійти до маєткової сили, він задовжився по уха. Увесь його маєток ішов уже на ліквідацію. Врятувала його від катастрофи війна. Але маєткова руїна, як висіла над ним, так і далі не перестала йому загрожувати. Що він може ще втратити? Нічого! А зискати може багато. Головно, коли по-

чпеться якийсь заколот, переворот, коли настане новий хаос. За всю війну він не сидів ні днини в своєму селі. Двір згорів, поле стоїть пусткою. Він тільки торгує й торгує. І тепер починає робити політику. Що ж? Нехай собі робить! Але чого ж йому ще й інших тягти за собою в безодню?

А все ж таки звістка про повстання сквилювала його без жарту. Він бачить, що замісць рятунку — нові хмари зависли в них над головами. І в кого, як у кого, але в п'ого то таки не на жарти! То майже всі дідичі повтікали: хто до Чернівців, хто до Коломиї, до Станиславова — щоб тільки не бути на очах у своїх людей. Він один сидить на селі. І, як то бував в господарстві: із цими добрий, з тими і посвариться й поласться. Приходять його рабувати — борониться. Розуміється — з того всього накипав в душі й у нього йще більш у тих, що з ними він правдується, що їм заваджає. Уважають його за свого ворога, за лютого ворога. І замісць якось лагодити непорозуміння, він попадає в-одно у що-раз сильніший конфлікт. Ну, нехай тепер вибухне повстання. Хоч би й не тут, хоч би й далеко звідси, хоч би тут було зовсім спокійно, — він відповідатиме тут за вчинки своїх земляків. Його першого заарештують. І, як докажуть йому, що бував на зборах, не питатимуть, яка була його роля,

тільки поставлять його під наглий суд, як одного з тих, що приготовляли повстання.

Ось чому його так стрівожила ця звістка.

І як досі, захоплений своїми думками, своїми журбами, не дуже то уважно прислухався до всього, що говорив Седлечка, так тепер ловить кожне слово промовця й важить його на вазі своїх діл, своїх бажань, тривог. І чим довше прислухається, тим більший жах його обхоплює. Він мусить справді повірити, що це не жарти. Тут уже й мови бути не може про те, щоб ладнати відносини з новою владою — вони йдуть на завзяту боротьбу. І, як каже Седлечка, на певну перемогу, а як він це відчуває, на зовсім певну програну. Бодай для нього особисто!

— Все приготовало до повстання, мої панове, — мовить Седлечка. — Тільки одно не дописув: наше Покуття. Коли я змалював відносини в нашому повіті, — я мусів, панове, сказати зовсім ясно й щиро про нашу пасивність! — кажу вам, скопилася буря на залі. Не могли зрозуміти, як ми сміємо занедбати використування нашого географічного положення! Адже ж у нашему сусістві лежіон Желіговського. Ми межуємо з Буковиною... Й не маємо піяких звязків із лежіоном.

— Як то не маємо? — крикнув Пакосць. — Ви ж сами їздили до Чернівців.

— Іздив! То правда, що йздив. Я й сказав їм це. А вони питаютися мене, які накази дав нам Желіговський. Що ми зробили в справі приготування повстання? Ну, що я мав їм на це сказати?

— Ви могли сказати, що ми не заспимо справи.

— Того для них замало. Питалися, скільки в нас зареєстровано повстанців, скільки в нас крісів...

— Кріси дістанемо від легіону! — мовить Пакосць.

— Ми тут так певно сидимо, що можемо тільки пильнувати, чи наші пані приготовили цвіти для уквітчання лицарів легіону! — запицав ксьондз Кульчицький.

— Цвіти — взімку? Що вам до голови приходить, ксенже? — обурюється пані Шмігерова. — Ви не могли б жити, як би не подратували наших пань! Не бійтесь, знаємо ми, що до нас належить! Але неможливого також від нас не жадайте!

— Пані добродійко, для такої справи, як треба б, то й зірок з неба мусимо дістати, не тільки цвітів із землі! — кланяється їй вічливо ксьондз Кульчицький.

— Панство, панство, я ще не скінчив! — просить Седлечка. — Я розумію добре ваші слова, ксенже Кульчицький. Так, зовсім певно, ми мусимо й про цвіти подбати, щоб

ними засипати наших лицарів, як прийдуть увільняти нас із неволі. Але поки те стається, жде нас чимала праця. Ми мусимо бути на кожний завзвичай готові й зробити тут сами свою роботу. Як піде гасло по краї, треба, щоб усі відразу відгукнулися. Всюди. Питаюся панів: чи можемо ми числити на свої сили? Й на кого ми можемо числити?

— На всіх нас! — заявляє з глибоким переконанням Здзярський.

— Пане секретарю! Прошу трохи холодніще! — радить Седлєчка.

— Що значить „холодніще“? Ви ліпший Поляк, ніж я? Ви не вірите, що я сам справлюся з герштом тієї банди — Заячківським? Що я сам із своїми синами не нападу на нього в його гнізді й не видушимо їх, як щурів? Я? Син повстанця з шістдесят третього року?

— Не моя правда, пане секретарю, коли я прохаю: трохи холодніще? Я ж знаю, що ви можете зробити! Але хіба ж цього досить? Хіба ж вистарчить, як ви задушите Заячківського? Або навіть і Лисовського? Або й усіх інтелігентів? А військо? А міщане? А хлопи?... Не уявляєте собі того, що то вони нас можуть видушити, як щурів?

Давидович, що сидів під час останньої розмови вже зовсім без пам'яті, починає притакувати:

— Так, так, зовсім слушно! Щира правда! Не штука то вам тут у місті сидіти... А що я зроблю на селі? Як я зможу оборонитися, коли нападе на мене юрба хлопів? — дзвонить зубами

— А ви чого сидите на селі? Не бачите, що всі дідичі повтікали до міст? Ви давно повинні були б це зробити! — кричить Здзярський.

— Чого я сиджу на селі? Ви того не знаєте? Ви не розумієте того? Дивіться, що діється у нашому краї? Скрізь — тільки звалища, руїни! Пропавувесь наш національний доробок. А я сиджу й рятую спадщину по наших предках. Сиджу на тім моїм шматку землі й зубами держуся його — рятую придбання моїх предків. Ви, замісьць висловити мені свій подив за мое геройство, ви докоряєте мені?

— Тільки що ми не можемо пристосовувати своєї роботи до того, чи вам, пане, упаде волос із голови, чи ні! — відповідає Йому спокійно Пакосць.

— Ну, так, ну, так! Що вас це обходить!

— Панове — пусте! Ми ще не скінчили одної справи! — перебиває спір Седлечка. — Я дуже добре розумію побоювання пана Давидовича. І ми не можемо пройти мовчки поуз його слова. Але перш усього мусимо знати, яка в нас сила і що ми можемо зро-

бити? Дозволіте, панове, що я в цій справі звернуся із запитом до найбільш компетентного з нас пана Свідерського?

В кутку у фотелі порушилася невеличка постать. Коли очі всього гуртка звернулися на неї, пухке її лице залилося кровю. Він кинувся нервово, відкашляв та починає говорити:

— Що я, що я, панове?... Я — ремісник! Що я можу вам помогти? Мое діло дуже обмежене... Я душою з вами. Треба грошей на справу — з останнього стягнуся, корову продам і не відмовлюся від свого обовязку. Але до повстання — або я знаю... Як треба буде, то піду, піду... Розуміється, що піду!... Не буду їсти встиду, що сидів у запічку, коли інші кров проливали. Наш ремісницький стан був завсігди там, де йшло про отчизну.

Зачеплений словами Седлечки, Свідерський спершу збентежився, стрівожився. Хотів викрутитися грішми, коровою. Але, коли бачить, що очі всіх далі звернені на нього й у поглядах очей читає, що не задовольняють слухачів його заяви, в його душі починає прокидатися патріотизм. Чим далі — пливуть його слова як з уст героїв патріотичної повісті. У його душі родиться дух Кілінського.

Та не того ждав од нього Седлечка. Він

перебиває його патріотичну тираду й починає розпитувати:

— Ми знаємо, пане Свідерський, який ви патріот! Ніхто з нас не сумнівається, що ви будете в перших рядах. Але ваша особа, хоч яка цінна для нас, є тільки тим, що ось кожного з нас. Та ми цікаві б дізнатися від вас, чи можемо ми числити на наше патріотичне міщанство. Може б ви схотіли сказати нам де-що близчче про настрої міщан, ремісників і рільників Поляків? Чи підуть вони на наш поклик? Чи можемо ми числити на цю свою горожанську армію?

Запала велика тиша після цих слів. Седлечка виридав усякому слухачеві його власні слова з душі. Це не він, це ввесь гурт засипав питаннями Свідерського. І так — не інакше — розумів ці слова Свідерський. Він читає їх в усіх очах, що заглядають йому в душу.

Такий піт вдарив на нього, що він мусів втерти холодне чоло. Виняв з кишені вслику червону хустину та почав водити нею по лиці, по чолі, по карку. Відсаґув їй захоплює в груди повітря, щоб не задушитися. Збирає до купи свої схвильовані думки, що кудись геть повилітали йому з голови. Та від сильної натуги пріє в-одно дужче.

Його мовчанка загострює цікавість слухачів. Допитливі погляди всього гурта ще

більш його бентежать. Насилу він захоплює, скільки може, повітря в груди й мовить:

— Я одно міг би тільки сказати: наше міщанство дуже патріотичне.

— „Було!“ додаєте, пане Свідерський! — цідить із зідливою посмішкою Голяковський.

— Так, було, було дуже патріотичне! — підхоплює, не зрозумівши притику, Свідерський.

— Але чи є воно таке? — питаеться Здзярський.

— А ви того не знаєте, панс секретарю? — дивується Свідерський.

— Мицій боже! Що я можу вже знати? Бачу тільки, що діється довкола мене й питуюся сам себе: що то було б, як би так мали лишитися тут гайдамаки? Чи не забули б наші міщане за пів року говорити по-польськи, не то що!

— Дозволите панове й мені висловити свою думку? — прохається Давидович. — Я рільник, може краще відчуваю долю наших міщан-рільників, міщан-ремісників.

— Розуміється, пане дідичу! — мовить з тією самою посмішкою, що й перше, Голяковський. — Я чув, що вас мав хвалити доктор Заячківський, що ви чудово по-українськи балакаєте.

— Пане меценасе, мені не до жартів! — врубав Давидович.

— Панове! Панове! Не пора на порахунки! — прохаб канонік Чарноцький.

— Ксєнже каноніку! Коли б ви знали, як мене душа болить! Як мене душа болить! Я сиджу на нашій святій землі, захищаю наше дороге надбання, ні дня ні ночі не маю спокійної, з журби й трівоги спати не можу і за те все стільки всяких насмішок мушу наслухуватися! Панове! То не веде до добра! То не жарти, не іграшки — це війна. Ми сидимо увязні. Хоч ходимо на волі, в кожній хвилині можемо всі, як тут сидимо, попастися в тюрму. Хто мені заручить, що зараз не прийде сюди відділ війська й не заарештує нас усіх?

Кидає первово очима на всі боки.

— Комета може також замахнутися своїм хвостом і змести нас в одній хвилині з лиця землі! — підхопив Пакосць. — Чого то не бував! — докинув зідливо.

— Пане інспекторе! Я застарий на те, щоб ви собі так з мене жартували! Я говорю те, що відчуваю. А що я тверезіше дивлюся на справу, вам не дас це ще права брати мене на сміх.

Говорить, трохи не кричить, схильованим голосом. Увесь паленіс з обурення.

— Панове говорите про повстання! То добре пробувати у великих містах, де можна мати якусь силу, де можна бодай думати

про щасливий вислід. Але ми, тут, у закутні, мажже на селі, серед хлопського моря — ми маємо робити повстання? Ви хочете, щоб я робив повстання?

— Ви? Ні, цього від вас ніхто не жадає! — крикнув Пакосць.

— А ви? Ви, ви будете робити повстання?

— Я, я, і такі, як я!

— З ким?

— З такими, як я! А потім і з вами побалакаємо!

— Тільки не зо мною! Тільки не зо мною! Бо, як ви зробите повстання, те повстання мене першого поведе на стричок!

— Із часливої дороги! — вкинув Пакосць.

— Панове, панове! До чого це доведе! Куди ми зайдемо з такими розмовами! — благає канонік Чарноцький.

— Ксениже каноніку! Ксениже каноніку! Не гнівайтесь, але я мушу вийти звідси! Я не можу слухати таких диких нападів на мене!

— Пане дідичу! — просить Чарноцький. — Не дивуйтесь, вибачайте! Ми всі подратовані. Ми всі страждаємо в тому пеклі. Не дивуйтесь, що людське страждання виявляється де-коли в таких немилих вибуках.

— Боже, боже! Мене на стричок висилають! — кричить Давидович, ударяючи долонею лівої руки в чоло. Він скочився з крісла і бігав, як шалений, по кімнаті. Між остан-

німи вибухає жвава розмова, в якій докоряють Пакосцеві за його необдумані слова. Він щось помірковує, підходить до Давидовича. Простягає до його руку й мовить:

— Не гнівайтесь на мене, пане дідичу.

— Я вам ніколи цього не забуду!

— Та не дуйся, тільки подай йому руку до згоди! — мовить до Давидовича Здзярський. Бере його за руку і зводить їх обох із Пакосцем до купи. — Що ви будете розбивати нам збори дурницями! От, сідайтے, та слухаймо, що скаже нам Свідерський!

За хвилину заспокоїлося остільки, що можна було далі вести збори. Коли тепер почали знову приставати до Свідерського, щоб він висловив свій погляд, він уже до тої міри зрівноважився, що міг промовити скілька слів.

— Я не злаю. Панове, я не знаю. Я з радої душі. Але що ж я можу зробити, коли то нема з ким говорити. То здавалося, що то люди. І до „Гвязди“ належали і до „Сокола“ ходили і на злет „Соколів“ їздили. А тепер виявляється, що це — свині. Братаються з хлопами, з гайдамаками, балакають по-українськи — я їх не пізнаю. То шкода навіть числiti на цих людей. Я їх уже й за людей не маю!

— Гарні то ви нам речі говорите, пане Свідерський! — похитав головою Голяковський.

— А що ж я можу більше сказати, як є! Панове хочете почути правду, я й кажу, що знаю. Панове думаете із цими людьми робити повстання? Шкода вашого заходу! Хто, хто з міщан кине вам свій варстат або свою землю й піде на добровільну смерть? Шкода починати! Ще можуть донести до української команди, як розійдеться звістка про це. Або вихляпає один з другим перед своїм сватом, сват скаже кумові, а кум піде до команда...

Після цих слів обхопила всіх трівога. Вони зміркували відразу, що забагато сьогодня сказали. Останні слова Свідерського наказували їм обережність навіть перед оцим міщанином. Висловом думок і почувань усього гурта був ксьондз Кульчицький:

— Але ви розумієте, пане Свідерський, що це все, що тут говорилося сьогодня, це — як на святій сповіді? Таємниця до могили!

— Ще б я того, ксенже вікарій, не розумів? — обрушується Свідерський.

Та його запевнення не заспокоює слухачів. Під вражінням його слів починає Здзярський розмовляти щось шепотом з каноніком. Коли Чарноцький хитнув йому головою на знак згоди, Здзярський мовить у голос:

— Панове! Слова — словами, а присяга — велика річ! Ми тут обговорювали дуже важну справу. Від того, чи вдержимо все в таєм-

ниці, залежить може доля нашого народу й у кожнім разі життя всіх нас, що тут сидимо. Ксеньє каноніку, відберіть від нас присягу! Присяга звяже нас і ми будемо мовчати про все, що тут говорилося.

— Дуже добре, дуже добре! — почулися ріжні голоси.

Чарноцький виймає із шафи свою священичу одіж, прохарамкує їось під посом по-латинськи та взвиває присутніх, щоб поданням руки присягли йому задержати мовчанку про все, що тут чули. Перший підходить до нього Здзярський і, подаючи йому руку, мовить: „Пшисен'ам!...“ Чарноцький промімрює дві слові по-латинськи і Здзярський цілувє його в руку. За ним підходять один за одним і роблять те ж саме. Коли прийшла черга па Свідерського, він підійшов до Чарноцького, перехрестився і промовив тремтічим від зворушення голосом: „Пшисен'ам на рани пана Єзуса!...“

Здзярський, що стояв позад нього, обернувся до своїх товаришів, погладив себе долонею правої руки по грудях і відітхнув глибоко. На його лиці заграла насмішка. Ксьондз Кульчицький, побачивши це, зморщив брови й накивав до Здзярського пальцем і зараз прикладав свій палець до уст. Наказував йому німими знаками мовчанку, щоб не попсувати справи.

Почали прощатися. І ось неждано розітнувся голос Пакосця, звернений до Седлечки:

— Ну, як? Ми підемо додому, а що ж із листом?

— З яким листом? — питаеться Давидович.

— А з листом до Желіговського? Цю Седлечку привіз із Чорткова від повстанчого комітету?

— Чи ти впився? Чи ти збожеволів? Що тобі помішалося в голові? Ти зовсім стуманів! — накинувся на нього Здзярський, показуючи йому на Свідерського.

Пакосця так заскочили ці слова, що він ляснув себе долонею по чолі й крикнув:

— Я справді стуманів уже між вами! Я був би присяг, що мені причулося щось таке.

— За довго ми радилися, панове! — заявив Голяковський. — Хто перший виходить?

— Пан Давидович... Йому далеко — на село. Він іде перший. Потім пані Шмігерова. Потім пан Свідерський... Потім... — тут перечислював Здзярський імена інших присутніх.

Коли у п'ятьхвилевих відступах часу повиходили через костел Давидович, Шмігерова і Свідерський, останні залишилися. Починають нараджуватися, як би перевезти лист до Желіговського.

А Здзярський ходить по кімнаті і повторяє на ріжні голоси в одно:

— Але той Пакосць дурень!... Але той Пакосць дурень!... Але той Пакосць дурень!...

— Ну, ну, вже досить, уже досить, уже досить того! — борониться Пакосць.

— Але той Пакосць дурень!...

— Чого було його закликати? — докоряє Пакосць.

— Чому ти нам заїдалегідь не сказав, що в його душі сидить?...

— Хам сидить в його душі! Не знаєш?

— Мондри Поляк по шкодзে...

Давидович виходив з кімнати каноніка Чарноцького схвильований, стрівожений. Він не памятає, що з ним діється. Без думки зійшов по сходах униз і завернув управоруч. Дійшов до головних дверей, що вели на площа перед церквою, вхопив за клямку, почав нсю термосити й коли двері не одчинялися, він аж тоді пагадав собі, що цей вхід запертий. Сюди ніколи не ходять під час ворожої інвазії. Він завернув хутчій, перейшов іще раз темний коридор, минув сходи, що вели догори, завернув до костела.

Тут напав на нього страх. У костелі темно, тільки перед головним вівтарем блимає невеличка лямпочка, кидає слабе світло на кілька сажнів довкола. Далі непроглядна темрява. Давидович іде кілька кроків і спиняється. Жахнувся від гомону своїх власних

чобіт. Стоїть. Прислухається, чи нема тут кого. Нечує нічого. Тільки серце його, як молотом, бе в грудях, кров йому до голови підгоняє. Він повертається лицем до вівтаря. Хреститься з трівогою перед святістю. Його уста шепочуть несвідомо слова молитви. Він намагається рушити з усією натугою з місця. Йде в напрямку головних входових дверей. Тихцем навспиньках. Щоб не чути ударів своїх чобіт до камяного помосту. Чим ближче до дверей, він прискорює свою ходу, біжить, втікає...

Долітає до дверей. Спиняється. Прислухається. Тиша. Не чути нічого. Немає тут нікого. Ніхто не гониться за ним. Ніхто його не бачив. Він заспокоюється трохи, віддихає з полегкістю. Вже має вискочити з костела, та не має відваги відчинити входових дверей. Але в ту ж мить нагадує собі, що за п'ять хвилин прийде сюди Шміг'єрова і він не то що виходитиме з нею, але ще може й треба буде відпроводити її до хати. Поночі, в пітьму. Коли він повинен би вже давно бути в хаті... А він тратитиме дармо час...

Відхиляє входові двері. Виглядає крізь них, щоб зміркувати, що діється навколо. Тиша. Темрява. Не видно нікого. Не чути ніяких голосів. Він, яко змога хутко, відчиняє двері, виходить з костела. Вітер вихоплює йому з рук дубові двері. Тріскає нігми.

Давидович не оглядається вже, що далі діється. Біжить що-сили.

Долітає до заїзду, кричить на візника:

— Микито, запрягай!

Тремтить, як лист у хуртовині.

— Уже давно все готове! — бурчить Микита. — Чого пан так бавилися? Як поїдемо тепер поночі?

Давидович слухає цих слів наймита й намагається розбіратися в тоні його голосу. Йому вбачається, що цей мужик насміхається з нього. Він знає, що його пан не любить ніколи вертатися поночі до хати. А ще й зімлюю. А ще й тепер, коли так небезпечно. Чи ж би хотів йому нагнати ще більшого страху своїми словами? Порушив обома руками в розпуці. Що робити? Він же ж на ласці й неласці цього хлопа. Той може зробити з ним, що хоче. Може завезти його, куди забажає. Не міг він уже приготувати засідки й тепер віддати його просто в руки розбішак?... Нема на це ніякої ради!

Примощується у візку й нетерпеливиться, що ще не ідуть. Підганяє наймита. Бачить, що його слова не роблять ніякого враження. Микита заховстує помалу коні, стягає з них кожухи, вкриває панові ноги... Здавалось, що вже все шолагодив — ні, він іще обходить усі колеса, обdivляється, чи добре за-безпечені. Іншим разом Давидович був би

Його похвалив бодай у душі, що так дбає про щасливу їзду. Він же ж сам навчив його робити це. І не помогало ніколи, що наймит заявляє: „Я вже обдивився!“ — Ні, іще раз подивився! Ліпше десять разів подивитися, ніж раз не добавити. І навчив його. Але сьогодня ця дбайливість наймита виводить його з рівноваги.

— Хутше, хутше! квапся!

Не багато це помогає. Тепер лізе хлопиця на віз, починає загортати на себе кожух та обкутувати собі сіном ноги. Уже сяк-так промостилися, вхопив за віжки, вже крикнув на коні і в ту ж мить спинив їх. Як стоїть — вискачує з возу й клене що-сили:

— Бодай ви світа божого не бачили! Бодай на вас хвороба зайшла, га! Клемпо одна з другою, ти!...

Давидович попадає в розпуку. Не знає, чи кричати, лаяти, чи лишити її не дратувати. І тільки в душі буриться, аж увесь здрігається. Мусить дивитися терпеливо, як наймит переховстує коні, поправляє на них віжки.

— Неможна було того скоріше зробити?

— Ая. Зробиш до ладу поночі. Деся пан також сиділи та її сиділи. Коні намерзлися, намерзлися, я вже її очі свої видивив... Та її ще пан будуть кричати на мене? Що можна поночі добре зробити? От, коли б довів нас

бог щасливо до хати, щоб, не дай, боже, не було якої прички по дорозі... Гей!...

Ці слова говорив уже на возі та, коли коні рушили з місця й виїхали із зайзду, Микита почав нагортати собі січа на ноги.

Тепер іно-що нагадав собі Давидович, що він не виймив із свого кожушка револьвера та не сковав його в кишеньку подорожнього кожуха. Розпинає пояс, відгортає поли кожуха, виймає бравнінг'. Придивляється йому, чи приготований до стрілу, ховає обережно у верхню кишеньку футра. За ввесь час дороги в-одно держить його в руці, приготований у кожній хвилині до стрілу.

Виїхали за місто. Візок котиться по замерзлій груді й тут і там мусить перебиватися через кучугури снігу, наметені вітром поперек дороги. Коли віздить у таку снігову заміть, спиняються коні в бігу й утихає торохтіння коліс візка. Але як тільки минуть таке місце й наймит пустить шпарко коні, Давидович починає роззиратися трівожно на всі боки. Крізь темряву ночі не бачить нічого. Але тим більший страх налітає на нього, щоб гуркіт повозки не пригнав до нього небажаного гостя. Несвідомо здавлює спільніще рукою бравнінг', то зпову виймає його з кішеньки та дивиться, чи приготований до стрілу. Хвилями такий його обхоплює жах, що заплющує очі й іде на божу волю. Що

буде — те буде! Доведеться пропадати — га, нічого не порадить. Такі хвилини, коли він йде із заплющеними очима, видаються йому вічністю. Він уявляє собі, що ця їзда ніколи не має скінчитися, що вона мусить довести його до нещасного кінця. І, на диво, він починає почувати полегшу на душі. Так йому вже навкучило життя в останніх роках, стільки настраждався, що справді й краще, як би те все скінчилося. Як би вже перестав відчувати трівогу, біль, розпуку... Як би вже став остаточно на все те невразливий...

І під впливом такого почування резигнації він розплющає очі й дивиться спокійно перед себе. Хіба ж це не однаково юхати яосліп своїй долі назустріч, чи дивитися їй у лиці? Хіба ж не однаково, як прийде на нього останній удар — неждано, чи сподіваній, дожиданий? Найважче було погодитися в душі з тим, що може, що має, що мусить прийти!... Тепер уже йому байдуже. Ну, прийде... І зробить своє... Що ж?... Він на все готовий. Тільки, коли юхатиме із заплющеними очима, буде ждати і ждати і страждатиме, чому не приходить... А дивитися на світ — буде бачити, що ще не раз, що ще не в цій же хвилині, що ще нема, нема, не приходить, навіть не наближається... А прийде вже — треба буде пережити останню

хвилину жаху. Треба буде дивитися, як забирають у нього життя...

А може... а може ні! Може він ще буде боронитися...

Стиснув сильніше бравнінг'.

А може він ще встигне в пору покласти трупом напасника? Чого ж відбрати собі останню можливість рятунку? Чого заплющувати очі на небезпеку? Чому не ждати її й не глянути її відважно в лиці? Однаково йому вже, чи впаде, чи переможе. Чого ж відразу падати? Чого ж падати без спроби захисту, без намагання оборони? Чому ж не шукати можності до перемоги? Що буде — буде! Однаково. Але все ж таки — може...

Почув приплив відваги до душі. Здавалося йому, зрівноважився остильки, що міг заговорити до наймита:

— Погана дорога, Микито...

Але, як тільки промовив ці слова, жахнувся. Налякався свого власного голосу — такий чужий він йому віддався.

— Щось, пане, недобре...

— Що таке? — спітав тримтячим голосом Давидович.

— Якийсь вогник блімнув. Чи не звір?...
І коні неспокійні.

Давидович миттю виняв бравнінг' з кишені. Почав вдивлятися перед себе. Не всілі нічого добачити. Непроглядна пітьма — більш

нічого. Але його почування звернулися в іншім напрямку. Він зовсім забув про ту найбільшу небезпеку їзди взімку, вночі, пустим полями. Давніше він ніколи не вибірався в дорогу без дубельтівки. Правда, коли б за скочила його тічня — не багато й дубельтівка помогла б йому, але все ж від заблуканого вовка міг би відборонитися. За час війни зник до того, що не вільно їздити із збросю. Оцей бравнін' — єдина його оборона. Але чи придастися йому на що? Він возить його для забезпеки перед нападом якого опришкі — зовсім забув за всіми небезпеками про найбільшу: голодних вовків.

Чус:

— Відаї ні. Знов блимнуло на тому самому місці. Звір уже був би або коло нас, або далеко... — мовить Микита, не відриваючи очей від тої непевної далі.

— Поганяй, поганяй, Микито.

— А що ж нам? До села й так ще миля. А коні вже не підуть жвавіще... І так ледви держу їх... О, бачили пан?... Знову...

Давидович не відповівся на ці слова. Хоч як він видивляє свої очі, не бачить нічого. Може то наймитові привиджується, а може він не туди дивиться, куди треба. Починає відмовляти в душі „Ойче-наш“... Нехай діється божа воля...

Іхали хвилину мовчки. Коні кілька разів

роздували храпи й порскали... Микита, що починав уже дрімати, випростався на своєму сидині та тримав цунко віжки в руках. Видно, що мусить добре тримати, бо коні рвуть, що-сили.

Аж ось борозний кінь скочив у бік і потрутлив підручного. Микита сіпнув за віжки. Щось крикнуло: „Агов!“ Вириула з пітьми ночі якась постать. Поки Давидович зміркував, що це, поки підняв свій бравнін', щось скочило на віз і примощується біля Микити.

— А то ти, вражий Микито, не чуєш, як до тебе по-людськи балакають. Сідаї, Миколо! То наш пан!

У ту ж мить почув Давидович, як щось вчепилося за заденок його візка й сопе йому над головою. Повернув голову в той бік, хотів крикнути, але побачив мухицьку постать у себе над головою. Здоровий парубок стойть позад нього й тримається обома руками, щоб не злетіти з возу.

І замісць крикнути на влізливця, Давидович гримнув на наймита.

— Микито, жди!

— Йдь, ѹдь, Микито! — відповів йому тим самим голосом парубок за плечима. А той, що сидить коло Микити, з ногами назовні возу над колесом, докинув з насміхом:

— Поки тебе не бито.

Давидович скипів з досади до дна душі. Але встиг відразу погамуватися. Зміняючи тон голосу, мовить:

— Панове, сідайте вигідно. Микито, спини коні.

І коли Микита справді стягнув віжки й коні пішли помаліще, Давидович посунувся на свому сидінні й запросив парубка до себе. Той, не надумуючися довго, сів коло дідича, плечима до коней. Це бодай трохи заспокоїло Давидовича. Бодай бачить, що діється кого нього. Не буде ждати несподіваного удару.

Але тепер, коли він уже трохи позувся першого страху, починає бунтуватися його душа від образи. Це перший раз у житті така напасть упала на нього. Щоб був коли хто поважився зачепити його на дорозі, та ще, як уже шізвав його?... Щоб хто коли посмів скочити на його візок?... Ні... Це вже край усьому. Це гірше, ніж найбільший удар! Це вже таке бездонне поганьблення його особи, що гіршого йому вже не ждати нічого!

Він зміркував із розмови, яку завів той, що сидить коло Микити, що це парубки з його села. Що вони не пяні, що йдуть з міста й потомилися. Добре, що навинулася підвода. Каже: „Возили наші мами колись панів мужицькими підводами, нехай ми раз

переїдемося з паном!“ Говорить це зовсім спокійно з пів-сміхом до Микити, до Микити (обурюється в душі Давидович), до його наймита! А що ж йому має на це все наймит сказати? Як він буде слухати свого пана, коли чув, як до його пана говорять сільські парубки і пан — мовчить?... Хотів обізватися на це, але голос завмер йому у грудях. І добре, що не зміг його добути. Що на такс казати? Або скинути з возу, або кулею вгратити в лоб. А далі?...

Тепер уже кусає собі уста до крові, щоб погамувати свій гнів та не обізватися ні словом. Приймає цю образу, як визволення з оков, що наклала на нього його земля. Тепер уже стає йому ясно, що довше тут годі сидіти. Сьогодня на візок скочили, завтра засядуть у його сальоні, післязавтра...

Давидович почав третмтіти, як осинковий лист. Віп прохав свою жінку: „Ідь зо мною. Не оставайся сама“. Ні п ні. Ох, боже, боже! Чого він виїздив з хати, чого він лишав її саму?

Ледви встигає захопити віддих до грудей. Відганяє від голови жахливі картини, які могли там скластися вдома, а вони в-одно виринають перед його уявою. Сидить, як на розжареному вугіллі, прикований до візка, коли там, у його хаті, діється огидливе знущання над його молодою дружиною. Почував,

що від безкрайніх розпуки підступає йому містъ до серця. Іще хвилинка і він скотиться з візка у безодню, без життя, без душі...

Обесилений до краю, знеможений до тої міри, що не піднялась би йому для захисту рука, коли б його хтось хотів вгратити в лицьо, переживає ціле пекло страждання під час дальшої їзди. Навіть не бачить того, що вже віхали в село, що ось-ось дібуються до двору.

Чує тільки, як зіскакує з візка одна постать, як щезає й та, що сиділа коло його. До його ушів залитають слова: „Та дякувати панові, що підвезли...“ Нічого на це не відповідає, нічого не бажає, ні про що вже не думає... Розбитий... розторощений...

Пізно в ніч.

На хаті почувається холод, у печі давно вигасло. Нікому не в думці докидати дров. Кімнати уявляють собою картину великої руїни. На ліжках, на столах лежать клунки, одні позшивані в мішки, одні повязані в простирала, на помості стоять повідчинювані куфри, до яких пані Давидовичева в-одно щось докидає, то з них знов виймає, складає, то перекладає й між тією роботою втирає сльози, що раз у раз напливають їй до очей.

Хвилинами вона зупиняється в своїй роботі, падає в крісло, вибухав розбільним риданням.

Тоді приходить із сусідньої кімнати її чоловік, намагається лагідними словами, проханням, благанням розважувати її розпukу, заспокоювати її біль.

Усе його зусилля даремне. Воно викликає у неї ще сильніші вибухи ридання. Доходить до того, що вона починає товкти головою до столу. Тоді її чоловік виходить із себе, починає кричати, хоче силою свого голосу відогнати тривогу від її душі. Не перебігає у висловах, кидає їй перед очі страшні

картини, які могли б їх заскочити, коли б не зважилися заризинувати своїм маєтком, тим дрібним надбанням свого життя.

Вона не відповідає на його слова, але й не заспокоюється. Здається — не чує того всього, не всилі обхопити душою дійсного свого становища. Потім починає докоряті йому, що він такий байдужий, такий легкодушний!, кидає увесь свій маєток на прощане й навіть не призадумується над тим, що вони тратять.

Не помогає й те, що тепер він починав вичислювати, що саме вони тратять. У першій мірі, — каже, — приготовляється на те, що заберуть їм з хати все, що тут останеться. Коли вернутися до хати, не застануть тут не тільки одягі, постелі, начиння — вони мусять сказати собі отверто, що не застануть тут нічого з меблів — винесуть їм ліжка, шафи, столи, крісла, всі дорогоцінні памятки...

— І ти те все знаєш і бачиш і так спокійно говориш про це? — докоряє йому дружина. Дивиться на цього великими сполоханими очима, що від сліз заплили кровю та неначе б підпухли. — Ти все це знаєш за-далегідь і тебе це не зворушиє?

— Кохасенько моя, серце мое, яка ж ти необережна в своїх докорах! І що ж із того, що я це знаю? То для того, щоб рятувати

ці наші родові памятки, я маю оставатися тут і дивитися, як звірі будуть знущатися над тобою, як будуть мучити тебе, катувати? Або я й не бачитиму того, бо мене можуть забрати зараз, як тільки почнеться якась рухавка й ти останешся тут сама-саміська, без помочи, без захисту! І що ж ти всілі врятувати сама одна? Раніш, чи пізніше мусиш покинути все, виїхати, лишити увесь двір на божу волю. Й однаково — раніш, чи пізніше, все наше добро мусить пропадати. Ale що діятиметься зо мною, як я сидітиму десь у тюрмі і дніами й ночами мене мучитимуть страшні привиди, жахливі примарі, що робиться тут, що тут з тобою чинять ті дикуни, як вони знущаються над тобою, як вони твою жіночу славу топчуть ногами, як вони... Ні, я тільки на хвилинку уявив собі сьогодня, як вертався додому, що на тебе могли б напасті, коли мене немає в хаті, — я трохи не збожеволів...

— За кого ти мене вважаєш? Що ти собі уявляєш? Що я допустила б до того, щоб хтось знущався над мною? Хіба холодного трупа могли б споеважити! До мене не доторкнулася б нічия рука, доки я живу.

— Ну й що ти говориш? Ну й що ти говориш? Що за фантазії? Мені має лекше від того ставати, що ти нанесла б собі смерть? Хіба ж то тільки йде про твою честь? А про

те, що я робив би в світі без тебе, того ти не береш на увагу?

Стойть перед нею і дивиться стрівожений на її постать. Якась потайна сила тягне його до неї. Дивиться на її схвильовані плачем груди й починає родитися в нього бажання пригорнути її до себе. І почував всю недоладність свого бажання. Розумів жалі наболілої душі дружини. Відчував у весь холод, який вів від її розбитого серця.

Починає прохати її, щоб заспокоїлася, щоб розважно передумувала, що ще є в них цінного, що треба б зберегти на всякий випадок. До ранку вже недалеко, а вони мусять вийхати поночі. Іхатимуть полями, де ні варти ніякої, ні взагалі живої душі не зустрінуть. Але мусять переїхати напопереки один шлях. Треба мінути його ще вночі.

До монастиря приїдуть незамічені ніким, ніхто не знатиме, де їх шукати. І хоч і дізнаються, не поважуться зробити нападу. Там уже чимало шляхти сковалося. Він уже давно замовив для себе й для неї дві келії. Коли б тільки не здержал їх хто в дорозі!

Він іде ще погляне до шпицліря, до стайні, даватиме останні розпорядки.

Тепер вона засипає його недоладними питаннями, що їх перебиває в одні вибухами ридання.

Що ще брати? Що можна залишити? Без

чого годі їм обійтися? Що мусяť узяти й
що може пропадати? Перечислю юму все,
що вже спакувала. Властиво по-за одіж і
білизну та подушки — нічого. Що ж буде
з усіми останніми річами?

— Нічого. Байдуже, що буде! Або я знаю,
що буде? — кидає нервово шматки думок
Давидович. — Або я знаю, що жде нашу
хату? Може так бути, що, коли вернемося,
застанемо все на своєму місці. І може так
статися, що не тільки полишених тут річей
не застанемо, але взагалі не застанемо ні-
чого. Ні річей, ні меблів, ні хати навіть. Але
що ж я па це всілі порадити? Не заберу ж
усього! Лишаю все на божу волю. Схоче нас
бог порятувати, то зішле нам тут до хати
якогось янгола сторожа-опікуна, що збереже
для нас усе, як ми це покидаємо. А не
візьме нас бог у свою опіку, то не застанемо
тут нічого. Ні хати, ні худоби, ні сліду на-
віть, де було колись наше домашнє огнище...
Ой, ой, ой! Як то гірко кидати все, тікати
самим від себе. Як то гірко дивитися, як
сам прикладаєш руку до власної руїни.

— Лишаймося! Олесью, не їдьмо, не ки-
даймо на поталу праці свого життя! — бла-
гає пані Давидовичева.

— Тобі жалко праці нашого життя, але
самого життя ти не жалієш? І що ж із того,
що рятуватимемо надбане добро й утратимо

через те своє життя? І хоч би її не втратили життя, хоч би тільки надламали його, що нам тоді з усіх наших достатків? З усього маєтку?... Ти дивишся на людей! В одній сорочці втікали з хати, щоб тільки рятувати життя! Ні на що не оглядалися, нічого не брали із собою. Все залишили, нічого не врятували, щоб тільки захистити своє життя від небезпек... Життя! Життя! Ти розумієш це велике слово?... І ми все ж таки маємо змогу врятувати, що цінніше. Може її усе врятуємо. Я перебалакав що-йно з тутешніми селянами. Віддав їм двір і ліс і все поле в заряд. Колись, мовлю, розрахуємося, що чиє буде. Бережіть, — прошу їх, — того всього, як свої власності. Хто то знає, чиє та буде — нехай не пропадає. Буде мені — то буде мені і я вам одячу. А буде вам — то якось ви мене відшкодуєте. Але найгірше, як би не було з того хісна ні мені, ні вам.

— Ти віриш, що вони збережуть для тебе твій маєток? Наївний!

— Ні в що я не вірю, нічого не жду, не надіюся нічого. Однаково мені, що буде з тим усім. Але мушу пробувати. Не смію падати, не смію скорятися!

— Я тебе прошу, розваж добрі: Лишаїмося. Вже стільки ризикували — так багато всякого пережили і, бачиш, якось минули

найгіршого. Чому ж тепер, наприкінці, зруйнувати все одною необдуманою постановою!

— Я тебе зовсім не розумію, — починає днервуватися Давидович. — Я тобі кажу все, що знаю, розкриваю тобі очі на всі небезпеки і ти, як сліпа... Ти розумієш, що значить повстання на плечах боєвої лінії? Воно може причинитися до завалення фронту в одному відтинку. Може й половина фронту, може й усього. Але яка для нас із цього користь? Тут не то що нема фронту, але це найбільш глухе запілля. І тільки тоді, як завалиться фронт, почнеться в нас початок лиха. Ти уявляєш собі ту бестію, яка визвириться із переломаного боєвого фронту? Ті всі найдикіщі інстинкти, які спалахнуть в одну мить? Як ті ошалілі з розпуки люди почнуть шукати виновників? А ми одні з перших попадемося їм у руки? Ти можеш уявити собі всю ту небезпеку, яка загрожує нам з хвилою, коли вибухне повстання?

— Ти так говориш про те повстання, як би воно вже справді мало вибухнути... А то ще може нічого з того не буде...

— Ні, залиши, залиши! Я не хочу спречатися з тобою. Коли тебе це не переконує, що я тобі сказав, то я не можу з тобою більш про це розмовляти.

— Навпаки! Розмовляй!... Може, як-раз, усе те, що тебе тривожить — уроєння? Роз-

мовляймо на цю тему! Я спокійніше дивлюся на справи.

При останніх словах пані Давидовичева оживлюється трохи. На її лиці проявляються слабкі румянці, але, хоч які незамітні, вони відразу проганяють хмару занепокоєння з виразу її лица, очей. Навіть непомітна ще усмішка починає проблискувати в її устах.

Давидович дивиться на свою дружину й почував знову приплив роскоші до своєї душі. Таким щасливим спокоєм повівав на нього від того спокійного лица дружини. Хвилинку навіть починає вагатися в своїй постанові. Зароджується в його душі сумнів, чи він справді не заскоро зважився покинути все на божу волю.

Він дуже вірить в інстинкт своєї жінки. За весь час війни вона найліпше знала порадити йому, що треба робити. Вона розпоряджалася у всьому, давала накази, ходила, їздила всюди, добивалася свого права і все достукалася до того, що ні волос йм з голови не злетів.

І тепер, може вперше, він узяв провід у свої руки. Спершу вона скорилася його волі без спротиву — потім почала попадати в розпуху, потім перемогла себе остільки, що заспокоїлася зовсім. І що ж далі?... Треба б лишатися її ждати...

Та в ту ж мить, як жива, стає йому перед

очима картина, яку пережив увечері, вертаючи до хати. Той дикий напад на його візок, те спинення коней, захоплення візка двома бандитами. Ні, ні, це таке страшне, що він не може, не сміє оставатися тут. Вчора візок, сьогодня кухня, завтра спальння... Так, так, тепер уже піде одно за одним. Найважче про початок. А початок уже зробили. Тепер будуть розповідати, як трохи не скинули пана з його візка, як він їм поступився, як мало сам не злетів із власного візка. І це робить враження. Завтра прийдуть за дровами, за молоком, за збіжжям для тих, що не мають, або для родин тих, що пішли на війну. Післязавтра зроблять у його дворі захист для сиріт, його викинуть до однієї кімнати. І що далі буде?... А що, як почнеться рухавка й його в першу чергу увязнят? А його жінка останеться тут сама одна, без нічієї опіки, беззахисна, немічна жінка серед моря розбурханих пристрастей? А як її краса...

Не додумував ніколи цієї думки до кінця, хоч усі свої міркування завсігди кінчив нею. Був такий стрівожений випадками вчоращеного дня й усім тим, що вязалося з ними в найближчому майбутньому і таке було йому незнане, такими таємничими очима дивилося на нього, що він бентежився в своїх думках, у своїх міркуваннях, розумуваннях. Не бачив

ясного шляху перед собою, не знаходив сяк-так певного для себе виходу. Але в-одно висіла над ним хмара небезпеки, із неї раз по раз падав грім остраху й у слід за ним нова течія трівоги розливалася по його тілі, по його нервах, мізкові, в його думках, почуваннях, підсвідомих дожиданнях, яка, коли раз переплила по його організмі, залишала у ньому незатертий слід. І воча в-одно напливала, напливала, що-раз сильніше муляла його, з кожним приплівом захоплювала його в сильніший вир трівог, одчаю, божевілля, затрати можности розумного міркування, гнала його у провалля розпуки, в безвісти необчисливих вчинків, у непроглядну пітьму невичідомого майбутнього.

Він уже не тільки не міг обмірковувати своїх вчинків, він згубив нитку звязку теперішнього з минулим, минулого з майбутнім, заблукався в основах своїх думок і постанов, в оцінці наслідків своїх вчинків. Навіть не всілі був спинитися спокійно над переглядом своїх думок. Блукався в чорній пітьмі таємничої глущині і, що робив, робив несвідомо, необдумано, невідповідально, без думки, без застанови, без зрозуміння того, що він робить. І кожний його дальший вчинок спалахав сам від себе, без того, щоб він ним кермував, щоб він хотів його, щоб його бодай розумів. Приходив сам од себе. І вів за

собою нові події, нові вчинки, так від розмаху, на підставі фізичного закону безвладності, тому, що мусів зродитися, мусів проявитися, мусів знайти якийсь вислів. Але не був він випливом його волі, волі людини, її свідомого бажання, доцільного змагання, діяльного зусилля.

І тільки одна свідомість була в його душі: почуття страху, щоб не спинилася в своєму ході та неясна для нього розгонна сила, яка кермувала всіми його вчинками. Боявся, що тоді втратив би можність узагалі що-небудь робити, взагалі проявити яку-небудь діяльність, силу — не то що вже кермувати своїми вчинками, свою долею, але й наздоганяти життя, що провалилося б коло нього, не захоплюючи його, залишаючи його на звалищах-руйнах власних думок, бажань, зусиль, вчинків. Самітного, покиненого, полишеної, опущеного, непомітного, забутого...

Оця єдина свідомість проявлялася в його душі і він в-одно слідкував за тим, чи робить він що? Чи змагає до чого? Чи йде вперед? Боявся, гірше ніж смерти, застою.

І тут чує, що дружина хоче не тільки спинити його, але ще й завернути з дороги!... Необачна! Як вона слабко розуміє все його безсилля, всю його безпомічність!...

Ні, ні, ні! Не буде роздивлятися, не буде роздумувати, розважати. Бо всяке міркування

в таку хвилину найбільш небезпечне, найбільш небажане, погубне! Роздумування може спинити його на шляху. Він утратить свою силу розмаху. Може вже не зрушити з місця. І перекотяться через його голову події, розторощать його й усе, що для нього найдорожче на світі — його дружину. Він лежатиме розбитий, безсилій, не зможе боронитися, не всилі буде захищати тих цінностей, що їх має ще в житті. І тільки буде мусіти дивитися на свій упадок, на руйнування свого життя, на розгром свого істнування...

Ні, ні, ні! — кричить щось у його душі. — Не спиняйся! Не вагайся, не завертайся з дороги! Не жди нічого кращого, ніж те, що тобі зготовила невідома рука долі!... Тільки вперед! Тільки вперед!...

— Чого ж ти мовчиш? Чому ж не хочеш іще раз обміркувати всього?

— Не хочу, не хочу, не можу! — кричить у нестямі Давидович. — Не смімо спинитися! Зависло над нашими головами лихо, ми його не всилі відвернути. Що ти, що ти ще хочеш обмірковувати?

— Олесю, чого ти денервуєшся? Приїхав такий страшний, привіз такі трівожні звістки. І може те все ще тільки твої привиди? Звідки та певність, що буде повстання?...

— Повстання?... — дивиться без памяти на дружину Давидович. — Дай мені спокій

з повстанням! Треба мені вже більшого лиха, як те, що є! І те, що прийде, буде — чи сяк, чи так — тільки завершенням усієї недолі. Я вже й не думаю про повстання. Я тільки бачу, що з усіх усюдів визвірюється до нас страхіття, що над головами в нас завис якийсь опир. Ось іще хвилинка й ми можемо попасті в таке пекло, що ніяка сила нас із нього не врятує!... Що значить у порівнянні із цим скілька меблів, скілька килимів, скілька штук худоби? Що значить уся наша хата, увесь наш маєток? Щоб ми тільки встигли врятуватися від страхіття того пекла, що жде нас, що нас не може минути! Рятуймося! Поки ще час — рятуймося!... І коли жалко тобі, що одні береш, друге лишаєш, зроби так, як можна найкраще! Не зможемо усього забрати — лишаймо все! Будеш боліти душою, що менше вартне забрала, вартніше лишила — лишай усе! На божу волю — все лишай!... Рятуймо душу з того пекла! Земське надбання сьогодня є, завтра пропаде й після завтра, коли збережемо душу й тіло — знову надбаємо, знову набудемо, знову тішитимемося ним! Тільки рятуймо те, чого ніхто нам не верне, щоб могли тішитися життям! Щоб могли жити, жити, радіти нашим життям. Все лиши, відречися всього, тільки тікаймо, чим хутше тікаймо звідси. Ще цей ночі, поки ще настав ранок. Ще поки звяжуть

нам руки, ноги, волю, поки відберуть нам можність порушатися, як хочемо й куди хочемо...

Баба Василіна почула гуркіт возів і своїм звігчаем підбігла до вікна. Почала хухати на шибку, щоб розігріти лід на ній. Але від учора такого льоду тут намерзло, що баба Василіна з великим трудом змогла відхухати собі малесенький прозір так, що тільки одним оком заглянула на вулицю.

Стойть, як вкопана. Чи це справді вона побачила пана й паню, чи це так її тільки здається? Починає з усієї сили хухати на крижану шибку, але зараз таки покидає цю недоцільну роботу й підбігає до сінешніх дверей. Відхиляє їх і заглядає крізь щілину на вулицю.

Тепер уже не сумнівається. На візку сидять пан і пані. Коло них, перед ними, позад візка клунки, клуночки; за ними їде віз навантажений куфрами, скринями; далі другий віз повен мішків. До нього привязано дві корови. Вони йдуть ліниво й в-одно випручають свої голови одна в цей, друга в той бік; за ними підбігає хлопчище та підганяє їх батіжком.

Тепер уже баба Василіна відчиняє двері настижір і виходить на подвір'я. На її лиці грається злорадна посмішка. Вона ще не роз-

міркувала, що це, куди поїхали пани, чого взяли із собою корови, як надіздить іще один віз, високо навантажений конюшиною й ще один — із сіном. На останньому возі сидить — хто такий? Чи не Василишин родич Грицько Горбатий? Баба підбігає до воріт і кричить:

- То ти, Грицьку?!
- Я... Даї, боже, вам здоровля, бабо!
- Куди?...
- З панами...

Баба Василина питаеться облесливо:

- Поїхали пани?...
- Поїхали!
- Втікають?... Ге-ге...
- Ая...

На лиці в баби зявляється посмішка від радощів. Вона не всилі втерпіти, щоб не висловити задушевного свого побажання:

- Бодаї би й пе верталися!...
- Ая, ая! — відповідає їй на це коротко Грицько.

Баба Василина стоїть біля воріт та довго не всилі одірвати очей від тієї картини, що йно-шо пересунулася перед нею. Дивиться, як ті вози посугуваються помалу селом, як виїздять за село, як катяться пустим шляхом... Баба стоїть так без думки біля воріт, і хоч чує холод на всьому тілі, не всилі зрушити ніг з місця, завернути до хати. На її лиці закамяніла злорадна посмішка й не

щезас з нього, хоч у душі в баби вже на-
кипав злість. Вона, хоч трохи не закостеніла
від холоду, не може одірвати очей від тієї
веселої картини.

Втікають... А якже... А бодай ви й не
верталися!... Бодай вам уже дороги не було
до нашого села! — спалахас що-раз нове
побажання в душі баби Василини. Вона й
не висловлює його словами. Це тільки думки,
які в-одно налітають її до голови й баба
повторяє їх у душі.

Баба Василинаувесь свій вік провела
в панському дворі. Влітку на лані, зімою
в пекарні — працювала й заробляла собі на
прожиток. І вона і її покійний Семен і обидва
сини. Ніколи, правда, не ставало того заро-
бітку на людське життя, але, як приходила
скрута, пан або пані завсігди її зарятовували.
І як при гіркій годині не було таких досад-
них слів, щоб баба могла висловити ними
всю свою ненависть до тої панщини, яка
давить її все життя, так знову, коли її пани
порятували, мусіла, бодай у душі, почувати
до них дяку.

Але відколи настала війна, баба Васи-
лина змінила свій погляд на панів. Від панів
пішла вся її біда. На місяць до війни пере-
їхав панський віз її підсвинка. Що вона не
наплакалася, скільки не налементувала, не
напрохалася — не повернули її шкоди. На

того підсвінка мала Василина всю надію. З останнього стягалася, зазичувалася, де могла, щоб придбати собі його на господарство. Врешті таки спромоглася. Уже бачила себе в своїх думках господинею, вже й корова була в її мріях коло хати, аж ось — лежить уся її надія без життя за ворітьми. Вона чула, як заквичало бідне не своїм голосом, вибігла з городу, застала його вже без духу. Казали сусіди, що переїздив сюди панський віз. Що вже Василина не находилася до пашів, скільки не напрохалася... Прогнали... І так усе до чиста пропало. Змарніла вся її надія.

Але Василина вважала це за поганий знак для себе. І не даром. Якось у місяць покликали обох її синів на війну. Про одного вже є звістка, що гризе землю десь у чужій чужині, другий пропав без сліду, без вісти, не знати, чи живе де між чужими людьми, чи теж десь уже вкрила його сира землиця... Та тут не забарився й її старий. Погнали його копати окопи наперед боєвої лінії, погнали їх усіх і чоловіків і жінок і дівчат. І її старий уже не вернувся. Таки так присипала його землею ґраната, чи вбила його, чи його так живцем земля засипала — досить, що вона навіть не знає, де його могилка. От так його кинули, як собаку, в яму й хреста святого не поставили.

І все те через того пана! Вся та біда від нього піпла — такий початок їй він зробив, бодай йому віку вкоротило!... Вона це відчувала душою, що не скінчиться на однім підсвінку. Коли вже почалася біда, то піде одна за одною. І відгадала, бодай би була не дожила до такого!

Такі думки перевалилися валом крізь голову баби Василини. Серце її важким горем притолочили, лицезвітили гірким болем. Василина стойть, задивлена у темну даль. Уже не чув гуркоту коліс, уже не бачить нічого, має тільки одно почувавня: там утікають ті, що від них усе її горе, всі її злідні. І одно тільки бажання родиться в її душі: бодай ніколи не верталися!

Баба Василина поплелася, мов пяна, до хати.

Та не могла заспокоїтися, не всилі була знайти собі місця. Не бралася її ніяка робота, все падало її із рук. Була, як непритомна. В-одно підбігає до вікна, як би мала побачити там щось утішного, щось радісного. Коли наближається до вікна, на її лиці помітно велику цікавість, неспокій. Сама не знає, чого жде, за кожним разом пустодармо крізь шибку виглядає, розчарована від вікна вертається. Та на згадку панів, як то вони вивтікали із села, щаслива, радісна посмішка лице її звеселяє.

Врешті не втерпіла. Закинула кожух на плечі, закутала голову в хустку і вийшла з хати. Йде просто до двору. Хоче на власні очі побачити, як виглядає панський двір без панів. Сиділи, сиділи, всю біду терпіли — й таки пішли! Бодай і не верталися! Бодай їм шлях до села на віки закурило!... Людоїди! Кровопійці!...

Баба Василіна підбігає, наче б боялася, щоб не прийти запізно. Щось таке їй у душі приповідає, що там жде її відплата за всі страждання. Вона ж усе своє життя жила з того, що заробляла в панів на лані. І, доки працював її старий і сини, доки приносили до хати який гріш або мірку збіжжя, вона скорялася своїй долі. Нічого більш не бажала, як щоб не було в них гіркого переднівку. Але відколи не стало в неї робітників, сама вона не багато могла заробити — ніяк уже не давала собі ради.

І тоді почала відчувати з усею злістю, як то їй вона і всі її рідні життя собі забавляли на панських ланах, як то ніколи не заробляли більш того, що до пів зіми вже перехарчовували, як від половини зіми до нових жнів вони в-одно, рік у рік, на по-зичках проживали, як ходили, проходили, стиду набіралися, як укінці мусіли зазичатися в пана, збіжжя на роботу випрошували, за-далегідь ціну на плату собі обнижували.

І поки відробили ті зімові позики, поки забулися своїх старих довгів, уже чимало нагнулися спини, чимало намахалися руками, натіпали зболілими ногами по тих панських ланах! І як уже під зіму могли розпростати спину, жах їх обхоплював, досада їх брала від того, що в коморі знову пусто, що починається нова зіма і з нею гірка журба, докучливий голод, безсонні ночі, безпросвітна жебранина і з тим усім гризня в хаті.

Так рік у рік, рік у рік, як довге життя. І то ще, доки було того життя у її рідних. А тепер? Що ще валялося в хаті, вона збувала одно за одним — спершу кожухи, потім чоботи, потім сорочки, врешті повідносила від хати кури, тепер уже — хоч зуби в стіну забий та хатні стіни глоджі! Нічого, раз нічого немає в неї на порятунок. Уже так збіглася із сил, що ледви ноги волочить за собою.

І десь на дні душі починає прокидатися в неї надія, що може тепер бодай вона знайде якусь пораду для себе, якийсь порятунок. Чого вона надіється — не всілі собі зясувати. Чого вона може сподіватися, чого ждати — ні раз не уявляє собі. Знає тільки одно: паны поїхали, втікли, оставили увесь достаток. Тепер пора розраховуватися всім тим, що мають з ними не від сьогодня порахунки!

Коли б тільки поспіти на час, коли б ще що захопити! Докоряє собі в душі, що так припізнилася, що, замісць іти зараз, вона гайлася й там уже ті, що близькі, могли захопити все добро в руки. Вона знає, як то важко промовити сільським людям до душі. Всякий дивиться на неї з гори, питаеться очима, чи є на чому пошукати, роздивляється, чи є кому відробляти позику й урешті зачиняє комору й кишеню, заплющув очі, затикає уха, заціплює серце й ти говори, прохай, благай, молися, в слузах розпліваєш — надармо! Нічого не дістанеш. Хоч головою товчи до одвірка, хоч загибай на порозі хати, хоч провалися під землю — однаково. Поглухли, бодай не чули! Не бачать, — бодай посліпли!... Бодай і не прозріли! Бодай їм на віки заступило!

Баба Василіна починає підбігати, аж упріла. Вона ледви тупцює своїми збитими ногами, ледви посугується вперед. Урешті таки добилася до двору. Боялася, що вже нічого не застане, що вже все порозтягали ті, що їм близьче, що вона як іще що запопаде, то тільки таке, що вже нікому непридатне. Аж ось трохи не оставила. Ще ніхто нічого й не кивнув. Усе ще стоїть, як стояло. І тільки гурток людей ходить по тоці та обдивляється спокійно, що де лежить, де що осталося.

Помалу, непомітно вона наближається до того гуртка та починає прислухатися до їх розмов. Від того аж похололо в неї на душі. Значиться, нікому нічого не приділять, не будуть роздавати людям панського добра? Це комітет бере все в свої руки й господарюватиме. Чуб, як уже прирадили, скільки кому землі приділити, як будуть чергуватися плугами, кіньями, скільки кому зерна на засіви, скільки для війська...

Баба не втерпіла й собі питатися:

— А за бабу Василину забули?

Кілька голов повернулося до неї. Дивляться на неї, як би вперше в житті її побачили. Один виймає люльку з рота та чвиркає крізь зуби ліворуч, трохи не самій бабі в лиці, другий питатися:

— Ви, ніби, бабо, чого?...

— Як то — чого? — жахається Василина, стрівожена тим, що могли забути за неї. Трохи не співає із жалю. — Ви ж хіба не знаєте, хто то сили свої клав, життя своє завдавав, як на ці статки та на ці маєтки панські працював?... Ви ж хіба не бачили, як стара баба та мій старий та сини від ранньої весни до пізньої осені по панських ланах сновидалися?... Ви того не знаєте, що кожне зерно в цьому стозі нашою кровю згодоване, нашим потом підливане, що кожне зерно виплекане силою нашого життя?

— Кажи, бабо, чого тобі треба? — перебиває їй той, що трохи не чвиркнув її у лицезпоза зубів. — Що ти нам будеш казки казати так, як би тут не було нічиєї праці та правди, тільки твоя!

Баба оторопіла. Вона, правда, не ждала нічого кращого! Мала вже час звикнути до такого й усе ж таки, мов обухом, вгатили її ці слова. Хотіла захистити себе. Каже:

— Чую, ви вже поділили, що кому, але про те, щоб за мене памятали — не знаю. Питаюся, чи ви забули, що й баба Василіна має таке саме право до життя, як усякий іншій, коли не більше, бо вона довше вік свій тут вікує, бо вона не від нині на панів тут працює?...

— Шкода нам, товариші, пустою балачкою час марнувати. Коли почнемо обмірковувати, хто й відколи сили свої тут кладе, не зараз прийдемо до ладу із свою роботою! — промовив твердо молодий господар і повернувся спиною до баби. За ним зробили так само й інші.

Баба стойть ні в цих, ні в тих. Потім чує, як погинаються під нею ноги. Присідає на колодці та дивиться, мов крізь мряку, на той гурток, що геть уже від неї віддалився. Зрозуміла одно: тут уже ніякої правди їй не ждати від цих людей. Це не люди — це якесь каміння. Це — гірш того пана! Бо їй той, то

все таки вислухав її та, хоч не запоміг, то бодай, було, заговорить до неї, як до людини, зажартує, розважить... І як уже бачить, що біда дійшла в неї до краю, то таки, було, не дає загибати. А ті, як дики звірі, визвирилися на неї. Трохи-що в лиці її не плюнув...

Була зовсім безпомічна, не знала, що із собою починати. Довели її до розпukи.

Сидить так на холоді її чуб, як помалу завмірає в неї життя... Хоче підвести — немає сили. Тоді заглянув її в очі жах, що вона може тут заціпніти, сконати на чужому тоці й ніхто її не зарятує. Зібрала всі свої сили, спустилася з колодки на землю, упала на коліна, руками вперлася в холодний сніг замерзлий, почула, як вжалило її крижаним вогнем, почала підводитися на ноги. Йде перед себе, без думки, без просвітку, без надії.

І вже зза воріт якась невідома сила завертав її назад на подвір'я панського двору. Йде просто в напрямку до хлівів, де були свині. Нікого тут не зустрічає, ніхто її не бачить. Прислухається хвилину, як квичать на всі голоси голодні свині і все те дармо, ніхто не дбав про те, щоб їх нагодувати. Де, кому таке пусте тепер у голові?

Баба Василіна заглядає до хлівів і цим ішце більше роздрочує свиней. Вони ждали надармо їжі. Тепер побачили людину, на хви-

линку вмовкають, хрюмкають весело, рвуться з нетерплячкою, але знають, що треба мовчати, бо будуть бити. Та їх терпець триває тільки коротку хвилиночку. Коли побачили, що людина приходить голіруч, піdnімають такий крик, такий писк, квік, що й мерця й то зрушими б з ослона.

Баба Василіна роздивляється потайки, з остражом на всі боки, чи хто не йде. Ні, немає нікого. Кому тепер у голові свині. Та не хотіла б, щоб її тут застукали, коли цей свинячий лемент приведе сюди когось із служби. Сама не спамятується, як опиняється в її руці налигач і вона заспокоює ним свиней. Не кричить, тільки гатить налигачем по голові, поки той розворушений лемент не переходить помалу в звичайний плач голодних свиней.

Василіна виблася до тої міри із сили, що мусить аж опертися на одвірок. Сапає важко старечими грудьми. Дивиться перед себе, оставшіла, не знає, що робити. Сама не знає, чого прийшла сюди, не має сили піти звідси, не думає про те, що вона робить. Дивиться перед себе без думки. Тільки чує, як у голові в неї шумить дика хуртовина, як світ увесь ходором ходить перед нею. Боїться одірвати свої плечі від одвірка, бо знає, що впаде зараз між голодні свині.

Помалу, коли почала вертатися до неї

пам'ять, вона нагадує собі все, що діялося сьогодня. Нагадує собі, як утікали пан із панією із села. Як вона прийшла до двору, щоб надивитися на те безголоввя, яке думала тут застати. Як урешті поганьбили її таки ж свої сільські люди. Як одібрали в неї всю надію.

І коли вона побачила тепер знов перед собою панські свині, згадала ту свою шкоду, яку зробили їй пани. Того підсвинка, що переїхав панський віз! І такий жаль її вхопив, що, не надумуючися довго, робить сільце в палигачі, що його тримає в руках, та ловить у цього невеличкого підсвинка за ногу. Нічого вже не бачить, нічого не чує, не зауважує навіть того, що крізь відчинені дверці вибігають свині на подвірря. Вона гонить що-сили перед собою підсвинка. Бажає вихопитися непомітно на вулицю. Це їй щастить. Ніхто не бачив її, як виходила з двору. Баба Василіна підбігає, що-сили, не потребує ні бити підсвинка, ні кричати на нього. Він так рветься з усієї сили перед себе, що баба мусить з натугою наздоганяти його. Погоня за своїм відзисканім добром розвіває увесь страх, який був її напав у першій хвилині. Вона оживлюється. Вже певна себе, спокійна за своє добро. Чим далі від двору, вона починає підсміхатися, навіть прибала-кує до свого підсвинка.

— Не бійся! Не будеш уже сиділи в голоді та ждати, щоб змилувався хто над тобою та дав тобі їсти. А дивися, який ти годований!... А посидь так зо два дні в голоді, що з тебе буде! Га?... Пішли твої пани?... І ти думаєш, небоже, що є тепер кому за тобою дивитися? Що є кому тебе доглядати?... Бодай вони так світ божий бачили, як їм у голові божа худібка! Добре, що їм пани з очей вступилися!... Але ти, небоже, не будеш уже мліти з голоду, не будеш у мене марніти! Бабка останнє повітрясаб з комори й зварить тобі ющечки та тебе нагодув!...

Ще тільки попри пять хат мала пройти баба Василина, коли виходить на вулицю її сусіда Гапка. Як ішла бігцем перед себе, так спинилася й випутила на бабу Василину очі. Від счудування захопило їй віддих. Коли ж побачила, що баба Василина підсміхається до неї, моргаючи на підсвінка, питастися:

- Ви звідки, бабо?
- Еге? Звідки?... З двору... — підморгус таємничо.
- Роздають?...
- Ще б ні!... Памятаєте мого? Такий саміський був завеличкий. Може не такий кругленький. Але який би то він був нині! Ге, ге...

Гапка не слухає вже. Вона так захопилася новою звісткою, що не всилі уст розкрити. Врешті таки питаеться:

— Роздають свині в дворі?

— І свині й худобу і поле!... Вже все поділили... Біжіть, Гапко, біжіть, може ще що захопите!...

Баба Василина не всилі вже довше встоїти на місці. Підбігає за своїм підсвинком. Вона бачить ще тільки, як її сусіда погнала що-сили до двору. Зраділа, що подала їй добру звістку. Не будуть багачики ділити між себе панського добра! Як збіжиться все село, то вже воно не те, що стара баба! Ге, ге! Бабу нагнали, але, чекай, як тобі прийде вся жінота! То не з бабою справа!...

Вона певна була, що Гапка скликуватиме всіх своїх подруг. За ними прийдуть інші, аж поки все село не злетиться. От, як би була припізнилася, то ще, хто знає, чи була б добилася до такого годованого підсвinka. Що дужчі, то загнали б перед себе по свині, а баба й хвоста не допрохалася б.

Посміхається задоволена. От, що то раз поквапитися! Поки хто що, а вона вже свою кривду направила собі! Вже повернула собі свою шкоду. Не треба було ні прохати, ні сваритися, ні битися з ніким. Забрала своє й досить з неї.

Як-раз добігла до своїх воріт. Не потребу-

вала багато заходитися. Підсвинок, як би знов, що це його ворота. Пішов у них, наче б змалку звік у них заходити. Аж баба похитала головою із зачудування.

Тим часом у дворі почала чинитися мештуня. Поки Гапка добігла до двору, вже чутка про те, що в дворі ділять між людей панське добро, покотилася рокотом по селу... Вже знали, що баба Василина дісталася підсвинка, що Нечипір погнав пару волів до хати, що ті, хто ближче, поділили між себе плуги, борони, корови, коні, що вже комітет попридуловав поле й то що-найкращі шматки собі й своїм... Що поїхали вже рубати ліс... Тепер будуть молотити стоги й ділити збіжжя...

...Ая! Дав би їм хто молотити! Ще помагай ставати до молотилки, щоб їм лекше було брати зерно!...

...Давай заїдемо з возами. Є в кожного ціп, то змолотимо сами! То ще не знати, чиє воно буде, поки в стозі, а як уже у моїй шопі — то знаю, що мое!...

...А ходіть-ко, ходіть!... Бо там таке чиниться!... Багачі причепилися до безпанського добра та вже й роздряпали!... Ой, буде там ще сьогодня, буде, коли б ще кров не почуріла...

Ішли, сходилися, хвилювалися, накипали

злістю до тих, що їм усе життя мусіли вислуговуватися. Вже не на панів відказували — на своїх сільських людей. До них вони мали найбільшу злість, бо в своїх багачів ніколи не зарятовувалися. І тепер ставало кожному ясно перед очі, що в багатирів уся сила, щоб забрати до себе панське добро. У нихувесь голос у громаді. Брати, свати, куми — звяжуться за руки, тягтиме один за одним, сами собі постановлять, сами поділять між себе все добро й землю та ще й дивитимуться, щоб не пішло що на боки поза їх рідню.

І в одну мить почало розколюватися бездонне провалля між одними й другими, між тими глітаями, що держали всю громаду в своїх руках і між тою злidenною голотою, що то не мала свого поля, свого добра, що жила або з двору або із заробітчини по чужих селах.

І коли голота зліталася голіруч і босоніж і тільки зловіщій гамір счиняла селом, багатирі прислухалися до того хвилювання бездомної голоти, хитали головами, вагалися в душі. Слухали й не слухали, вірили й не вірили, не звертали великої уваги на ті погрози, виходили за ворота й дивилися перед себе. Не могли зважуватися ні на що. Переморгувалися сусід із сусідом, перекидалися словами, але не виявляли охоти мішатися

в несвое діло. Казали один до одного, передавали один одному свої здогади, що не надіялися їм гаразду від такої роботи. Кожний про себе думав: моя хата зкраю...

Але ось прогуркотів селом драбинастий віз, із довгим рублем; вужище намотане на драбини, розвязалося й тягнеться здовж за возом. Господареві, видно, ніколи було його добре намотати. Коли б тепер обернувся, може б і побачив, що робить собі шкоду, може б і спинив коні, закинув би вужище на віз. Та він, видно, квапиться, що не міра. Пустив коні у розгін, просто до двору. Питається його, куди, за чим? Він хитає головою, не чуб. Кричать що-сили. Він показує бичем перед себе. Затинає сильніше коні, летить...

Тепер уже ті, що стояли то у воротях, то на вулиці, й не знали, що їм робити, починають запірати слова в грудях, думки в голові. Непомітно то цей то той щезав на своєму подвіррі. Дивися, вже за хвилинку нікого немає на вулиці. Западаєтиша. І тільки кипить робота у кожного на подвіррі. І горить у кожного в голові, в руках.

Короткі накази рідним. Ще коротші відповіди на цікаві запити дітвори.

Аж ось починає гуркотіти один віз, за ним другий, третій... Летять, гомонять, переганяють одні одних... Ті, що в такій зла-

годі стояли ще перед хвилинкою на вулиці, такі неріпучі, такі непевні, до чого воно йде, на такій дружній розмові, тепер, коли мишаються возами, близкавки гніву кидають одні одним із злющих очей... Коні збавляють, щоб тільки бистріше, хутше, щоб раніш, ніж сусід...

По дорозі зустрічаються їм люди то гуртом то поодинці, що вже вертаються з двору.

Гонять перед собою спершу свині. Цей товар не викликав у нікого заздрості, неохоти. Це дробина, що не варто й поганитися зза неї.

А вже та жінка, що несе попід обома пахами по курці й у руках півня, виставляє себе на сміх усієї громади. Хтось крикнув до неї, чому возом не заїхала по кури? Вона закопилює уста й не відповідає на образливі насмішки.

Але там уже гурток гонить корову. Велику швейцарську корову. Ще поки гнали її з двору, йшли всі мирно, кожнийуважав її за свою власність. То було так, що відразу з усіх боків її обступили. На неї не від сьогодня всякий мав око. То було білися у пана, щоб дістати від неї телігчу. Та пан не продавав ніколи. Корова зривала на себе очі всього села. То ж коли мала попастися тепер у людські руки, то ці й ті гуртом кинулися до неї. Один тримає за роги, один

відвязує її від жолоба, інший запутує на роги свій посторонок. Ці стоять по боках, ті — бодають за хвіст тримаються. Всякий уважає її за свою власність, але ніхто не зважується сказати цього в голос, щоб не викликати спротиву в інших. Виводять її із стайні вкупі, ведуть, гонять її гуртом — поки не вийшли з двору.

Як довго ще йдуть двірськими вуличками, мовчать, але, чим більш наближаються до села, починає спалахати з ненависті обличчя — то в цих, то в тих. Кожний, хто вважає себе власником корови, думає над тим, як би то збутися влізливих суперників. Німими рухами рук скликає свою рідню на допомогу... Але мовчать усі. Мовчать, як німі. Не вважають за доцільне тратити марне слова й силу, поки не розясниться справа. Не хочуть накликати перед часом вибухів пристрасти на свою голову.

Та ось на роздоріжжі ті два, що тримали корову за посторонки, завертають ліворуч. Але більшість із цього гурта хоче гнати її праворуч.

— Куди? — чути крики.

— А вам що? — відповідають грізно обидва провідці.

— Куди, кажу!... Давай сюди!...

І з цим кидається до посторонка кілька рук. Починається шарпанина. Уривані крики.

Чути вже стогони — то кулаки пішли в рух. Вслід за тим дика бійка. Прокльони, лайки, голосіння. Корова опиняється в руках гурта, що веде її праворуч.

Але, поки завернули туди, починають розправлятися одні з одними — ті, що гострили собі на неї зуби. Починається бійка вже між тими, що праворуч хотіли її завернути. Виявляється, що одна родина — біжчі й дальші родичі знайшлися тут у більшому числі. Вони відразу ловлять корову за посторонки, за роги й ведуть її перед себе. Інші займають грізне становище проти сусідів. Коли ті з коровою чим більш віддаляються, їх родичі ведуть розправу із сусідами, що то ще ласі на їх добро. Серед завзятої сварки й бійки відстоюють своє право й біжути щосили, щоб далі захищати свою здобич від небезпеки.

Тим часом у дворі щось дике чиниться.

Одні підіздять возами до стогів, накидають нашвидку снопів на вози, беруть, скільки можуть захопити, гонять до хати і знову вертаються.

Інші носять снопи у веретах, у посторонках, скільки удвигають на плечах.

Кількох запряглося до панського возу та підкотили його до стога. Накидали на нього снопів і хотіли вже рушити з місця. До них пристають ті, що стоять тут голіруч. Спі-

няють їх. Кидають для себе по кілька сніпків. Будуть їм помагати везти. Та навантажили забагато. Хто може — помогає зрушити віз із місця. Сміхи, крики, гікання. Докочують віз до похилої спадистої дороги, тручають його. Одні тягнуть, інші попихають, ті, що нічого не мають на возі, остаються на місці, регочуться. Посмішковуються.

Ходять по тоці, по стодолах, стайнях, шопах, коморах, вишукують, вибирують, виносять, розтягають, що хто западе. Спершу — більш вартісне... Всякий намагається захопити, що найцінніше, або що йому найбільш придатне. Коли ж уже того добра в-одно менше, беруть без розбору...

Гарячкова праця засліплює очі. Уже й не бачать нічого, не розбираються, не роздумують, що кому потрібне, беруть, що попадає під руки. Ладують у мішки, за пазухи, в кишені, в шапки, у подолки своїх довгих сорочок. Сокира, серп, цвях, шруба, мутра, посторонок, клоччя — перемішують одно з одним, беруть усе, що западуть. Усе може придатися.

Тепер починають ламати двері, тащать їх на плечах. Там уже й до заміту стіни добираються. Гупотять удари сокири, тріщить вязання стін, вилітають на землю замітниці. Зараз хапає їх кілька рук. Одні несуть перед себе, інші кидають на вози, знов інші та-

щать їх шматок дороги, потім кидають з досади на землю, кленуть, на чім світ стойть, вертаються за чимось вартніщим. А там уже інші схиляються за безхазяйською замітницею.

На колесах, що крутять різаки, торохтить січкарня. Щасливий власник посміхається в душі, що таки пощастило йому. І тільки обережно кидає на всі боки очима, чи не доведеться йому захищувати свого добра від заздріх сусідів. Ніхто його не займає. Тут і там минають його знайомі. Ніхто ним не цікавиться — у всякого своя здобич. Хто несе крісло, хто стіл, хто подушку... Це вже розтягають хатиє добро... Ей, як кортить туди ще вскочити. Та жалко січкарні!... Надбігає жінка з дітьми. Хочуть помагати сунути січкарню. Він проганяє. Кричить, щоб ішли на покой. Там уже ледви чи що ще буде!...

Аж ось на шопі починають проблискувати сині, червоні, золоті язички. Ймаються соломяної стріхи, ростуть, поширюються, вкриваються туманами сірого диму.

Тепер зривається скажена буря на подвіррі, в стодолах, стайнях, у дворі. Кидаяться, як несамовиті, шукають, шниряють, беруть, рвуть, що попаде під руки. Кваплять у нестямі. Тепер уже всякий знає, що ще хвилинка, дві, — пропаде все добро. Чого не

захоплять, чого не врятають, не заберуть із собою, того вже за хвилину не стане на світі. Згорить, спопеліє, з вітром розвістеться.

Уже не тільки вогні знімаються вгору. Вже й дими починають стелитися по подвіррі, по тоці, по полях. Загоріли відразу стріхи на стайннях, на шопах, стодолах. Бухтить солома в огні, клубиться димами.

Вже люди починають відходити від пожарища, стають гуртками остоноч, заспокоюються. Грізна картина пожару приводить їх до памяті. Дивляться, як щезає одно за другим, як уже що-раз присідають будинки, як розвалюються, розсипаються...

Стоять, неначе зачаровані грізним видовищем.

Із грудей старого господаря злітають жалісливі слова:

— І якому то вражому синові треба було такої шкоди?....

- Слава Йсусу Христу!
- Доброго здоровля, пане Токар.
- Дай, боже, ѹ панові докторові доброго здоровля.

Заячківський спиняється ѹ починає вітатися з Токарем і Дідиком — двома найбільшими дукарями-селяцами в усьому місті.

- Що доброго, панове?
- Пан доктор не чули новини?
- Новини?... Ні. Не чув нічого. Бачите, що йду просто із села.
- Взяли наших панів під ключ! — промовив з нетвердними радощами Дідик. Його лице посміхається хитро-злюще.
- Яких панів? — дивується Заячківський.
- Поляків... Але?... Пан доктор таки нічого не знають? Узяли старосту, бурмістра, секретара, обох ксьондів. Та ѿ ще, та ѿ ще... Ай, ай!... Раз буде лад! Раз буде добро!

Заячківський слухає того, як би про це вже давно знов. Таке воно природне, таке оправдане, само собою зрозуміле. Йому вже віддавна говорили, що ті панки сходяться, радяться, жадали від нього, щоб він звернувся до комandanта із завзвивом до при-

арештування цього підозрілого товариства. Та він почував огиду в такому вчинкові. Проганяв од себе всі думки, що бурилися в його душі на саму згадку, яка це може бути робота. Вважав, що це не його справа. Є тут військова команда, є польова й цивільна жандармерія, нехай собі слідять за цим, нехай роблять, що до них належить. Сам він не думав вмішуватися в те. Навіть раз виляяв одного знайомого, що хотів заставити його до такого вчинку. Не його справа! Нехай із цим більш до нього ніхто не приходить. Як хто має докази провини, нехай іде із цим до команданта!

Але з другого боку розумів, яка то небезпечна гра полішати цих панів без нагляду. До тої міри обурювався на підпольну роботу польської інтелігенції, що, бувало, хотів виляти знайомого команданта за його недбалство. Але таку сильну відразу мав до особистого вмішування в цю справу, що ніколи й не починав про це розмови. Боявся, що як тільки почне балакати, вже не погамується. Спричинить напевно увязнення всіх підозрілих урядовців. Цього він не хотів робити.

Та тепер — новина, яку ніби мав почути, не була для нього новиною. Він сам доповідав, кого то ще могли арештувати. Запитував про тих, що повинні були б дістатися під

ключ. І відразу дізнавався, що ѹ цей і той. Тільки про Пакосця не могли йому нічого сказати.

— Ну, що ж, — каже. — На якого коня сідаєш, так і доїдеш. Я думаю, це не могло для нікого із цих панів бути таємницею, що їх жде. Знали, що роблять, знали, як будуть відповідати.

— Тільки я боюся, пане докторе, чи не запізно це сталося? — мовить Токар.

Заячківський дивиться на нього та таким поглядом, що Токар бентежиться. Червоніє. Не знати, чи зрозумів посмішку на лиці Заячківського, чи сам таки відчув недоладність своїх слів. Заячківському стало ясно перед очима, хто був цей Токар!... Це ж був роками цілими найбільший прислужник старости, бурмістра Голяковського, секретара магістрату Здзярського. Це ж був типовий „хрунь“, польський підліза. А тепер?... Як дуже не складалися його слова з усім його попереднім життям, з усім його вислуговуванням тим самим панам.

Все ж таки вважав за відповідне дати відповідь на замітку Токаря. Каже:

— Це вже, пане Токар, нехай військова влада дивиться, що вона робить і чи робить свою роботу впору.

— Добре, пане докторе, що їх узяли, от ішо! То так їх гнали, як пациоків на ярмарок! —

Аж світяться очі в Дідика. Його пооране віспою лице ще більшими борознами западається від усмішки.

— Коли їх арештували? — питаеться Заячківський.

— А от тепер йно-що. Ще їх зганяють.

— Де сидять?

— У магістраті, в арешті.

— У магістратському арешті? Що ви кажете?

Заячківський схвилювався. Перечислено йому дванадцять осіб. І всі вони сидять у норі, в якій трьом-чотирьом затісно. Було йому дуже досадно від того нерозумного вчинку. Та ще, як уявив собі, що сидить там староста й старий канонік... Обом він має багато завдячити. Старості, що бодай про людське око помогав йому з кооперативою. Бодай не виконував сліпо того, чого жадали від нього представники „Кулка“. Бодай намагався бути безстороннім. Тепер, як він це знає, сидів тихо в хаті, нікуди не виходив, нікого не приймав у себе. Ні на одних зборах він не був. Попалася людина зовсім невинно в халепу. Треба його, — думав, — рятувати. Та й канонікові хотів би помогти, хоч би за те, що знайшов у нього захист під час останнього московського відвороту. Старий тепер не без вини! У нього сходилися. Його хата була тим осередком, де

могли кувати чимало несподіванок. Але старий, сам собою, не міг бути небезпечний. І старої людини не треба вмішувати, коли хочеться досадно покарати провинних. Бо можна через нього викликати до всіх співчуття.

Постановив ділати. Прощається з господарями.

— А що, пане докторе, будуть їх судити?

— Та... здається, для забавки їх не взяли.

— Кажуть, що мають їх завтра відвезти до Коломиї.

— Побачимо.

— Знаєте, пане докторе, що я вам скажу?

— мовить Дідик.— То все пусте, ті арешти, те інтернування. То знаєте, що треба б з ними зробити?

Його очі блиснули так дивно, на лиці відбилася така ненависть, що Заячківський здержал віддих, дожидаючися дальшої мови.

— То так би їх везти вночі. Згасити світло. Так тонснським залізом. Під ребра. В серце. І... крізь вікно...

Було це шипіння. Дике. Звірське. Після нього скопився з горла сухий сміх. Сміх помсти.

— За моїх дві короні, що мені виплатив бурмістр за їзду до Камянця! Я б йому сам це зробив!... То його ще не мине!...

Перед Заячківським розкрилося бездонне

провалля помсти. Була це для нього найстрашніша хвилина, яку пережив на свою віку.

Вожка, понура келія магістратського арешту подабає на підземний льох, у який закинено кільканадцять осіб. Половину келії займає підвищений поміст, тапчан, призначений до спання. Могло б лягти на ньому трох, найбільш чотирьох людей. Немає ні сінників, ні соломи. Чорні, заболочені дошки, від непамятних часів не змивані, із слідами, що залишилися віддавна, як сиділи тут закидані бурмістром Голяковським принагідні вязні.

Тюрма, як виглядала в дні першого листопада, так оставалася й до сьогодня. Ніхто нікого не вязнив, ніхто тюрмою не журився. Поміст і тапчан припала курява ще влітку — вона так і досі тут оставала. Коли ж приведено сюди сьогодня цих людей, вони перемісили заболоченими вожками черевінками давню куряву із свіжим болотом, загрязнили все так, що не було як і сісти.

Перша партія прийшла сюди зараз уранці: бурмістер др. Голяковський, секретар магістрату Здярський і двох урядовців. Вони не знали спершу, що з ними діється. Стояли, ходили, знову ставали... Похнюплени, суворі, мрячні. Ждали в кожній хвилині, що покличуть їх до переслухання. Нетер-

пеливилися, що ніхто не приходив. Аж ось одчиняються двері і вводять старосту.

Голяковський підходить до його мовчки, подає йому руку. Висловлює устиском руки співчуття. Здзярський схиляє низько свій хребет, ще нижче голову. Замітає перед ним своїм звичаєм ногами. Але коли вже віддав йому цей низький уклін, здивувався. Аж тепер згадав, де це все діється, де вони опинилися. Дивиться на Голяковського, бачить, як він червоні, кідає очима на старосту — той теж, як буряк. І мимохіттю почував, як і його власне лицце наливається кровю, починає пашти.

Запанувало загальне збентеження. Зрозумів це староста й, хотічи його злагодити, посміхається. Але такою посмішкою, що враз із нею слізи заблісли в його на очах. Побачив їх Голяковський, підходить до старости бере його за руку. Мовить:

— Пане старосто. Це ж помилка. Все виясниться незабаром. Це велика помилка. Прошу приняти від мене вислови глибокого, широкого співчуття.

— Помилка може є помилкою. Але їй вас я не думав тут застати, пане меценасе. Та ще їй у товаристві. Прошу панів, приняти від мене теж найщирішу заяву співчуття... Важкі часи! — мовить староста.

— Кажете, пане старосто, — мовить Здзяр-

ський, — що заставте пана меценаса в товаристві. Ну, як же ж могло б бути інакше? В товаристві нас викурили з магістрату, пана бурмістра, — показує на Голяковського, — й мене — секретаря. В товаристві нас знову впровадили до магістрату. Так і треба! Але що пан староста мають робити в цій автономічній інституції?...

Західтав, аж задерло його в горлі. Ніхто на його сміх не відповів, нікому не було до сміху.

Поки змогли ще добре розбалакатися, відчиняються двері знову й зпову. Що-раз нових мешканців впроваджують до магістратської тюрми: урядовців із суду, з податкового уряду, учителів. Вони входять понурі, насуплені. Коли зустрічають тут гідне товариство, починають розпогоджувати своє обличчя. Оповідає кожний з них, як їх арештували, як вели, що вони в хаті полишили. Звичайно кінчить кожний своє оповідання надією, що це довго не потриває.

Та надія родиться в кожного з них від того, що він бачить себе в товаристві тих, які не повинні б, які не можуть тут довго сидіти. Коли б він сам, ну, могли б забути про нього. Але староста, бурмістер... Велика полекша спливає кожному з них на душу. От, як би так родині переказати — зараз заспокоїтися б.

Висловлюють один одному, ті канцерярійні щурі, свої думки. Приятелі розважають їх, що це не може затаїтися. То вже десь усі знають. Жінка напевно вже довідалася...

Потім замовкають. То цей, то той... по-малу всі. Хвилюються від того, що не приходить до них ніхто з військової команди, ніхто їх не кличе. Але тим більш западають у понуру мовчанку.

Коло півдня розкриваються двері й став в них ксьондз канонік Чарноцький. Малося хвилинку вражіння, що дивна полекша сплила на всіх увязнених. Бліскавицею трохи не в кожного зродилася думка, що канонік добився дозволу відвідати їх. Але яке ж гірке розчарування привалило їх серця, коли в ту ж мить затріснулися за каноніком Чарноцьким двері і в замку заскриптов зажавіли ключ.

— То й ксьондз канонік? — крикнули із зачудуванням майже рівночасно староста, Голяковський і Здзярський.

— Де вірні, там і слуга божий! — мовить лагідним голосом ксьондз Чарноцький, по-сміхаючися добродушно. — Як же ж то панове собі думали? Ви не забували про мене ніколи в dobrі, а я мав би поліпшати вас при лихій годині?

— Ксёнже каноніку! Ксёнже каноніку! Що це буде? — заломлює руки староста.

— Видно, що кара божа доходить уже

до краю, коли нас доля звела сюди до купи. Перед світанком найдужче жарить мороз. Розважаймо себе цим одним. Але, чекайте ж, панове! Я сьогодня від ранку на ногах, а тут, бачу, й кріслка нема. Кавунці не дали паничі випити. Гм... Доведеться з постом...

Здзярський кидається до дверей і гримав в бляшаний отвір.

— Гей, варта! Хто там?...

— А що?

— Крісло дайте для старого ксьондза каноніка.

Мовчанка.

— Чуєш? Крісло дай для старої немічної людини.

Чути що хтось перешіптується. Йде якась нарада. Потім втихають голоси. Чути тільки рівномірну ходу вартового. Здзярський жде ще хвилину, потім починає знов гримати до бляшаної кватирки:

— А що там? — чути голос вартового.

— Крісло дайте для ксьондза каноніка! — кричить Здзярський вже по-українськи.

— Нема ніякого крісла.

— З канцелярії візьміть!

— Нема. Тихо там!

— Хам, пся-креф! — буркнув Здзярський і одійшов од дверей.

Тим часом кількох товаришів недолі кинулось до тапчана. Почали здувати з нього

куряву. Не помогає. Виймають із кишені папері, витирають ними тапчан. Ще гірше розмазали. Тоді один витирає його полою плаща. Чарноцький сідає. Але по хвилині підводиться з нього.

— Годі сидіти, — мовить. — Іще замерзну. Треба грітися рухом.

Починає ходити по кімнаті. Роблять йому місце. Кількох стає на тапчані й починають по ньому свою мандрівку. Чим далі — западає в-одно більш понурий настрій. Дошкалює холод, вохкість, прибиває втома. Роздражнює голод.

Чути якісь голоси в сінях. Переходять усякі люди, розмовляють щось із собою. Розпитують у вартового. Він відсилає їх до поліційної вартівні. Приходять якісь пані. То цей то той пізнає голос своєї жінки. Приносять харчі. Їх не допускають. Почуття того, що ось могли б пообідати й не доводиться, ще більш їх дратує. То цей, то той клене. Інші заспокоюють. Староста, бурмістер, канонік — мовчать.

Відчиняються двері. Два поліціянти вносять мідяний невеличкий котел, у ньому юшку з бараболі, в якій плаває фасоля. Ставлять її на тапчан. Стирають заболочені дошки рукавами й кладуть на них деревляні ложки.

Здзярський вибухає гнівом на колишніх своїх підчинених:

— Заберіть це свинство! Що це за робота? Тут — хто?... Свині сидять?... Геть із цим! Покличте нам сюди команданта!

Поліціянти не вважають на його слова. Роблять свою роботу. Виходять.

Тоді Здзярський кличе двох товаришів собі на допомогу. Беруть котел, підносять угору, виливають страву крізь вікно. Трохи юшки остається із цього боку. Сипливає по стіні. На тапчан...

— Гей, гей! Що робите, панове! Що робите! Будемо мати ще більше свинства.

— Треба ж випорожнити котел. І так нема тут „кібля“, буде до чого „цюнцю“ робити! — відповідає на всі докори Здзярський.

Кидає котел на тапчан. Бере ложки, ломить одну за одною й викидає крізь вікно.

Знадвору, під вікном, чути якийсь крик. Та це ні раз не бентежить Здзярського. Йому байдуже до всього, що діється поза їх келією. А тут — мусить бути лад!

— Не будуть пся-віри поневіряти нас!

Одчиняються ще раз двері. Стас в них із криком молодий ксьондз Кульчицький.

— Хто тут збиткується над людьми? Ще не дійшов до криміналу, а вже трохи не покуштував кримінальної юшки. Мало мені на голову не вилляли...

— І ксьондз?... — попадає в регіт Здзярський. — І ти?... Ха-ха-ха!...

— І ти? — кидається йому в обійми Кульчицький. — Даї писка! Даї писка! Пшияцю, колего...

Потім, вириваючися з обіймів Здзярського, дивиться по темній кімнаті й починає поважним тоном:

— Пан старбста!... — дивується. Вітається. Пан меценас?... — Ксьондз канонік... Цо?... Ксьондз канонік?!... — кричить із зачудуванням. Цілує каноніка в руку. Втирає слізози.

Мовчанка.

Тепер Кульчицький дивиться на інших товаришів недолі. Викликає кожного по імені.

— І ти?... І ти?...

За кожним запитом „і ти?“ — кидає назвище або де-коли тільки ім'я увязненого. За кожним запитом попадає в спазматичний сміх. Чим далі — сильніший, чим далі — гучніший, чим далі — більш одчайдущий. Його сміх перекидається на інших. Починають один за одним реготати. Тісна, понура келія переміняється в одну мить у дім божевільних.

Та ось серед цього безпамятного, божевільного реготу падають дикі слова ксьондза Кульчицького:

— Добре нам так! Добре нам так! Добре нам так! Бо я казав від самого початку війни — віпрати, стріляти, мордувати псу-братьїв. Ні одного не залишити! Так, як робив Загурскі! Всю інтелігенцію вивішати! Всіх

попів вивішати! Всіх студентів порозстрілювати!

Під тakt цих диких слів вимахує рукою. Бризькає слинаю-піною з рота.

— Я знов, що так буде! Не вивішаємо їх, вивішають вони вас! Не доїдемо ми їм кінця — доїдуть вони нам! Ми мали силу — ми могли все зробити! Були б ми не дожили тої ганьби!... Були б справилися з інтелігенцією — з хлопом були б усе зробили!

— Людек почіви! — мовить Здзярський.

— Людек?... людек?... — мовить з огидою Кульчицький. — Хлопи! Хлопи! Свиці!... Але хлоп спокійний, дурний! Загуканий, дурний, спокійний. Все можна було з ним зробити. Ми це бачили за першої московської інвазії, як їх пани повтікали! Що робив пан меценас Голяковський?... Чудів доказував!... Як його слухали! Як робили все, що наказав!... А тепер, думаете, не робили б? Як би тільки сто наших стрільців, сто наших стрільців, сто, сто, п'ятьдесят! Як би тільки нашим студентам кріси в руки! Тут сиділи б усі, Лисовські, Заячківські, Сумні, Зубаті, Срібллярчукі... Тут сиділи б усі гайдамаки... А вартували б їх ті самі хлопи, що коло нас вартують. Хлопи... Хлопи... З хлопами ми собі раду дамо! Тільки тим Зубатим треба було зуби повибивати! З тими Заячківськими треба було справитися! Ми мали силу її ми не

вміли покористатися нею. Але прийде ще час!... Скільки нас тут сидить? Кільканадцять?... Їх тут кількадесят сидітиме, гнитиме! Їх тут кількадесят триматиму сам я, я... я...

— І я... і я... — варкотить, як собака крізь зуби, Здзярський. — І я... О! Я їм того не забуду!... Гірка буде відплата!

Пристають інші. Кидають від себе погрози. Кожний намагається сильніше, досадніше висловлюватися, ніж говорив той, що йно-що скінчив. Так бухають пристрасти, що хвилину не чути, хто говорить, що говорить. Кричать усі разом і кожний окремо. Виливають із своєї душі всякий, що в кого наболіло.

Потім розважніщи починають заспокоювати. Радять спиняти вибухи гніву. Їх же ж підслухують. Можуть поставити під суд... Довго не здаються. Потім починає брати верх утома. Втихають вибухи пристрасти. Западає апатія.

Потім відчиняються двері тюрми й вартовий покликає старосту до команданта. Дожидаються нетерпляче його повороту. Не вертається. Довго не вертається. Вже починає темніти. Вже повинні б його на всякий спосіб переслухати. Не приходить.

Де-хто кидає здогад, чи неувільнили його? Ні. Не вірять. У першій мірі звільнин-

ли б ксьондза каноніка. Дивляться на нього, як він ходить, позакладавши руки в рукави. Сумний, прибитий. Ледви ноги сувас за собою.

Над вечір ще раз відчиняються двері. Цим разом падає назвище ксьондза каноніка Чарноцького. Прийшов по нього Роман Лімницький.

— Пан командант просить отця каноніка.

Коли Чарноцький вийшов, поспалися голоси здивування:

— Просить?... Просить?... З криміналу просять?...

Починає де-кому вступати в душу надія. Старосту звільнили. Тепер каноніка.

— Черга за паном меценасом! — звертається хтось до Голяковського.

— Я вже з усім примирився! — мовить Голяковський. — Не жду ніяких актів джентльменства від цих панів.

— Хто їх знає, мусить на все приготуватися.

— А тому паничеві, тому молодому Лімницькому, я перший пішлю кулю в лоб! Ви знаєте? Він арештував Пакосця й Седлечку! — кричить Кульчицький.

— Пакосць арештований?...

— Седлечка й Пакосць арештовані?...

Засипають Кульчицького з усіх сторін питаннями.

— Де ж вони?

— В Коломиї вже.

— І ксьонда нам того всього не кажеш? —
дивується Здзярський...

— Я вам того не казав? Бачите, зовсім забув. Ті помні, що хтось із вас мені ними трохи голови не обілляв, геть мене затуманили.

Починає розповідати все, що довідався сьогодня в селі, куди їздив правити до косцюлка службу божу. Там дізнався про все. Оповідає, як не знав, що робити із собою. Чи вертатися, чи втікати? Хотів геть утікати. Але, як вийшов з косцюлка, вже ждали його. Спровадили його під багнетами до вязниці.

— Тепер я вже все розумію! — мовить Здзярський. Буде біда, панове!

— І знаєте, хто арештував Пакосця й Седлєчку?... Роман, Роман Лімницький, син пані сендріни Лімницької, презесової кола пань T. S. L. Чи знаєте, хто їх арештував, панове?...

Було це все таке для них болюче, так їх прибило, що вже нічого не говорили. Помалу сідають похнюплени один за одним на краю причі. Інші лізуть на тапчан, мостяться там у болоті. Один не міг запанувати над своїм обезсиленням — простягся, як довгий, на тапчані.

Чутти вже тільки зітхання, що час до часу перебивають понуру мовчанку.

Тепер вони вже все знають. Зловили Сед-

лечку і Пакосця з листом до Желіговського.
Чи ті тільки знищили лист?...

Кожному перед очима той страшний лист.
Тепер уже не забавка. Коли попався їм у
рукі...

А мусів попастися. Бо чого ж би їх усіх
арештували?...

І злість бере їх на того, хто арештував
Седлечку, на Романа Лімницького. Син пані
сендзіни служить при польовій жандармерії.
Син пані сендзіни арештує найбільших при-
ятелів своєї матері.

В-одно це повторяють.

І в-одно закидають одні одних питаннями,
чи встиг знищити Седлечка лист?

Ніхто не всілі дати розяснення.

Стогнути у розпуші. Божеволіють од ду-
мок...

Запала темна ніч.

Нікого сон не береться. Сидять, лежать,
як хто де примістився... Чують, що якийсь
час, важкий удар годинника на вежі в ко-
стелі. Числять години. За кожним ударом
годинника гірко зітхають. Так далеко ще
до ранку...

Аж ось відчиняються двері. Скрипливо,
помалу.

— Бурмістер Голяковський! — лунає чу-
жий голос серед темряви.

— Що? Опівночі? Переслухують ноночі?

Голяковський підводиться й виходить до сіней. За ним затріскуються двері. Останні починають обсуджувати, що це таке, що в таких великих відступах часу викликають людей. Та ще й опівночі.

Не знаходять розвязки загадки.

В залі забав настрій дожидання. Приходять що-раз нові люди — більш усього молодь. Стають біля дверей, придивляються. Не можуть відразу зважитися, до котрого гурта пристати.

Чутти згуки музики. Під їх тakt пере літають по залі де-які пари. Але більшість молодих юнаків у військових мундурах стойть в одному кутку залі й гуторить. Як тільки урвалося третіння скрипки, як втихли тони флейти, як перестав гудіти бас, — розітнулася на залі стрілецька пісня.

„Колись дівчинко мила...“

Починають її незрівноважені, незіспівані юнацькі голоси в одному гуртку. Вплітаються в неї помалу і тут і там дівоцькі голоси. Переливаються по залі... То спалахають хуртовиною гомонів — аж стіни будинку здрігаються, то заломлюються, втихають, слабнуть, переходять знову тільки до того юнацького гурта, задержуються тим чоловічим хором... Щоб за хвилинку спалахнути переливами, хвилями, захватом усієї залі усіх грудей,

усіх сердець, усього живого, здорового, молодого... Усього, що серцем захоплюється, всіми почуваннями душі хвилюється, тугу свого серця у співі виповідає.

Ще не розвіялися на залі гомони першої строфі, ще тримтить у повітрі дівоцька туга останнього акорду, як уже юнацький військовий гурт підхоплює другу строфу. Грудними, сильнimi, мужеськими голосами. Гомоном степу, поля, де зродилася ця пісня, де почалася її туга, де виявилася її сила, де вона розвагою ставала...

Захоплені переливами пісні, починають кидатися в танок ніг, рук, голів, сердець, у танок очей, блисків очей, вогнів, що в них спалахають, — кидаються в танок під згуки пісні, танок простий, звичайний, рух ніг, рук, усього тіла — спершу ті, в кого зворушенна душа, за ними ті, що ще спокійні, ще не захоплені хвилюванням молодечого серця, але, знайшовши серед вибуху пристрастей, їх вони відчувають наближення хвилі, коли промовить їх серце, коли спалахне їх душа, коли захопить їх юнацька, молодецька туга невідомого...

Починається простий, рівний танок, танок пісні, зворушення душі, вислови душевного хвилювання в руках ніг, рук, у поглядах очей, вияві переливів хвиль збурханої душі в сильніщому, то в слабшому захопленні гомо-

нами пісні, на те, щоб зараз іще бадьоріще, грімкіще, із більшим захватом впласті свій голос, свій пал, свою тугу у переливи тояїв усієї залі.

Починається танок усіх...

Нема вже спокійних, немає зрівноважених, немає байдужих. Ніхто вже не остается на своєму місці. В кого живе душа, тої шукає друга, товариша, товаришки. Вплітається в загальний танок, у рух усього схильованого, пalom душі захопленого, гурта, вспівує голос своїх зворушених грудей у могутню, молодецьку, невмірущу стрілецьку пісню...

Поки не переспівають усіх її слів, поки не налюбуються її згуками, поки не попере-повідають її почувань устисками рук, пів-слівцями затиснного, ще може не зродженого кохання, мовою очей, благанням відповіди на невідоме чуття...

Якими ж цустими, як маловартними являються після того згуки музик, що закликають до штучного танку!... Як мало хто зважується перелітати в одноманітних рухах ціг крізь простори залі!... Як радше хвилиною від-диху, відпочинку являється для більшості зібраного тут юнацтва ця хвилища штучного танку... Користуються нею тільки ті, в кого розспівана душа, в кого сплетена сітка душевних почувань з дорогим серцеві еством, для кого байдуже як, де, щоб тільки захопити

в дужі обійми своє кохання, летіти з ним у невідомі простори, захоплюватися тремтінням тіла, горіти в жарі лиця, грудей, рук...

І як тільки замовкає гомін музик, починає розливатися нова пісня, починає захоплювати увесь зібраний гурт, прискорювати биття живчиків, оживлювати пристрасти, злітаб могутньо на своїх крилах над голови схильованого гурта, западає глибоко в зворушенні серця.

Чарівна, молодецька пісня. Пісня любови й туги, пісня боїв і змагань...

Стойть у гурті між своїми товаришами Летивітер. Він приїхав на три дні віддику — з поля. Взвивав його на сьогодняшній, як-раз на сьогодняшній день Роман. Він міг використати право до відпустки й — прилетів. І тепер стойть тут у гурті щасливих, розбавлених, зачарованих юнаків.

Стойть у гурті своїх приятелів, дивиться на них, читає щастя в їх очах, розуміє мову їх перехрестних, невловимих поглядів, чує душево затасні слова, невисловлені згуки грудей. Читає радощі в їх лицах, радощі щастя, що розсяяло в їх поглядах, в усмішці уст, лица в усій постаті. Бачить те все, розуміє, водить очима сюди, туди й чим сильніший чар роскоші сплітаб увесь гурт в одно розколисане море щастя, тим більш самітним він себе почував. До нього підходять, забала-

кують, втягають його в загальну забаву. Він скоряється, йде, співає, вештається по залі, вплітається одним кільцем в ланцюг-коло розколисаних юнацьких радошів... Але в-одно кидає очима до входових дверей, в-одно роздивляється в тому рухливому, змінчливому гурткові біля входу. В-одно жде, що побачить там... її... Ту, що так нетерпляче її дожидаеться...

Немає й немає...

Не приходить...

Без неї — забава для нього — не забавою. Радошів без неї для нього немає. Увесь цей чар, уся роскіш, усе щастя — не для нього.

Її немає! — стогне підсвідомо його душа.

Її немає! — здавлюється від болю його серце.

Її немає! — кричить усе його существо.

Чи справді її не буде? — шепоче в тривозі, в одчай.

Користується хвилиною, коли розвівається чар юнацького шалу, коли замокаває пісня, коли розсипається ланцюгове коло молодецького гурта, коли він звільняється від того буйного перстеня, в якому кружляв сюдитуди, захоплений жагою молодечої пристрасності. Користується тією хвилиною, що в ній дістас волю, стає знову сам собою, може робити із собою, що хоче.

І покидає цю гамірливу, розколисану при-

страстями й щастям залю, йде до сусідніх кімнат. Переходить одну за одною. Ніде не спиняється, — самітний, задивлений в-одно: в її шовковий золотий волос, у її ясні очі, в її чорні брови, в дороге лицезріння, за яким тужить, за яким вмліває, яке одно могло б розвіяти ту сіру мряку, що заступила йому очі...

Надаремне! Все надаремне! Її немає... Її ніде немає!...

Ще більш темніс йому в очах, ще важчий туск придавлює його душу.

Аж ось неначе опритомнів. Неначе зрозумів, що могло б йому розяснити загадку. Вона ж сама не прийде. Мусить прийти її батько-мати, мусить прийти Роман. Так! Роман, Роман напевно буде!...

Але хіба ж його ще нема? Він шукав його. Дивився за ним. Не бачив. Потім дав затягти себе до розвабленого гурта. В-одно дивився за нею — про Романа забув.

Так, поки його нема, є ще надія, що вона прийде. Бо Роман прийде напевно. Він так радів цею вечіркою. Він мусить прийти...

Починає ще раз роздивлятися по всіх кімнатах — годі. Немає його. Йде ще раз до залі. Не минає ні одного кутка, ні одного лиця. Заспокоює себе, що Роман ішле не прийшов. Іде знов до бічних кімнат. Хоче там ждати спокійно, поки прийдуть...

Тепер уже він не той. Тепер мусить за-

держати спокій у душі. Мусить виждати. Його очі розяснюються, випогоджуються. Він може вже цікавитися тим, що діється довкола нього.

Наближається до великого гурта старших і молодших, що засіли довкола круглого столу. Їх обступають інші, що не могли втиснутися з кріслом. Стоять коло них, над їх головами. Спираються об плечі. Вімахують руками над тими, що сидять.

Летивітер приєднується до цього гурта, починає цікавитися забавою в ruletku. Кидав срібний гріш, куди попало. Його появляється й ще більш його участь у забаві викликає загальні радощі. Бачить, як посугуваються, роблять йому місце. Чує, як запрошують його близче до гри. Питаються, як ставить цей гріш? На чорну? Червону? На число, чи на ряд чисел?... Йому байдуже. Кидав якесь слово. Чує, як крутиться ruletka, як шумить скаче кулька. Його це вже не цікавить. Йому це байдуже. Він в-одно звертає очі на двері — в один і в другий бік. Немає того, чого він жде. Чує якісь оклики радощів, незадоволення, сміх... Бачить, як його гріш переходить на купку грошей одного з грачів. Починають виплачувати. Ставлять ново. Він знову кидав гріш — і знову не цікавиться його долею. Врешті досада його бере, що мусить стояти так на місці. Відходить.

Хтось його задержує. Починає питатися, чи він чув про арештування Поляків?... Так, чув... Це не задовольняє цікавого. Він висловлює жаль, що так пізно це сталося й що ще не всі попалися. Летивітер дивується цій мові. Дивиться на людину. Мовчить. Ні, годі. Той доконче хотів би знати щось більше. Яка причина? Що буде з ними?

— Ви були в комandanта, будете щось близче знати! Знаєте може, яка їх провинна? Дуже велика, чи так собі? Бо від того залежить, чи добре їх покарають? Чи хоч притримають довше?

Летивітрові смішно стає від тієї балачки. На питання не відповідає. Посміхається. Та ні! Цим не відчепилися! Не спекається так собі — легко!

— Скажіть мені, ви не знаєте, яким способом впали на слід роботи цих людей?

— Таємниця, пане добродію! — мовить Летивітер, прижмурюючи очі. Хоче таким способом увільнитися від надмірно цікавої людини.

— Е, пане Летивітер! Таємниця?... Про цю таємницею воробці цвірінкають на дахах!

— На всякий спосіб я не воробець.

Людина дивиться на нього й не розуміє його слів.

— То добре було б нам знати, які нитки вже має команда в своїх руках, і чого ще не встигли вхопити...

— Що треба буде — вхоплять! Напевно вхоплять!...

— Бо ми дуже багато знаємо.

— Хто: ми?

— Всі.

— Гм... Чи не забагато. Може б краще всю справу лишити військовій команді, польовій жандармерії?...

Аж ці його слова дають йому змогу увільнитися від напрасного розмовця. Він іде хутчій до другої кімнати. Тут його запрошують до столу, довкола якого засіли Заячківський, Срібллярчук, Сумний, Дужий і інші. Встає старший Срібллярчук і запрошує Летивітра, щоб сів коло нього. Між ним і другим священиком Лободою.

— Сідайте з нами, пане четарю! Просимо. Це, що правда, дуже невеселий стіл, а ви, хто знає, чи не воліли б коло гарних личок... Але хвилинку посидьте вже з нами! — запрошує його Срібллярчук.

— Отець канонік такі ласкаві...

— Пане Летивітер... Ви тепер у нас такий мілий гість. Старшина — просто з фронту!

З Летивітром познайомився о. Срібллярчук, як той ще приїздив на гімназійні курси. Тоді він був для о. Срібллярчука студент. „Ти...“ — кликав його. Тепер він „пан четар“. Летивітрові спершу трохи ніяково. Не знає, що робити. Але так його вітають, так запрошу-

ють, що мусить сісти. Починає прислухатися до розмови.

Розпитують Заячківського про „Національну Раду“. Він тільки-що вернувся із Станиславова, із засідань Ради. Про ці засідання знали вже із часописів. Знали, що прийшла на дневний порядок земельна справа.

Тепер, коли два посли сіли коло столу, розмова обертається зовсім природно коло земельного питання.

Летивітер сідає коло столу, коли вже розмова на цю тему була в повному ході. Переїрвана на хвилинку, починає вона плисти далі рівним руслом. Летивітер дуже радий, що не зміняють теми й не розпитують його про справи на фронти. Слухає мовчки...

— А що ж будете робити з ерекціональними ґрунтами? — питается о. Лобода.

— Цього ще не вияснено, — мовить Заячківський. — Взагалі є ще дуже багато спірних питань. До них належить теж земля священиків.

— Знаєте, що я вам скажу, пане докторе? — починає спокійним голосом о. Срібллярчук. — Про мене — заберіть усю мою землю. Я що-раз більш починаю схилятися до погляду нашого владики: або церква — або господарство.

Ці слова Срібллярчука впроваджують ве-
у хуртовині, II.

селий настрій між розмовців. Для нікого це не є таємницею, як основно розходяться погляди обох: Єпископа й Срібллярчука.

Де-хто починав сміятися. Та Срібллярчук підводить поважно свої брови вгору, неначе б не міг вийти з дива, чого тут сміятися.

— Я не жартую, панове! — мовить. — У мене виходить тільки клопіт з тією землею. Сам обробляти — не можу. Тримати управителя — за мало маю землі, не оплатиться. Давати на половину — буду мати тільки непорозуміння. Пускати людям поле в аренду окремими шматками — за гроші, — то в одне торгується, в одне ставай у ролі податкового екзекутора... Найми в гурті всю землю одному — і люди незадоволені і державець мене завсігди обдуриТЬ! Не краще, щоб мені дали платню, а землі, щоб мені оставили на картоплю та на петрушку?

— Це ви так кажете, отче каноніку! А що скажуть інші? Що скаже от хоч би присутній тут о. Лобода?

— Пане докторе! Мене не рівняйте до отця каноніка! — застерігається Лобода. — Отець канонік мав працю в місті, я на маленькому селі. Та й літами я не рівня отцеві канонікові. Як би не було в мене праці при господарці, я міг би урватися з нудьги. Колись — колись і я буду тужити за спокоєм.

— Отак то завсігди буває! — мовить Заячківський. — Земельна справа — не така вже проста, щоб сказати: беру землю, даю платню й готово! От маєте, панове, приклад. Двох священиків — один з міста, один із села. Один старший, один молодший. І яка з того розбіжність у поглядах. Скільки тут психічних моментів! А хіба ж це всі вже? То аж голова сохне, коли призадумаєшся над усіми тими, здавалось би, побічними питаннями, та в самій річи дуже важними, хто знає, чи не важніцими, ніж реальні, матеріальні. От у цих психічних моментах земельного питання лежить чи не найбільша трудність розвязки цієї справи. Кажу панам, аж голова сохне, як прислухаєшся до всіх тих розмов, розправ, жалів, побоювань...

— Ей, пане докторе, будьмо щирі із собою! — почав хітотати директор Сміливий. — А вам вашої земельки не жалко?

— То називається тепер: „будьмо чесні із собою“, пане директоре! — доповідає Сміливому професор Сумний.

— Все одно, пане професоре! Будьмо щирі, будьмо чесні із собою!... Може то від того, що й ви мусите зробити жертву із своєї земельки, так сохне в вас голівка? Xi-xi-xi...

Заячківський подивився на нього своїм довгим спокійним поглядом.

— Ваша правда, пане директоре! Треба нам бути чесними із собою. В першій мірі тим, що рішаємо про земельне питання. А то так важко бути чесним із собою, коли маєш сам собі відбрати землю...

— А не кажу ж я? Xi-xi-xi... Як то я добре вцілив...

— Добре стріляли, пане директоре, але погано вцілили! Погано... — посміхається сумно Заячківський. — Нас там є дуже багато таких, що маємо землю: кількох дідичів, десятки священиків, ще більш десятків селян, і то багатирів. Дідичі — ну, одні спускаються на дно, одні бороняться. Священики — коли б свою землю захистили!... Селяни, коли б з дідичами й попами справилися, а про те, щоб і вони могли пожертвувати щось із своєї землі, ані в думці ні в кого з них. Кожний прикроє „максімум“ землі, яку може задержати одиниця, до своєї землі. Один десять моргів, другий пятнадцять, третій сорок, ще інший вісімдесят. Кожний так, щоб своєї не стратив ні шматка.

— А яке ж „максімум“ відстоюєте ви, пане докторе? Двіста чи п'ятьсот моргів?

— Панові дпректорові сьогодня весело! — мовить Сумний. — Ей, шкода, що вас там нема! Але ви одно забуваєте, пане директоре, що значить висунений у „Національній Раді“ принцип: трудова земля.

— Земля, на якій хтось своїми руками працює... Це як-раз добре для пана доктора Заячківського...

Заячківський прижмурив очі, дивлячися на директора. Потім схмарив чоло. Починає говорити спершу спокійно, потім в одне захоплюється своїми словами, розпалюється...

— Хочете знати, мої панове, то я скажу вам щиро. Я перейшов велику трагедію у своїй душі. Як-раз тільки-що купив землю й уже мушу радити над тим, що робити з поміщицькою землею.

— Із своєю? — питастися Сміливий.

— З поміщицькою, пане директоре! Отож і свою. З одного боку всі мої великі надії, звязані із землею...

— Важко бути чесним із собою...

— Як-раз хочу бути чесний із собою, пане директоре! Тому говорю при людях те, що почиваю, від чого страждаю, що забірає мені мій спокій. Як-раз хочу бути чесний із собою. Не можу затаювати, що з тією землею вязалися в моїй душі великі надії. Не особистого матеріального щастя. Навіть не особистого морального. Матеріального добра моєї землі! Великої рільничо-промислової праці при допомозі, або на підставах землі! І в одну мить усе те розвівається. Бо по ту землю простягають руки... безземельні... Я довго зводив боротьбу в своїй душі. І скорився не-

минучому. Скорився долі. Сказав собі раз на завсігди: запізно прийшов!

— Або заскоро! — підповідає директор Сміливий. — Xi-xi-xi...

— Або заскоро, пане директоре! Але не в тім річ, що прийшов заскоро до землі, тільки заскоро зродилася в моїй душі постанова що-до моєї праці на землі й при допомозі землі. Тепер одно передо мною: землю мушу втратити. Виринає питання: чи мають з нею розвіятися всі мої пляни, всі наміри, всі постанови? Ні! Не сміють! І тут починається в моїй думці нова праця: як виконати все те, що задумав, — серед нових, змінених відносин. То не штука було робити, маючи варстат праці!... Але тепер, коли передаси цей свій варстат у інші руки — роби без нього! І тут починається чесність із собою! Треба великого завзятку, щоб у таких обставинах не залишати своїх ідей. Одно знаю: хто хоче дійти до цілі, — дійде!

Летивітер слухає цієї розмови спершу байдуже, потім починає зацікавлюватися нею. Який відмінний світ від того, що він у ньому живе! Вони там на позиції дбають про одно: щоб з ворогом справитися. От що в них на думці. От що найважнішим їх завданням! А тут пливе життя в новому руслі. Тут наладжуються вже нові основи життя. Під захистом їх багнетів твориться нове життя.

Але ось розкрилася перед його очима одна картина того нового життя. Одним оком подивився на неї і яка страшна трагедія розкрилася перед ним. Скільки страждання у цих людей! І для чого це все? Пощо?... Хіба ж уже кінець усьому? Хіба ж ці люди не розуміють, які важкі змагання йдуть там на фронтах? А як прийдуть невдачі? Що лишиться з усієї їх праці? Чого було стільки страждати, побиватися?...

Немає відваги висловлювати своїх тривог. Не хоче виповідати своїх сумнівів. Хіба ж то тільки в них трагедія в душі? А в нього? Не сидить він тут і не відивляє надармо своїх очей?

Приїхав на три дні — й поїде. Сьогодня міг бачитися з нею. На біду сьогодня те арештування Ляхів. Чи прийде пані Лімницька сьогодня?...

Ця думка муляла Йому душу від першої хвилини, як тільки дізнався про придержання двох шпиків. Злав, що мусить піти одно за одним. І знов, що це відбере Йому всю присність відпустки. Поїде, не маючи зможи бачитися довше, розмовляти...

До його ушей долітають звуки пісні із залі. Веселої сильної. Бере його досада, що він не там, не в гурті, що й він не може веселитися з іншими!

І що Йому робити? Сидіти тут і страждати

болями, тривогами цих людей? Кинутися до гри в рулетку? Гайдко. Не всилі. Ще пів години ждатиме і втікає.

Сяде на саці й поїде до Коломиї. Нехай вітер у полі розганяє його сум, його важкі думи. Коли не в щасті, в роскошах, серед радощів — то нехай не блукається тут самітний серед людей! Бо хоч там, серед поля, віщ буде сам один, він почуватиме в одному полекшу: втікатиме від свого душевного страждання. Може забуде там свою журбу. Вернеться до боєвої лінії. Там не відчуватиме самоти. Там знайде забуття... Там...

Що це? Чого вони встають? Що сталося?...

Дивиться. Прислухається. Чує шепоти. Бачить, як увесь гурт людей, що сиділи досі коло столу, встає, йде...

Що?

Зося... Пані Лімницька?... Роман?...

— Уперше, відколи тут живе, в українському товаристві...

— Що сталося? Що сталося?...

Слухає цих розмов і не розуміє їх. Захоплений течією, пливе разом з усіми. Підходить. Вітається. Бачить збентежений погляд пані Лімницької. Чує трептіння руки Зосі, коли вітається з нею... Не може спамятатися, що сталося... Чує, як до лиця Йому напливає кров...

Водить очима по кімнаті. Нікого не пізнає.

Нічого не тямить, що було. Не знає, що тут говорилося. Забув, про що він думав...

Як тут в одну мить усе змінилося...

Над вечір була заля засідань громадської ради й поліційна вартівня повна людей. Сходилися юрбою під магістратським будинком міщане, селяне, чоловіки, жінки, дівчата, парубки. Ставали в гурті, прислухалися до розмов. Ніхто ні про що не розпитував. Усяке слухає, що оповідають у гурті.

Всі розмови зводяться до одного: Хто вже сидить?... Як зловили?... Як вели?... Що діялося в хаті?... Оповідають, що в одні приходять до комandanта жіпки, діти — плачуть. Їх не пускають побачитися із своїми...

Врешті обмірковують, хто ще остався на волі такий, що повинен би був сидіти...

Що кого боліло, виповідають з душі. Шукають розваги за свої жалі, за давні кривди, за великі й дрібні страждання. Коли дізнаються, що їх кривдник теж сидить під ключем, посміхаються їх очі. З грудей спадає важкий камінь, що їх толочив. Відпадає від серця червяк, що довго вже там муяв. Заспокоюються.

Поважніші господарі виділюються з юби. Йдуть до середини будинку. Розсідаються одні на кріслах і лавках, інші вистоюють у гуртках. Курять папіроски, люльки. Обсotу-

ють себе туманами диму, купаються в його синяві... На стінах висять портрети давніх бурмістрів — у шляхетських старопольських одягах — ті найдавніші, в світському панському убранні — ті новіші. Дивляться на небувалу в цій залі юрбу, крутять носами від непривичного диму лульок — дивуються...

А в юрбі обмірковуються події, які пересувалися через цю залю, через канцелярії цього будинку. Переміщуються одні з одними — новіші з тими з давніх часів. У кожному гуртку інакші. Спокійно, байдуже нагадується все, що колись боліло, що видавалося найбільшим нещастям, що душу хвилювало, алістю у серцях накипало. Згадується тепер усе те зовсім спокійно. Як би цих людей не тикалося, як би то не вони ті болі перестраждали. І зараз вплітається в такі згадки почуття перемоги. Як то часи зміняються. Хто б то був подумав, що пани сидітимуть колись там, куди мужиків закидали?...

Немає після таких слів ні радощів, ні сміху. Ледви затаювана посмішка замерхтить на лиці, або тільки на устах, і неначе б соромилася сама за себе — ідеазб. Новажні вирази лица, повага в голосі, в доборі слів. І коли проскакує крізь уста зідлива замітка, то тільки, щоб остаточно душу розважити.

Вже почало зовсім смеркатися. Вже по-

розвігалася зпід будинку жінота. Гнали її додому господарські обовязки: треба товарищувати, корови доїти, лагодити вечерю. У довгих рядах, поперек усієї вулиці, тягнуться дівчата. Рука об руку йдуть так твердо одна поруч одної, що творять непрехідний мур. За ними підбігають парубки. То по одному, то гуртками коло одної-двох. Йдуть важко, гримають величними зімовими чобітами до землі. Сміхи, веселі розмови. Залицяння парубків, насмішки дівчат.

Чим далі — втихає все довкола магістратського будинку. Й обидві залі в будинку починають проріджуватися. Хто має на голові обовязок, з яким не впораються жінка-діти, хто не має наймита в хаті, мусить іти, хоч як йому жалко: кличе його господарський обовязок. Остаються дукари й голота. Одним нема до чого квапитися, одним нема чого квапитися. Робота зробиться й без них.

До залі засідань входить старий громадський слуга Посмітюх. Ледви тягне за собою ноги. Шніряє по залі, когось шукає. Побачив. Підходить до Токаря, що стояв з Дідиком та ще кількома дукарями й питаеться грубим, поцурим голосом.

— Давати світло, пане Токар?

— Давай, давай! — не звертаючи навіть уваги на цю мізероту, мовить коротким наказом Токар.

Посмітюх схиляє голову на знак згоди. Як прийшов сюди з поважним, насупленим лицем, так ні одна зморшка не здрігнулася на ньому. Як прийшов так і відходить — байдужий на все, що тут діється. Байдужий на те, хто дав йому накази, кого він слухати має, кому прислугує. Вже більш, як сорок років, він сувастися по цих кімнатах. Скільки не бачив, скільки не пережив — одно зрозумів: усе минається, все проходить. Найбільше лихо минається. Й коли приходить нове — якою дурницею, якою дрібничкою відається те давнє, що так у душу відалося, що ось здавалося не видержиш... Минулося! І це минеться! Усе минається... Тільки ті зморшки на чолі, на лиці, ті карби на душі ніколи не щезають... Чим більш їхпадає на голову, на плечі, на душу, тим важче погинається людина до землі. А раз погнулася — не випростається ніколи. Чим далі в літа, тим важче від тих карбів, тим ближче до землі. Тим більш похмурою стає людина. До землі. поораної в скиби, уподоблюється.

За хвилинку зявляється світло на столі під вікном. Прояснює дими на кімнаті, зарисовує тіни на стінах. Оживлює розмову.

— Кажуть, що пішов ксьонда і не вverteється.

— Кажуть, що пустили.

— Не мудро. Старосту пустили. Ксьондза пустили.

Хитають головами.

— А я вам кажу, що від того добра не буде! Отак один за одним та й пощезають. Не добре ті наші пани роблять!...

— Молодики...

— Ей, кажіть!... Не так ті молодики, як ті старі!... Цілий день забігають до команди...

— Не на мое виходить? — питается Дідик. — Попалися нам раз у руки та й пуста наша втіха. Як думаете? — звертається до Токара. — Może б... гааа?...

— Або я знаю...

— А що?... — питается якийсь цікавий.

— Та я кажу... може б ми так... гааа?... Цікавий крутить помалу головою.

— Może...

— Правда?

— Можна б...

— Я не кажу? — радіє Дідик і хитра посмішка скаче йому в очах.

— Треба б до ночі...

— Пани на забаві. Чуєте, як музики ріжуть? Як співають!...

— І ми тут вріжемо. Будуть співати...

— Хе-хе-хе...

— Хе-хе...

Дідик відбивається помалу від гурта. Йде

до поліційної вартівні. Моргає на кількох вартових козаків. Вони встають, ідуть за ним. Пішли на двір. Радяться.

Дідик вертається за добру хвилину. В залі стає душно. Спершу від таємничих шепотів. Потім від непевних дум, які зароїлися, перелітають від голови до голови, від очей до очей. Ніхто не говорить уже про це, але всі знають, що буде... Виповідають усікій товарищам поглядом очей свої думки. Дістують близком зінниць згоду. Ще й нові думки доповідають. Нічого — тільки вогні очей жевріють, дики близкавиці мигають крізь залю. Від того стає людям душно в грудях. Мусять кожухи розпинати — так пріютъ.

Дідик іще раз виходить до вартівні, викликає Посмітюха. Став з ним у кутку залі й шепочується. Ніхто не наближається до них. Посмітюх слухає. Не зміняючи виразу свого лиця, хитає головою на знак, що розуміє. Гурти на залі намагаються не звертати уваги на те, що діється в кутку. Але мимохіттю то цей то той кидає в той бік очима й зараз відвertaється. Потім уже тільки крадьки слідкує за тим, що там чиниться. Дідик усе іше розяснює щось пошепки Посмітюхові. Видно вкладає йому важкий тягар на плечі, бо старий слуга ще більш погнувся. Питаеться:

— Багато?

-
- Так... досить...
 - Грубої?...
 - Гнучкої. Щоб приставала...
 - Розумію...
 - Ну, йди...

Коли вийшов Посмітюх, ніхто не розпитує Дідика, про що вони балакали. Всі знають. Ще більш того знають. Уже бачать, що має прийти. Що прийде...

Боязкіщи наближаються помалу, непомітно до дверей. Стоять хвилинку біля одвірка. Крутять папіроски. Закурюють. Поправляють кожухи. Виходять. Інші знаходять собі діло як-раз до тих, що вийшли із залі. Вибігають. Ніхто не цікавиться ними. Не спиняє. Не задержує.

Западає втома дожидання.

Дідик наближається помалу до столу й здуває світло лямпи...

— Ая... ая...

Темно в кімнаті. Тільки вогні з папіросок, вогні з люльок жевріють у темноті й притухають.

Хтось відчиняє двері від вартівні. Лишає одчинені. Вертається. Чути, як здув хтось у вартівні світло. Тепер уже скрізь темрява. Якісь постаті сновидяться сюди-туди. Хтось перешіптується. Питається. Йому відповідають. Відходить. Чути, як бренькнула шабля. Знову тихо.

Минає час помалу. Важко дихається людям. Хтось зітхав... Знову тиша...

Чалапав якась постать. Пізнають важку старечу ходу Посмітюха. Щось падає на землю. Розсипається. Знову чалапання. У дверях стогін. Тихо...

Чують тверду ходу вартового. Скрипіт ключа. Гострий голос:

— Бурмістер Голяковський!..

Йде двох. Наближаються. Голяковський спиняється. Якісь руки потрутили його до середини. Хоче кричати. Хтось заткав йому уста. Зачиняються двері. Важке тіло падає на ослін. Толочаться ноги в чоботях. Сіпашуть. Тримають. Кленуть. Падають удари. Один, два, три... десять... Далі... далі... Хтось стогне. Харкотить. Хоче кричати. Крік загибає в завязаних устах. Дике хріпнення.

Удар ліщини.

— За моїх дві короні до Камянця.

Новий удар...

— За моого сина в Італії.

Новий...

— За мою жінку, за фортепіано!

Новий...

— За мої коні!

Ще...

— За моє збіжжя, за рекламацію! Ти сукий...

Далі... далі...

Дико. Звірсько. Без памяти. Мішається все в один згук... Ударі, божевільні вигуки, хріпння жертві, сопіння озвірлої юрби... Тупіт чобіт... Прокльони... Вже не кричать, вже харкотять, випльовують дикі голоси. Незрозумілі... Молотять...

Хтось кричить: „Досить!...“ Не помагає... Хтось шарпає помацки. Відтручає людей. Вириває жертву ненависті з озвірлих рук. Кидав її до сусідньої кімнати. До третьої. Посилає туди вартового.

Вводять другого. Секретара Здзярського. Те саме. Ті самі болі юрби. Ті самі порахунки. Така ж помста. Звірська. Одчайдушна. Що від років накипіло... Все пригадали. Все виповіли. Нічого не забули. Не залишили нічого. Доки не перебрали всіх своїх болів, доти не гамували своєї злости. Ніхто не вставлявся... Сіпанина, метушня, аж тоді спинилася, як мліли руки, як утома з рук заряддя помсти викидала. Уже її його туди ж зкинули. Тепер стогнали. Зітхали. Приводили себе до памяตі. Заспокоювалися.

Стільки болів наросло в мужицьких душах, що не так легко було їх вирвати із серця з корінням. Відвели трохи душу. Тепер іще хріпіли, як роздратовані звірі в заперті.

- Вже всі? — падає рапаве слово.
- Уже!
- Ще ксьондза!

— Уже!

— Ще молодого ксьондза!...

Дикий сміх.

— За мою доньку! — хрипить якийсь голос.

— Ще бабія! Ще бабія!

— Ех, як би тут зо дві молодиці... То б
то почесали!...

— Давайте! Давайте!

— Не треба...

— Давааайте!... — крізьзубить храпливий
голос.

У те змагання голосів у темряві вмішу-
ється веселий насмішливий крик:

— Давайте бичка! Справимо його!

— Ха-ха-ха...

— Хе-хе-хе...

Помирюються всі. Регочуться. Як хрипіли
із зlostи, помсти, так тепер регочуться. Душу
приводять у свободному реготі до рівноваги.
Погоджуються всі, що ще ксьондза Куль-
чицького.

Уже не закутують голови, не завязують
рота. Слухають, як пищить під ударами
ліщини — сміються. Приговорюють... Один
тільки скаженіс, той, що бе! Душу з нього
випірає... — вигукує:

— Це за мою доньку!

Гатить:

— Це за мою доньку! Ти с. с...

Знову...

А інші регочуть.

- Добре йому так, бичкові!...
- Добре йому...
- Кличте бабів... нехай його справлять...
- Шукайте ножика...
- Ха-ха-ха...
- А хочеш дівчини? Га?...
- Га-га-га... Га-га...

Якась постать нависла над ним, плюнула
йому в лицо:

- Ти, кнурику, за дівками?... А будеш?...
Будеш?...
- Ха-ха-ха...
- Ще схочеш, кнурику?
- Який це кнурик! Це громадський бу-
гай!...
- Ліценціонований...

Вся заля розходиться від реготу.

- Гвалту! Йой-йой! Гвалту...
- Гвалту дівчини хочеш?...
- Га-га!...
- Пищиш? А як з дівкою був — пишав?
- Ха-ха-ха!... Пишав! Та не так!...
- Га-га-гаа... Ха-ха...

Ще молотить розюшений батько.

Уже помалу розходяться... У веселому
настрої... Серед сміху, серед жартів... Ко-
титься регіт ще довго в ніч вулицями...
Регіт розваги...

Весна прийшла рано.

Південний теплий вітер у перших днях березня, що хвилями переміняється в гарячий оркан, починає топити пагло сніги на полях, шляхах, у придорожніх ровах. Захоплює села в болоті. Всю околицю, вкриту досі пухким килимом зімі, перетворює в одну мить у велике, бездонне багновище. І тільки тут і там біліють та сіріють снігові острови...

Здавалося, що всякі військові рухи спиняється на довший час.

Розмокли поля, багняними річками спливають польові доріжки. Западається у болоті мурований шлях, розбитий грузовими возами і гарматами. Скрізь на ньому бездонні калюжі. Колеса возів загрузають вище осей, коні чалапають нога за ногою, по животи муляються у грязюці...

Ледви верхом перебеться на коні стрілець — єдина сполука фронту із запіллям, із світом...

Та, навпаки дожиданню, починають вирнати в селах здовж залізничного шляху на захід від Городка зовсім нові відділи. З'являються цілі сотні. Що досі гуцульський

курінь і сусідні куріні восьмої бригади від січня тривожили польські транспорти з Перемишля, а від половини лютого, коли наспіла сюди сотня Усусусів Летивітра, стояли в завзятих боях і несли на своїх плечах відповідальність за відтинок на захід від Городка, — всі вони побачили себе раптом дрібною військовою одиницею серед сотень і курінів, що почали виринати тут і там... тут і там... напливати до всіх сіл.

Приходять люди здорожені, заболочені, ледви ноги добувають із грязюки... Але поки йдуть — ідуть бадьорі, завзяті! Хоч би й сьогодня в бій!... Гірш уже, як спиняється... Та й коли б на довший час... То ще б...

А то — ні!... Ще не прийшов край їх недолі. Що ходили болотяними шляхами, що проходили крізь розбиту грязюку по селах, — думка в-одно в кожного була: колись воно скінчиться... Колись воно мусить скінчитися... І замісць діждатися зміни — знову опиняються в селах, де вже не тільки весняне болото дошкулоє, — сколочене, розміщене сотками й сотками ніг, чобіт, возів... Де вже сам терен багновинний, що й серед літа по дожджеві хіба горбами переплигуй — здовж річки пройти нікуди... І де на весну люди взагалі не розуміють, як можна по сухому, по твердому ходити...

Коли ж у додатку спиняється трохи їх

похід і не знати, чи на довго, й не знати, куди далі... починає відатися в серця ї у думки стрільців дух розладдя. Чи похід по болоті настроює їх так погано, чи відчувають у своєму безкраєму мандруванні відсутність усього, що має всяка людина: недостачу сухих чобіт, теплого одягу, чистої сорочки... Коли хто про щітку до зубів згадає, про мило та теплу воду — то насміх великого гурта стає їому відповіддю...

Так їм усе лізе тепер в очі, до злости доводить!... Починає тяжіти їх душі оця війна... І звідки не зринає тоді серед стрільців дух зневірря...

Шукають за причинами свого безцільного мандрування...

— Невдачі й невдачі — от що!...

Де ж причини?... Чого вони сюди прийшли?... Що пригнало їх у таку чортову багнюку?... Що далі буде?... Відповіди немає...

Починають підозрівати всіх без розбору...

Завішення зброї в останніх днях лютого — ось що їх сюди пригнало!... Треба їм було ще одного завішення зброї!... Чортові воно було потрібне! Щоб ще одно розчарування...

...Як Ляхи добилися свого — зірвали... Як їм уже не треба було...

Починають, як нитка з мички пряжі, снуватися довгі, безплідні розмови про безупинні переговори з Ляхами, про завішування зброї,

перемирря, що в одні скріпляє ворожі сили й становища, забезпечує Ляхів перед остаточним ударом.

Не можуть ще забутися в думках стрілецтва переговори у Львові. Здається, не забудуться ніколи!... Як міль, гризуть вони в серцях. І блиски з очейпадають у кожного від самої загадки про ту тяганину сюдитуди, що довела їх до здачі Львова, що виникнула їх із столиці.

Ще більша злість спалахав, коли балачка сходить на січневий наступ на Львів. Уже були заняли львівські передмістя... Ще один удар: — візьмуть ціле місто!... Аж тут... антанська комісія. Переговори... Поки Ляхи не підвозять до Львова війська, муніції...

Січневі переговори військових делегатів із місією Бертелемі, у яких брав участь з наказу головного командування отаман бригади Усусусів Коломиєць, не осталися таємницею для війська. Їх вислід і наслідки зродили підозріння, що місія держав Антанти сидить у Львові, щоб берегти польської справи.

Де ж був її голос, як тільки заламався січневий наступ на Львів?... Замовкла?... Відразу?... Вже її не було потрібно?...

І знов аж, як новий наступ зпід Любінія являється небезпечною загрозою для Львова, як Ляхи втікають і ховаються серед мурів міста, знову місія? Га!... Тепер уже стукає

грімко, бучно своїм кулаком переможня Аントанта! Шматкує українську Галичину демаркаційною лінією на двоє! Відриває шматок живого тіла із Львовом і Бориславом!... Диктує українському урядові, щоб забірав свої війська із своєї території!...

Яка ж сила змогла б виконати це сміливe жадання?...

...О, не діждали б! Скорше бувесь Державний Секретарят опинився на Дуброві, ніж би він нас рушив з наших становищ! — шумить у розмовах серед стрільців.

...Але свого Ляхи добилися! За три дні завішення зброї не перекинули вони з Польщі до Львова всього, що тільки хотіли?...

...А ми не посилали їх комісії до Городка, щоб дивилася зверху на мішки у вагонах?... А що в мішках?... А — під мішками?... Що взагалі в потягах?...

...Що вдень, а що вночі?...

...Не наскочили напі на віз із екразитом? з бомбами?...

...То ж то жарять тепер Ляхи наших цими бомбами!...

...До чорта нам тих комісій! До дідька тих переговорів! Тут... як не прийде до мордівні на ножі і то не тільки з Ляхами, але й із своїми, із своїми... то не буде тому кінця...

Такі й подібні розмови не втихають серед

війська. Обурення на антанських посередників від першого проїдисвіта Вілема до останньої місії Бертелемі... Ярке обурення на державних секретарів, що дають себе водити всяким проїдисвітам за ніс! Вибухи гніву на Національну Раду, що в-одно вміщується у воєнні справи.

І з тим завзяток на ворога й велика надія на щасливе переведення завдання найближчих днів.

Це вже ні для кого не остас таємницею, що почнеться сильний наступ.

Трохи заспокоєння вносить у ряди стрільців звістка, що Державний Секретаріят відкинув остаточно ганебний диктат антанської місії, — лінію Бертелемі. Але й на всіх, від команданта до рядового стрільця, й на кожного окремо лягає скелею важка відповідальність за вислід боїв у найближчих днях. Державний Секретаріят, відкидаючи образливий диктат, звернувся з покликом до війська: „...У ваших руках доля нашої держави!...“ Ще важче слово промовила Начальна команда: „Нехай нас розсудить залізо й кріс!“

І хоч які невзгодини були серед стрілецтва в ровах, на фронті під Львовом, хоч як скипають гнівом стрілецькі серця від усіх тих недостач, що їх доводиться терпіти, хоч ні правильного підвозу харчів, ні муніції,

хоч чоботи діраві, а на хребтах трохи не полотнянки серед морозної зіми, а то й сорочок уже немає... хоч тютону тижнями стрільці не бачать, дарма, що ті, хто вертася з краю, оповідає, скільки то тютону в запіллі, аж серце слухачам крає, — хоч урешті за старшиною на фронті в перших рядах із свічкою шукає, а в Станиславові від них аж кипить, а у всіх містах, містечках, селах — боєвих молодих старшин і не перелічиш і де-хто з них уже й військовий мундір встиг скинути, — все ж таки поклик Державного Секретаріату і Головного Командування оживлює енергію, скріпляє духа притомлених стрілецьких рядів, проганяє зневірря, яке вже починало закрадатися до фронтових курінів, головно тих, що довше стояли бездільно... Родить бажання чину...

Чалапають милями пішки в болоті, обдерти, босі, з ногами перемоченими у весняній грязюці... А прийдуть до села, де не візьметься охота на бадьорі балачки із селянами, теж перетомленими безупинним переходом цієї околиці з ляцьких рук у свої, винужданих ворожими й своїми реквізиціями, переслідуваних напастуванням ворога, що, було, влітає ордою в село. Нищить. Грабує... Де не візьметься в стрільців бадьорість до заличення з дівчатами, які від кількох місяців переходять з рук у руки, розважають

вояцьку долю своїх стрільців, переносять знушення ворожих... Що перед тими ховалися, що борикалися, що падали переможені, долю свою дівоцьку проклинали, то тепер, як бджоли до меду, липнуть до своїх, від радощів душі в собі не чують, від милих розмов у них уста не замикаються, від поглядів принадних, похітливих вони трохи очей собі не видивляють... Приходить вечір — і забави і смішки й охання в дужих стрілецьких обіймах. Уранці прощання...

„До побачення!... Вертайтесь щасливо!...“

І знову безкрай мандрування стрільців болотяними полями... І тільки сонце душу розважає...

Вже останні села, вже й Годвишня, нове місце постю командування усусуської бригади... В уяві у стрільців уже й залізничний шлях мерехтить... Ночами чути перестрілювання патруль здовж шляху. Ось-ось уже, край чалапанню у подертих чоботях по болоті. Короткий відпочинок і почнеться танець. А може... може й висапатися не доведеться... Бувало ж — тільки прийдуть, уже торохтять кріси, йде бій завзятий. Не на забавку ж їх сюди збирають... .

Але це тільки так їм увечері здавалося. Переспалися одну ніч і побачили себе серед такого непросвітнього багновища, що дупа докраю затемнилася...

Та її тут це знаходиться лік на зневірря. Розмови одних з одними, тих, що прийшли, з тими, що тут жили, із стрільцями й селянами — вияснюють воєнне становище в цілій цій околиці, показують нове завдання. Щикавість родять...

Городок і села довкола нього на схід і захід — це терен найзавзятіших боїв від початку війни. Скільки разів Українці подавлять сильніше на Львів, Поляки відповідають з Городка на Угерці... на Любінь... Звідси загрожують в-одно частинам, що стоять на південному заході під Львовом. Наші кидають свіжі сили — починається змагання.

Слухають стрільці... Не знають вони ніколи ближче, що де діється, хіба бачать, що з їх сотнею — курінем... Тепер уявляються їм уже ті герці, що тут з ними починаються... Вони бачать себе вже в наступі на ворога, щоб його з іншого місця відтягти...

Вже коли вони під Городком, не душитися їм по селах у болоті...

Але й тут вдаряє їх по голові їхня проклята доля...

...А нагонять Ляхів до Городка, до Львова — чорт вискочить з переговорами!...

...Знов переходитимуть села з рук у руки. Знову творитиметься в них таке пекло, що гіршого й не треба...

...Нічого!... Коли б тільки Городок у наші руки!... Нехай спробують переговорювати... Заставимо замовкнути...

Починає з усього: з розмов з людьми, із півслів старшин, з наказів — повівати босве повітря. Це й приносить відразу стрільцям розвагу. День-два й вони до праці... Став їм перед очі завдання найближчих днів. Тепер уже всім ясно: вони переломлюватимуть ворожку силу на залізничному шляху коло Городка, відтинатимуть Ляхам сполуку Львова з Перемишлем і далі — з Польщею.

Сьогодня настрій нервовий серед війська. Одні знають де-що ближче, одні більш здогадуються. Від ранку все в гострому поготівлі. У ранішніх мряках потонув один курінь Усусусів, що вийшов із Годвиці й завернув у північно-західному напрямку на Долиняни. Не довго тривало, як він щез із очей. Загубився в мряках. Інші в селі — то сутятається по подвір'ях, то сидять у хатах, але кожний стрілець готовий в одну мить на завзвів вискочити, ставати в ряди, відразу йти в похід.

Коло девятої години ранку прояснюється. Починають падати додолу холодні мряки й ясне весняне сонце розсвітлює увесь краєвид. Вливає в серця стрільців країці, байдоріщи почування. Хто жалів уранці тих, що

йшли, тепер трохи не завидує їм походу в сонячному сяїві.

Та ось коло одинадцятої години падає збентеження на штаб усусуської бригади. Отаман Коломиєць, як сидів за розмовою з найближчими у своїй провізоричній канцелярії, і сміявся весело, скоплюється на ноги, підходить спершу до вікна, але зараз таки виходить на подвір'я... З ним і інші старшини.

Дивляться — скрізь по селу стоять неначе мармornі постаті стрільців, задивлені у невідому даль, звідки гремлять крісові постріли, — заслухані в їх гомони...

Приєднуються до них своїми постатями й отаман Коломиєць і команданти курінів, сотень, чет... І їх очі звертаються туди, куди одійшов уранці курінь Усусусів. І вони слухають-прислухаються... Немає вже ні крихітки сумніву ні в кого, що в двох найближчих селах — у Долинянах і Добрянах — іде бій. Що ж би це? — дивуються... — Нічого такого вони не ждали.

— Наш наступ неможливий, — перебиває один мовчанку, — він же ж на завтра назначений.

— І Ляхів у цих селах нема — там стоять наші: п'ятий курінь тридцять шостого полку і гуцульський курінь! — мовить із здавлюванням віддихом другий.

Отаман Коломиєць приєднується до цих сумнівів, сам своє збентеження доповідає:

— Я тільки, щоб люди не дармували, післав уранці один курінь Усусусів. Приготував його до наступу на завтра. Значиться, ні що інше, як тільки, що Ляхи наступають. Чи не дізналися про наші пляни — та й не намагаються попередити нас у наступі?

Слова Коломиїця нічого нікому не розяснюють. То кожний таке думав, усякий певен того.

Але було це таке загальне розяснювання навзгодгад, що годі на тій основі що-небудь будувати.

— Телефон! — кричить Коломиєць, нечає б із сну прокинувся. — Чому ще досі телефон мовчить?

І в ту ж мить відбивається від гурта скілька постатей і пропадає в хаті.

Коли інші ще заслухаються у гуркотіння крісів, коли так намагаються вловити з темпа й сили вистрілів розміри бою, вже торохтять край села два боєві літаки, підводяться в гору, починають кружляти над селом, поки не пропадають під облаками. Вже завернули в той бік, звідки грюкотить клекіт бою. Стрілоюшибнули, вже ледви мерехтять сірими грудками на блідо-синьому небі.

Коломиєць рівночасно й крикнув, щоб

йому подавали коня й закликає старшин до канцелярії.

— А що — телефон? Є сполучка?

— Нічого немає, пане отамане! Все зусилля даремне. Ніхто не відповідає.

Тепер кидаються одні наперед других до карти на столі. Шукають розвязки: нічого іншого, тільки ворожий наступ! І рівночасно скавулють без упину телефон — все ще надаремне. Ніякої відповіди. І та німа мовчанка ще більш усіх бентежить. Та в ту ж мить, чути тупіт, влітає спінений гонець на подвір'я.

За хвилю в одчинених дверях:

...Ляхи пішли з Вовчух на Долиняни й Добряни. Йдуть свіжими силами. Так нагло й сильно вдарили, що курінь тридцятьшостого розсипався. Гуцули й Усусузи здергують, але вже край села із цього боку. В селі — Ляхи...

Прогомоніла з грудей задиханого стрільця зловіща звістка, вдарила по головах старшин. Дала їм ту, бажану ними, певність.

Стоять, прибиті нею, немов зачаровані. І поки в кого розкриваються уста до запиту, Коломиєць уже висилає два куріні у противнаступ. Йде й сотня Летивітра — що стоять тут постійною залогою. Вона знає цей терен! Вона вже тут змагалася!...

Уже виходять куріні, вже летить Коломиєць із двома стрільцями на горб на північ

від села. Та ледви вилятів, ледви кинув очима на поля — зараз шле одного стрільця у здогін за курінями, які тільки-що покинули село. Завертає сотні. Дає наказ окопуватися за селом, забезпечуватися від Долиняни.

Бо полями сіріють уже рухливі постаті стрільців. Відступають. За ними помалу посувається з Долиняни польська розстрільна. Ще тільки за село вийшла, ще не зважується поки-що розвинутися на полях...

Коломийцеві стає ясно, що ворог проламався, наступає далі. Він опановує собою остільки, що може вже думати спокійно. Розуміє, що значить цей випад ворога у переддень їхнього наступу. Це ж може звести в нівець у починах усю приготовану ними акцію. То ж, поки піде ще трівога на інші частини, поки штаб перемінить плян наступу, — він мусить зліквідувати ворожий випад. Що б там не було, скільки б не треба вложить сили, він мусить спинити похід ворога, мусить відбити захоплені Поляками становища.

Гонець, що тепер прийшов із звідомленням, не приносить йому нічого вже нового. Він же ж бачить на власні очі, що Долиняни у ворожих руках. Дізнається тільки ще раз, що п'ятий курінь тридцятьшостого полку розсипався під наглим нежданним ударом Ляхів, а Гуцульський і Січовий курінь відступає в боях і спиняє ворога.

Кидає стрільця в село: загострює поготівля всіх курінів — кожної хвилини стояти готовими до бою. Сам заглибується в карті, розширяється в терені.

Його мізок сильно працює. Впало на нього неждано зовсім нове завдання. Замість наступати — він мусить відбиватися...

Але ж він не сміє спускати з очей свого головного завдання завтішньої днини!... Треба звязатися з ворогом. Треба одно використовувати для другого...

Та поки-що — боронитися!

О третій годині зполудня дає Коломиєць наказ до протинаступу. Йдуть у бій три куріні: два Усусуські й Гуцульський.

Коломиєць уважає недоцільним оставатися в канцелярії штабу. Не має ж він телефонічного зв'язку з Долинянами. Хоче на власні очі придивлятися боєві. Йде на свій ранішній обсерваційний пункт, на горбок за селом.

Поля між Годвишнею й Долинянами вкриті розстрільними, що попритаювалися в ровах, виритих нашвидку у вохкій землі. З того боку, від Долинян, ідуть ворожі розстрільні. Одна від одної у віддалі на двіста до триста кроків. Що дійде перша до наших окопів, розсипається. Видно, як затрачується її боєвий лад. Її збентеження впливає некорисно на тих, що йдуть у наступ за ними.

...Ага! Не ждали спротиву? Думали, що розбили нас?...

...Ади!... Брачіки-Гуцулики!... Як списуються...

...Тримай, брачіку, тримай!...

Це Коломиєць із Гуцулами веде розмову на віддалі...

Він спершу любується картиною, яку бачить на полях, мовчки посміхається. Чим далі — така певність вступає в його душу, що він смеється у весь голос при кожному захистанні ворожої розстрільни.

— А ти мой, хло', що собі міркував, що то що? Так собі в данци меш іти з села в село?... То, брачіку, з Гуцулією справа! То тобі, як вліпиться в землю, — як мур стоить!... Ану, чи через їх першу лінію пропеться бодай одна твоя розстрільна?... О, не діждеш, брачіку, ні!...

Тепер уже розважає себе Коломиєць своїдною розмовою з тими кількома старшинами, що стоять коло його й придивляються розвиткові, ходові бою.

Аж ось вмовкають усі. Дивляться... дивляться... Мов ізпід землі зринають гуцульські стрільці, що сіріли на тлі свіжої зелені озимин. Схоплюються у весь ріст, не спиняються ні хвилинки, йдуть уже з криком вперед, далі вперед. Аж тепер стає видно, чому?... На їх місце напливає нова сіра ме-

режка, що досі десь сиділа затаєна між горбами. Пересувалася від села, захована у заглибині... Друга, третя... Всі куріні розвиваються до бою...

Тепер уже видно, як не дожидаються зустрічі в ручному бої, як починають ламатися в безладді ворожі розстрільни. Одні, що найближче села, бачать, що діється на полях — завертають у село ще в сякому-такому ладі, інші, чим близиче боєвої лінії, не встигають уже задержати не то розстрільни, взагалі не можуть спокійно відступати, бо в їх ряди ввалиються клинами, збитою масою ті, що втікають у неладі з висунених становищ, із першої розстрільни.

— Добре воїсько! Добре воїсько! Нема що казати!... — затирає руки з насміхом Коломиєць.

Аж йому чудно, аж сам собі не може видуватися, чи це сон, чи наяві воно діється.

Довкола тихо. На всіх відтинках фронту тиша. І тут раптом звіялася хуртовина, захмарила їх овид і знову розійшлася...

Тепер уже сонце сяє в їх душах...

Чують крісові постріли...

То Гуцули так бути, так гатятися по ворожих рядах.

І тільки помалу починають перекликатися дві лінії гомінкою розмовою.

Вже темніс. Село пірнуло в сутінках, уже

й на полях нічого не видно. І тим дивніше стає від того грімкого вогню, що завязався край села Долинян, а може й у селі. Як блискавки мигають вогні світляних мережок... блискають і потухають... і щезають у темряви ночі. А в них вплітаються нові світляні вибухи...

Душу Коломийця схвильовує нервове дожидання. Трівожить його непевність. Не бачить нічого, крім вогнів. Не чує — крім пострілів... Не знає, які сили змагаються одна з одною, хто бере верх...

Гра блискавок серед темряви ночі говорить до нього таємницею мовою непевності... Нічні тіни закривають перед його очима дійсність, а блискавки пострілів обсotують його душу танком примарів.

Та ні він, ні його товариші-старшини не всилі одірвати очей від таємничого мережтіння вогнів...

Чим далі — воно пересувається... щезає...

А постріли гавкають, гавкають, скавулять... Як зграя собак у лісі, коли допаде звіря...

По крісових гомонах знати, що бій розжеврів у всій силі. Увійшов у село... За село перекидається...

Летивітер до тої міри захопився боєм, що вже не пам'ятав, коли почався бій, не може

заміркувати, скільки часу минуло від початку змагання. Вже й того не знає, як довго вони потемку по-ночі наступають, гонять ворога перед собою.

Вже минули Долиняни, пройшли шлях, опинилися на горбах, усе в бої, усе в погоні за ворогом, який відступав, доводить їх до ліску на південь од села Бовчук.

І раптом блискаває йому в голові смілива думка... Він аж спинився, так сильно його вразила. Відразу він перетворює її в одчайдушний плян діяння в найближчих годинах.

Цей плян ще не зовсім ясний. Не повний. Але раз він уже мигнув йому в голові — годі його позбутися. Дівна блискавка завзяття зажевріла в його очах. Нервове трептіння переплигнуло через його костисте лице... Він бачить уже в душі, на якому становищі повищені його застати найближчий ранок.

Тепер тільки до діла. Щоб ніхто не знов, не завважав. Нехай куріні гоняться за ворогом. Він відлучить свою сотню й згубиться з нею в темряві ночі.

Та лекше було подумати, ніж зробити. Його сотня в бої. Він встигає тільки малу її частину непомітно задержати, ту, що йшла з ним на правому крилі. Спиняє чету Гуцульського куріння. Разом — може сотню людей здержує від наступу. Мусить виждати,

щоб розстрільна згубилася од нього в тінях
ночи...

Спинені ним стрільці не всилі дарувати
собі, щоб тут і там не гавкнути ще з кріса.
І тільки гострий заказ Летивітра ставить
краї тим буйним вибухам.

Рушають тихцем за Летивітром, пропада-
ють у нічній темряві. Ніхто не питав: Куди?
чого?... Веде їх короткий наказ:

— Вперед! За мною!

Ідуть мовчки горбами на схід од Вовчух,
пропадають на полях, звернені лицем у сто-
рону залізничного пляху. Йдуть вільно, певно,
бо їх ходу заглушують постріли, щопадають
у сторону лісу від курінів ліворуч...

Аж ось уся сотня спиняється від гомо-
нів, що вдарили в неї з краю лісу...

— Ручні ґрапати! — чути шепоти здиву-
вання, трівоги. Бліді запити — без відповіди.

Помалу:

— Наші? — непевне питання.

— А вже ж... наші...

Тепер уже певність у висловах:

— Ляхи вже в лісі...

Байдоро:

— Наші наступають...

— Але ж бути... Гооов... гарячо!...

Дивуються. Зачаровуються міццю бою...

— Нехай забавляються! — мовить Лети-
вітер. Приводить свою душу до рівноваги. —

Краще для нас. Будемо мати більше часу.
Далі... вперед...

То підуть горбами, то спускаються в яри,
проходять озиминами, то знову вдираються
на горбки — в обхід села Вовчух... Поки не
добиваються до залізничного шляху... Не до-
ходять до нього — спиняються. Ніхто їх не
спиняє — у всякого вкопуються ноги в землю,
замліває не тільки голос — віддах у грудях.

Тепер уже всім ясно, куди вони йдуть.
І так цікаво, так цікаво, що аж ноги під
усяким тримтять...

Стоять так добру хвилину в німому до-
жиданні, серед блідої тиші...

Нішо не ворушиться, ніхто не дає знаку
життя від залізничного шляху.

I ось несподівано від цього мовчазного
гурта відривається мала грудка, скочується
по схилі горбка, пропадає в сутінках ночі
з очей...

Тихо — аж в ухах дзвонить... лящесть...
Чим сильніше гомонять у віддалі крісові
постріли, тим глибша тиша тут залягає...

I серед неї затаюваний свисток...

Уся сотня хильцем, задержуючи найбільшу
обережність, із запертым віддахом проходить
на той бік залізничного шляху.

Тільки серця стрільців бути молотами
у грудях. Не від жаху, не від тривоги — від
почування радощів. Вони мають у руках той

недосяжний для них шлях, те джерело всього страждання, ту живущу течію що-раз нової ворожої сили у Львові!... У кожного думка в голові: знищити, розібрати, розбити!... Та поки призадумається над цим, уже мусить усякий далі йти, бо веде їх уперед рішучою своєю ходою командант.

Коли вже входили на горби на північ від залізничного шляху, Летивітер зміг спокійніше вдуматися в своє становище.

Аж тепер він бачить, на який одчайдушний чин він зважився! То там, на полях, серед бою видавалося йому забавкою. Як тільки зродилася думка, він вхопився за неї, погнався за здійсненням її. Тепер він бачить, що відбився з однією сотнею далеко від своїх. Попався на ворожий терен, а ще як мало він наблизився до виконання задуманого завдання. Ліворуч, на захід од нього, єде залізничний шлях і там — стація, до якої він заввязався, яко змога скорше, дібратися. Поки бій кипить. Поки увага ворога увязнена боєвим діланням... Тепер зрозумів усі труднощі свого фантастичного завдання... свого романтичного пориву...

Там десь здовж шляху, трохи більш на північ, розкинулося село Родатичі. Пройти до стації між залізничним шляхом і Родатичами — найкоротша дорога, але страшна вона йому відається. На кожному ступні цього

вузького терену він може наскочити на ворожу патрулю... Два-три стріли знівечать усю його працю, все його зусилля. Не остается нічого іншого, як іти в обхід села Родатич. Але коротша дорога така принадна, так його потягає... Він мусить усією силою панувати над собою, щоб остоятися перед спокусою. Тим більш йому важко не піти на приману, що заслухається в гомоні бою, що кипить на півдні у Вовчухах. Вони напевно відвертатимуть увагу патруль...

Але з того краю Родатич в-одно розсвітлюють чорну темряву блискавки, що вилітають серед гудіння ворожих гармат, летьять на Вовчухи...

Діяльність ворожої батерії, що стріляє з Родатич, утруднює Летивітрові завдання, але й загострює його завзяток.

Ще вагається, куди піти, й уже звертає свою ходу до села.

Вже наближаються до перших хат... Звістка, яку Летивітер дістає від селянина, що його витягають із хати, заспокоює його.

— Там, паночку, на полях, коло шляху патрулі й патрулі... Без ліку... Мені аж дивно, як ви пройшли через них.

— Ведіть! — коротко наказує Летивітер.

Ідуть багновищами, ідуть горбами, минають хатки, дивуються типі, що починає скрізь западати. Вмовкають і гармати...

Проводир переводить їх поперек села. Тут уже найважче, щоб не збавити собі всієї праці. Та вони пролазять бездонними багновищами. Кому там у голові, що через халюви ллється багняне болото до чобіт. Коли мандрування крізь багна забезпечує їх від ворога...

Тільки вже майже коло стації почули крик патрулі:

— Стуй! Стуй!...

Летивітрові блиснула тисяча думок у мізку. І вилилася в одну: Задалеко ще від стації, щоб вдаватися в бій.

Поки патруля змогла зміркувати, хто йде, в якому числі — він крикнув самовпевнено:

— Свбі! Глулісь! Кабані ці се пшиividу-йон? — заспівав на лад Krakovian.

Почув у душі образу від своїх слів і враз із цим німе задоволення, що лайкою на себе й на своїх задурює ворога. Підходить їх кількох на віддаль штика. Два польські стрільці замовкають тихцем на віки.

Вони йдуть далі без перешкоди... Розсипаються на твердому ґрунті у розстрільну. Готовляться широкими крилами заперти в своїх обіймах стацію.

Їх не ждали... Їх ніколи не сподівалися...

Той огонь, який вони відкрили на залізничну стацію Вовчухи від півночі, колиувесь шлях і всі села від півдня — Довомостиска,

Вовчухи — й від півночі — Родатичі, Братковичі, — коли вся околиця здовж залізничного шляху в польських руках, — той огонь сотні Летивітра на стацію Вовчухи від півночі, коли на півдні від села йде бій, у селі польське військо, в Родатичах гармати — був для Поляків більш грому з ясного неба...

Серед нічної темряви таємничі тіни намагаються відстрілюватися. Але замісць спротиву, замісць боротьби, оборони — раптом усе втихає й розскакується.

Пусто... Тихо...

Не надумуючися, Летивітрова сотня обскакує стацію, розбігається сюди-туди, захоплює все, як найдалі. Летивітер з кількома стрільцями впадає на стацію... Яке ж чимале його здивування, як він застас тут людей, що в трівозі здаються від одного його слова.

Коротка розмова вияснює йому становище: він попав на штаб усієї групи, що вчора приїхала з Перемишля, сьогодня вранці пішла в наступ... Тепер уже — розбита. Про це не мав штаб ніякої звістки — дізнався рівночасно з тим, як почався наступ на стацію. Це й розсипало патрулі... Це й оддало Летивітрові в руки штаб і все добро...

Вияснюється далі, що тільки командант з адютантом встигли втікти.

Летивітер просто не пам'ятав себе від ща-

стя... Так йому повезло... Забезпечув більшість полонених, розсилає стежі на всі боки, бережеться головно від Вовчух, де вся польська сила, хоч розбита, але для нього ще небезпечна. І на це все дістас ще одну веселу звістку, веселішу за все інше: Після перемоги над польськими боєвими відділами в ручному бої в ліску під Вовчухами, вся польська резерва — більші п'ятьсот людей — зложила зброю. Уставилася в чвірки і здалася в полон.

Недовго вже жде Летивітер приходу перших сотень з Вовчух...

Яке ж було здивування переможців, що лагодяться до наступу на село Вовчухи й зустрічають у селі свої стежі, вислані Летивітром із стації. Було це таке неждане, що вибухам радошів краю немав...

Де не береться та свіжа сила у перетомлених боєм стрільців, що гонить їх трохи не на крилах до стації...

А тут уже Летивітер нищить стацію й залізничний шлях коло неї. Нищить його польськими вибуховими матеріялами, бо своїх і не було й у думці не могло нікому з них прошибнути уранці, що вночі, над ранком другого дня — вони їх тут потребуватимуть...

І тільки згодом згадує спянілий успіхом Летивітер про батерію в Родатичах. Надаремне йдуть стрільці обережно у наступ.

Батерія, увязнена болотяним шляхом, проїхати, втікти не могла. Хто встиг — з її обслуги — щезав на конях і пішки під заслонюючиною ночі...

Гармати попалися з усім добром без бою в руки здобичників.

Веселий сонячний ранок скріпляє радоші, подвоює енергію стрілецьких рядів. Небувале оживлення видне не тільки в руках війська, — на кожному стрілецькому лиці, з кожного вимовлюваного бадьорим голосом слова. Давно вже не було такого жвавого гамору серед стрільців...

Сьогодня ждало їх найбільше зусилля, на сьогодня приготовлювався наступ з усіми тривогами, з усією непевністю успіху... Несподіваний випад польських сил учорашнього дня — довів до частинного зліквідування фронту. Тепер, замість воєнним ладом до наступу, частини пересуваються з наказу командування трохи не походним способом одні в напрямку Долинян, Вовчух, Родатич — займати здобуті становища — одні таким самим духом перемоги захоплені, хоч готовляться до наступу на східні польські становища, на Братковичі й інші села під Городком здовж залізничного шляху, — такі певні перемоги, що йдуть до наступу, наче на свято...

Село Годвишня, місце постою команди бригади Усусусів, зрушилося в своєму щоденному житті до основ. Немає однієї людини незахопленої вислідом учорашнього бою, вчоращих успіхів, великих надій та недалеке щасливве покінчення воєнного змагання. По всіх усюдах — бадьорі розмови про те, що то буде за день, за два дні зі Львовом, як він не діставатиме поживи й підмоги із Польщі.

Найбільші захоплюються успіхами стрільців жіноча молодь. Кожний стрілець, що відходить на покінчення змагання, стає для тих дівчат уособленням України, яка врешті мусить звільнити їх від безупинного ворожого знищання. І хоч не одній жалко прощати соколів-стрільчиків — надія, що вони вернуться, що війна скінчиться, що запанує Україна на всій нашій землі, наказує забути про щеміння власного серця. Хто милий став душі за одну днину — вернеться — вже не на змагання — на спокійне життя...

І старі мужицькі лиця, хоч які завсігди спокійні, хоч які недовіркуваті й обережні у своєму міркуванні — і вони підпадають сьогодня під чар успіху, радіють радощами стрільців і всієї громади. На тих перетомлених, зболілих лицах зявляється усмішка, що могла б свідчити про скріплений біль фізичний або душевний, як би не те, що

крізь зуби проскакують відрадні, хоч скромні,
слова надій...

...Дай то, боже...

...Може, може вже раз...

...Ой, пора б уже, пора...

Хитають непевно головами, сами собі не
вірять, що може інший час настати...

Навіть і звірина — й вона відчуває ба-
дьорість людського духа. У коней погляди —
ясні, голови — піднесені вгору, ноги — в танці-
дрібушці. Тут і там веселе иржання, поки
стоять на подвір'ях, попривязувані до плотів
здовж вулиць, — поки дожидаються своїх
їздців...

Один тільки не радіє загальними радо-
щами... Той, що повинен би найбільш гордо-
щів почувати в своїй душі від учорашньої
удачі своїх курінів. Не радіє сонячним днем,
боєвими успіхами, надіями на найближче
майбутнє отаман Коломиєць.

Сидить у своїй кімнаті, заслухується в га-
мір у селі, який являється вислідом виповню-
вання його ранішніх наказів — і того всього
він майже не чує. Сидить з очима вліпленими
в папір, що йому принесла сьогодняшня
ранішня поча.

Він прочитив його може вже з десяток
разів — перечитує ще далі без думки, зна-
ходить у ньому в-одно щось нового і про
все відразу забуває...

Заглиблюється думками в недавнє минуле, переживає події у Львові, під Львовом, які так тісно звязалися із цим папером, із цим письмом, що обухом по голові вдарило його сьогодня вранці.

Усього міг ждати. Міг ждати провалу всієї боєвої акції, міг ждати суду за нездарне поведення наступової операції, міг ждати негайної смерті від вибуху ворожої гранати в його кімнаті. Але не ждав цього письма, яке найкраще його зусилля минулих днів поставило йому в найнижчий, найбільш ганебний злочин. Не міг ждати сьогодняшнього письма від Державного Секретаріату військових справ...

Хвилями сам собі не вірить. Перечитує ще раз заголовок письма — адресу. Ні, немає суміші: це до нього, до нього, за підписом товариша військового державного секретаря.

...Як вони ждали, щоб Вітовського вигризти, щоб розвязати собі руки! — стогне всим болем душі. — Карієровичі, бюрократи, антанські лаполизи!...

— Так! Антанські лаполизи! — гrimить і товче кулаком у стіл.

— Хто такий, пане отамане?

Коломиєць кинувся в кріслі від цього запиту. Він сам був у кімнаті. Не чув, як відчинилися двері. Дивиться — стоїть перед

ним Летивітер — не стрілець, не людина — купа мокрого болота, грязюки.

— Бога бійся, що з тобою? Як ти виглядаєш?

— Ходив би ти, отамане, туди, куди я блукався вчора й сьогодня вночі! Та перелетів би ти сьогодня конем багновищами, де ні землі, ні неба, де болото під ногами, болото на голові, вище голови, на лиці, в очах...

— У мене болото в душі... — стогне Коломиєць.

— У мене, — мовить із запалом Летивітер, — хоч на мені болото, у душі в мене — сонячно, роскішно, зелень, квіття!... У мене в душі так радісно... Який чудовий успіх!...

Його слова дзвоном дзвонять. Радоцами сяють. І тим глибшою стає мовчанка Коломиїця, тим чорніший смуток лиці його вкриває...

Летивітер не бачить того. Він далі захоплюється своїм успіхом:

— Уесь штаб групи підполковника Бекера взяли в полон. Чуб! Уесь штаб!... Тільки командант утік... Захопили дві батерії артилерії, муніції без ліку, шість тяжких мінометів... А крісів, а полонених... Зліквідували всю групу, яка йно-що приїхала з Перемишля... А що осталося в Родатичах і здовж шляху, — розлетілося на сто вітрів... От тепер погнатися за ними до Перемишля! В одній

хвилини можна б захопити місто!... Отамане! Посилай наших Усусусів на Перемишль!...

— Ти думаєш, у мене не було цього в голові? На першу звістку про ваші успіхи, про твій наскок на стацію у Вовчухах?...

І, перебиваючи сам собі, питаеться:

— Який тебе чорт поніс на Родатичі, на стацію у Вовчухах?...

— Недобре може?...

— Та хто про це балакає?... Але звідки та шалена думка?... Могли ж тебе розбити в пух...

— Я їх розбив...

— Чорт у тобі сидить... Як я дізнявся про твій наскок, хотів зараз кинути, як не всі, то дві третини наших сил на Перемишль — гнатися за ворогом, поки він канці губить! Бачиш, що в селі діється? То йдуть до Вовчух, до Родатич. Я хотів їх там зібрати і зараз післати жваві відділи здовж шляху на захід. Але... нічого з того, — доповідає голосом повного зневірря. — Читай...

І ткнув Летивітрові до очей письмо Державного Секретаріату.

— Читай!... Радій!... Чорти б їх!... Ту-поумні, безголові!...

Летивітер переслітає очима письмо, дивиться пронизливо на Коломийця, починає ще раз уважно читати...

— Ні, я не розумію...

— Що тут багато розуміти?.. Судом, судом, воєнним судом мені грозять! Ще не розумієш?...

— Та це я читаю. Але за що?...

— За що?... Як — за що?... За те, що я сповішив свій обовязок! За те, що перевів екзекуцію на Білці, на тих бунтівниках, що обстрілювали наших стрільців, як відходили зі Львова!... За те, що наші жандарми вищукали головного виновника бунту — попа, що як щур сидів у шпіхлірі в дворі серед мішків! За те, що я віддав справу під польський суд, перевів доходження та затвердив присуд до розстрілу бунтівника, провідника бунту!... Ще тобі мало моїх злочинів?...

— Отамане! Коли ж це було?... Уяви собі!

— Так! Коли це було! — мовить Коломиєць розжалоблений. Заховує свій жаль під маскою насміху. — Тоді як ми опинилися за Львовом, розбиті, здеморалізовані... Коли чинний виступ такого одного села, такої одної Білки, міг нас до крихти розсипати?

— Коли ти, єдиний, що там тримав ще сяк-так усе в руках, наладжував фронт, творив групу Схід, — впадає в його тон Летицітер, — одинокий, що відповідав за все — і ти не мав права поставити під суд організатора бунту, людину, що вже коштувала нас життя десятків стрільців і кількох старшин? — Викинув із схильзованих грудей одним відди-

хом. І далі, не допускаючи Коломийця до слова:

— А як би ти не зліквідував був із Воєвідкою Білки впору, не могло одно село розбити всі наші почини під Львовом?... Ти не мав права затвердити присуду польового суду? Ти мав ждати? Ти мав шукати світами за Державним Секретаріятом?... І тепер тобі за це сміють погрожувати військовим судом?

— То все ще байка! — мовить із насміхом Коломиєць. — Я це все стравив би ще. Жолудок маю добрий... Але далі... Вони завішують мені Дамоклів меч над головою! Вони роблять дальший хід цієї справи залежним від того, чи я скорятимуся від тепер у всьому головному командуванню!

З насмішливого — його лице приймає суровий вигляд. Із грудей вириваються грізні слова:

— А що ж то я?... Бунтівник? Ребеліант? Ворохобник?... Що ж то я — не признаю головного командування? Державного Секретаріату?... Бунтуєся?... Як сміють кидати мені такі погрози?

І знову бере верх насмішливий тон:

— Га-га! Розумію я їх! Чи не тому те все, що я — командант бригади Усусусів?... Усусуси їм сіллю в очах!... От що... Ге-ге! Знаємо! Знаємо наших!... Вітовського ви-

гриэли! Тепер хочуть знищити Усусусів!...
Бо в Усусусів думка в голові! Знищти
думку! Знищти революційний елемент. Зна-
ємо їх...

Не гамувався у впсловах, не гамував
свого голосу, тону. Запанувало ним най-
вище подражнення, бунтувалася до дна
його душа.

Летивітер іще раз бере письмо Держав-
ного Секретаріату в руки, читає і — кидав
його на стіл. Мовить:

— Нехай собі лежить. Прийде на все
случаний час. Але чому ж це тебе має спи-
няти в роботі?

— Ти хіба не розумієш цього письма...

— Думаю, що вже розумію.

— Вважай: є командування, є штаб, є
план акції. Я — мала, дрібна одиниця. Яке ж
мое завдання? Ясно означене — і справа
скінчена...

— Але в часі виконування твого зав-
дання наростиє інше. І ти ловиш його.

— Я міг це зробити до цього письма —
тепер не смію. Не так з огляду на свою
особу — бо що я? І що вони можуть мені
зробити?... Як радше з огляду на цілу нашу
військову формaciю Усусусів. Що ж лекшого,
як розкинути нас на всі фронти по куріневі,
по сотні, як мишай розбити, розігнати, ви-
ловити і — розвязати нашу бригаду?

— Ні, я таки не знаю, чого ти побоюєшся...

— Не знаєш, що я маю робити? Я маю знищити шлях і ждати наказів. Чуєш? Ждати, ждати наказів! А я тим часом без наказу розкидаю свою бригаду. Це можна було б зробити, коли б чоловік не стояв під загрозою знищення нашого стрілецького ядра! Бо, подумай собі: може удастися — і тільки я відповідатиму за непослух, — справа виграв, Усусуси вкриються безсмертною славою. Але може й не удастися. Можна натрапити на непереможні польські спли в Перемишлі, можна попасті на ляцьку засідку коло залізничного шляху. Можуть інші групи — наше праве крило — не взяти Городка. Можуть урешті Ляхи у Львові, доведені до одчаю, кинутися нам на плечі, розбити, як не нас, то інші відділи... І за це все відповідатиму не я, Коломиєць, отаман і командант бригади Усусусів — відповідатиме вся Усусуська бригада, яка не від сьогодня костею в горлі, сіллю в оці і Державному Секретаріятові ї більшості Національної Ради і новому нашему головному командуванню, тим ц. і к. генеральштаблерам!... Ні! Не смію пориватися на вчинок, який хоч би навіть у дев'ятьдесяті відсотках мав усі вигляди успіху й тільки десятьма загрожував формaciї Українських Січових Стрільців.

Їого слова перебив телефон. Почалася розмова з командуванням усього відтинка в Рудках...

Коломиєць пояснює основно становище, виникнене насоком Летивітра. Дивним дивом після опису насоку і названня особи команданта, четаря Летивітра, запитує командант групи, чи це австрійський старшина:

— Не розумію. У нас нема австрійських старшин! — сміється Коломиєць. Потім: — Ага... розумію... Ні, не з армії. — Четар Українських Січових Стрільців — студент!...

Сміються обидва з Летивітром.

— Чуєш, чуєш? — мовить Коломиєць, затикаючи долонею мушлю телефону. — Питаються, чого я випередив інші частини в наступі. Розумієш?... Не пощастило — винен Коломиєць, винен Летивітер, завинили Усусси, бо поквапилися! Заскоро вдарили!...

До телефону:

— Гальо... Гальо, гальо... Наш проти-наступ почався зараз таки за Годвишнею. Так! За Годвишнею — місцем постцю команди бригади У. С. С.... Так, Поляки дійшли в наступі аж до Годвишні... Що?... А хіба ж це моя вина, що я не знав про пляпований наступ Поляків?... Як?... Резерви ще не прийшли?... А що ж?... Я мав ждати, поки прийдуть резерви й віддати себе з усією бригадою Ляхам у полон?...

Починає тепер пояснювати становище на лівому крилі. Ляхи втікають. Він міг би кинути два-три куріні Усусусів у погоню...

— Але ж збавимо всю справу!... Так... тим більш це потрібне, коли група Судова Вишня не встигла ще виконати свого завдання... і коли ще резерви не прийшли... Я розумію... Не мав же ж я дати себе взяті в полон тому, що ліве крило мало ширший терен... Я не докоряю... Я тільки висловлюю свій погляд, що як не підемо в погоню на Перемишль — байдуже — хто! — підкреслю це ще раз, — байдуже хто, то можемо втратити всі дотеперішні успіхи!... Але ждати резерв — годі!...

Слухає, слухає... сідає в крісло, хитає головою.

— Добре, — мовить розбитий, — зараз даю наказ.

І, скінчивши розмову, звертається до Летвітра:

— Перший і другий куріні Усусусів замісьць на Перемишль мушу вислати під Яворів, під Янів, бо командування підозріває там польські сили. Заняти мають Кутенберг', Шумляни, Ожомлю, Бортятин і там ждати дальших наказів. Чуєш? Ждати дальших наказів...

— Пішли мене, отамане, на Шумляни! Коломиець подивився Йому уважно в очі.

— На Перемишль? З одним курінем і то не повним?... з двома сотнями?... Ні. Ти відпочинь і вночі поведеш наступ на Братковичі і далі — здовж залізничного шляху.

— Отамане!...

— Ні. Письмо Державного Секретаріату: Наказ командування групи. Звертаємося двома курінями на схід, під Городок. Такий наказ для нашої бригади. Кидаемо два куріні — на безділля, а як би Ляхи очуяли — на відрізання, перебивання і тому подібне. Під Шумляни! Наказ — є наказ! Вони відповідають!

— Всі відповідаємо! — кричить в одчай Летивітер.

— То було... колись... у полку Усусуців... Тепер — Галицька армія. Тепер — Командування Галицької Армії за все відповідає. А ми — виконуємо накази головного командування і штабів груп.

— Яке безглаздя... крівавитися на Городку...

— Будь справедливий. Хіба ж ми знаємо, що діється на захід од нас? Під Судовою Вишнею? Під Хирівом?... Тепер мусимо звернути всю увагу на Городок. Добути — або дома не бути!...

Становище, витворене успіхами дня сьомого березня — заняття Вовчух і Родатич та залізничного шляху між ними, — облекшув дуже переведення наступового пляну всього осередка й правого крила.

Зараз другого дня переїздить штаб усієї групи цього відтинку з Рудок до Годвишні; Годвишня опорожнюється внаслідок пересунення бригади Усусусів на північ.

Уночі з восьмого на девятеого березня в наступі на Бург'аль і Галичанів попадається в українські руки цілий ворожий обоз, більш як двіста підвод з військовим майном. Чимало ворожих стрільців дістается в полон. Ще тої самої ночі приходить до сильного бою коло двох цеголень, у яких, наче в твердинях, тримаються довго польські відділи.

Цей бій за цегольні нагадує стрільцям безуспішне їх змагання за цегольні у Львові між Зеленою вулицею й Стрийським парком, змагання кріаве, тим більш памятне, що на ньому заломився наступ на Львів. Не виходить їм із памяти та болюча невдача. Бояться й тут такого... Кидаються,

як тури, на цегольні і здобувають їх у ручному бої.

Та не встигли захопити залізничного шляху всього. Стациі й частини шляху на південь і на північ від неї остається в руках Поляків. Там спиняються всі розбитки з під Браткович, Галичанова і Бур'таля. Вони використовують природний захист, який дав їм залізнична стація із своїми будинками та численними магазинами, сам шлях із насипами й ровами, врешті хати Городецького передмістя між ставом і шляхом та стацією. Не допускають на віддаль стрілу до себе наступаючих стрілецьких чет.

Команданти віddілів бачать безуспішність змагання за стацію і спиняють наступ. І без того в них досить роботи. Одні забезпечують що найцінніше військове майно, захоплене в польському обозі. Не дожидаються, поки звільниться головний коловий шлях, перевірений біля залізничної стації польською лінією. Висилають майно польовими дорогами на Братковичі, запрягають до одного возу по п'ять і більш пар коней. Інші забираються до найважнішої в цю пору роботи — до висаджування мостів — двох віядуктів коло Браткович — нищення залізничного шляху, розбивання рейок, порогів від Вовчух, аж під Городок.

Ця робота — нищення шляху — звязує частину стрілецьків на кілька днів.

Рівночасно із цим, зараз першого дня головного наступу, готовиться східня група під командуванням поручника Бандурки до удара на Городок.

Бандурка — це один з тих, що тримали фронт від Вовчух до Городка увесь час від січня. Як командант другого куріння восьмої бригади, обіймає він з початком січня командування над усім відтинком, перебірає важке завдання забезпечення фронту на захід від Городка перед проривом. Спершу обмежується до оборони, потім починає переходити в наступ. Висилає ночами в сторону Поляків малі стежі, які зразу непокоють ворога, по змозі нищать тут і там залізничий шлях. Стрільці його куріння набираються такої вправи, доходять до такої одчайдущності, що темними ночами підсуваються до шляху, привязують до рейок, у тому місці, де їх дві сходиться, або закопують під пороги по чотирі й більше ручних гранат, потягають за шнурок і втікають... Вибух розсаджує рейки й завдає Полякам завсігди на кілька годин роботи. Але найважніше: трівожить їх... Одна така стежка висаджує диманітом у повітря міст коло Браткович і перериває залізничний рух на кілька днів. Поляки виходять із цього приводу з рівноваги. Але доки зіма, доки глибокі сніги завалюють поля, годі їм здобутися на більше зусилля, щоб відсунути

Бандурку від залізничного шляху. Він затримує у своїх руках Угерці, Годвипню, Добряни й інші села в околиці Вовчух і Городка.

В половині лютого Бандурка зважується на сміливий наскок на Вовчухи. Темної ночі, серед сніговиці восьма сотня дістается під двір у Вовчухах, до місця постою польського командування... Криками „урраа!“ вносять стрільці таку паніку, що польські старшини втікають у білизні, залишаючи коло ліжок свою одіж. Чимало їх дістается в полон. Стрільці Бандурки захоплюють телефонічну централю, обсаджують Вовчухи і нищать коло села мітки на залізничім шляху. Залізничний рух знову спиняється.

Але цей наскок на Вовчухи доводить до сильних боїв на відтинку Бандурки. Команда групи присилає йому тоді в допомогу усуську сотню, яка остав вже тут до березневого наступу. Вовчухи залишає Бандурка аж тоді, як ворог розбиває зовсім сьому його сотню, що борониться до останнього стрільця.

Завязуються страшні бої, які перекидають перевагу раз в українські руки, раз у польські... Бандурка до тої міри вичерпується в цих боях — не спить під ряд чотирі ночі — що, коли відносить одну більшу перемогу, прохач рішучо команду бригади, щоб ві-

дослала його до куріння. Командування над цілим відтинком переймає командант сотні Усусусів Летивітер.

Незабаром починається лютневе завішення зброї. Бандурку висилає команда групи на провірку потягів, що переїздять через Городок до Львова. Там він знайомиться з польськими, англійськими старшинами. Там перевинується, що ніяка контроля польських транспортів неможлива. Зневірений у яке небудь мирне покінчення війни, вертається до свого куріння...

І знову перші дні березня виносять його на становище команданта більшого відтинка, східної городецької групи, яка має вдарити на Городок двома шляхами: Правим крилом на Черляни, лівим на південне передмістя Городка, на захід од ставу.

Праве крило цієї групи займає першого дня в крівавому бої Черляни, захоплює в свої руки сполуку між Черлянським і Любінським ставом. Але й там мусить спинитися. Протиудари ворога такі сильні, що ледви витримують їх українські стрільці.

Ліве крило йде до бою під командуванням самого Бандурки. Наступ цього крила розвивається від Стоділок і Ебенав, сіл, що лежать на захід від Черлян, — і звертається на півдневе передмістя Городка, здовж Черлянського ставу.

Уже коло перших хат передмістя зустрічаються наступаючі частини із сильною обороною ворога. Підпомагані артилерією Січових Стрільців з Великої України, що стойть на північ в Угерцях, стрільці кидаються із завзяттям на оборонні ворожі становища. Коли пробилися з величими втратами крізь скорострільний ворожий вогонь і дісталися до перших хат, починає завязуватися ручний бій за кожну хату, за кожний пліт, за кожний ступінь землі.

В одчайному змаганні затрачується по обох ворожих боках уявлення часу, простору. Наступові відділи йдуть із таким завзяттям, з такою залістю, що задовольняються, коли посугаються вперед. Без огляду, чи задержують звязок, без огляду, чи витискають ворога, вони, — оскільки всілі проскочити в бої вперед, — ідуть, залишають за собою сусідні хати, подвірря, огороди, йдуть у бої на штики, кривавляться в крісовому й скорострільному вогні. Кожний гурт стає рухливою одиницею... Тільки себе, своє завдання, свій успіх бачить. У кожному гурті всякий окремий стрілець переїмає на себе ролю всього гурта... Як тільки зможе протиснутися вперед, проскочити до найближчої хати, пробивається, без огляду: чи перемога жде його, чи певна смерть... Став із штиком проти штика, однаково, як і проти десятка

штиків, не дожидається, чи йде хто за ним. Бо кожний ступінь стрільця вперед — це промошений шлях для його товаришів... Вони вже використовують цей здобуток... Посуваються ще далі вперед... Це вжс не змагання — завзяті, кріаві перегони, щоб далі, щоб ближче до мети. Щоб близче до кінця...

І рівночасно з тим, як одні йдуть уперед, інші мусять зводити бій із ворогом, що остается на кожному місці позаду наступаючих частин.

Тепер уже не знати: йдуть уперед, чи завертаються? Хто наступає? Хто відступає?...

Не відступає ніхто. Одні пробиваються в напрямку до Городецької греблі, до Городка-міста, українські стрільці... Одні — Ляхи, — оскільки не падають, остаються на місці, спиняють дальші поступи наступаючих частин. Бють у плечі тим, що пішли вперед. Звязуються що-раз у новому бої із ворогом.

І раптом — суята. Ні вперед іти, ні на місці спинитися, — ні задержати становища, ні спокійно відступити. Наче ураган ударяє на наступаючі гурти свіжка ворожа сила випадом із Городка.

Розбиті на окремі гуртки, перетомлені боєм за кожну хату, наступові українські відділи не всілі відержати ворожого нападу, який іде збитою лавою, силою свого

у хуртовині, II.

давлення зміг все зперед себе. Як хуртовина падають ворожі свіжі відділи на українські частини. Викидають їх не тільки із захопленого городецького передмістя, але й скорострільним вогнем відтинають їм поворотній шлях до Ебенав, витискають їх далеко на південь аж до Угерець. Чимало стрільців падає в бої, чимало під час раптового нежданого відвороту розгублюється між хатами між оплотами — на передмісті, над ставом...

Протинастуць починається зараз із півдня, як тільки сяк-так зібралися розбиті частини. Ні віддиху їм не залишають, ні відпочинку, ні доповнення не дають ніякого. Воля й наказ командування: за всяку ціну відбити, що втрачено, й дійти до греблі — гонить ту змаргану масу вперед.

Але як тільки доходять перші до хаток на передмісті, витискаючи своїм ударом ворога, що заняв розстрільною становищо далеко перед хатами в полі й здовж дороги, з Угерець до Городка, — безвольне виконування наказу командування перетворюється в завзятий похід із власного почину, з власної постанови, з бажання знищити ворога, — похід під гаслом помсти.

Бо вже коло перших хаток лежать трупи стрільців, що вранці тут змагалися. І хоч це

нікого не дивує, що стільки їх тут лягло, — боротьба ж бо була така завзятуща! — але те, що чують від людей — свідків передполудневих подій, спадає на їх голови засильним ударом.

— Невже ж кололи? — просто не вірять...

— На власні очі бачили. Наші билися до безпамяти!... То, як їх обскочили Ляхи юрбою, то таки живцем їх закололи.

— Жах... жах...

— А цей лежав ранений. Біднятко вилося із болю! Ні рушитися, ні вступитися. А тут — ні способу дібратися до нього! Ніяк узяти його з дороги... Кулі свищуть, най божа мати криє... Аж летить Лях і таки так його, збуй, прикладом кріса по голові!...

— Господи! — жахаються стрільці.

— На місці розчерепив голову...

Стрільці вже не слухають, що далі... Вже їм не до того. Вони вже знову — в бої. І тільки тут і там — люті оклики помсти.

І знову таке саме, коли не гірше, коли не більш завзяте змагання, як і вранці. Тільки — сили більш вичерпані, ворог у більшому числі, краще забезпечений. Тепер уже натрапляють на непрохідні перешкоди попереck вулиці передмістя. Мусять їх брати у приступі... В одні позад них зойки прошибають повітря... Втрати стають дошкульні.

Ті, що дійшли були вранці на найбільш

висунені становища, бачать, що вони вже минули їх, посунулися вперед. Але під вечір, який заскочив воюочі гурти зовсім несподівано, натрапляють на таке, що ні думати пройти. Поперек передмістя, що тягнеться вузькою смужкою між ставом і гостинцем-мурованкою — від ставу до хат — та за дорогу — правильний рів, як у світовій війні й на ньому густо скоростріли.

— Ляхи окопалися! — пішло в один голос.

Завзяття стрільців кидає їх у першому пориві на ворожі окопи. Але такі великі поносять втрати і раз і другий, що після третього приступу мусять завертатися й залишають усякі спроби сфорсування ворожих окопів.

Поручник Бандурка, що йде увесь час у перших рядах, дає наказ спинитися. І рівночасно починається в сутінках вечора, наприхапці, праця над вкопуванням становищ.

— За всяку ціну триматися! Вкопуватися й триматися! — взівав Бандурка стрільців, обходячи становища. — Всю ніч одні нехай копають, одні нехай на чатах стоять. Над ранком прийдуть інші на ваше місце! Ця ніч дуже важна! Щоб ворог не наскочив! Щоб нас не вибив із становищ.

Куди ні прийде — бачить завзяту працю, хоч дуже важку, — бо серед граду куль, які в-одно свищуть... свищуть від ворожого

окопу. Скоростріли торохтять, ні на хвилинку не вгавають... Ні це стрільців у муравлиній роботі не спиняє, ні Бандурки не відстрашувє, щоб не обходив становищ поміж сніст куль. Хвилями тільки він головою хитне, як би муху обганяв... Він звичний! На італійському фронті — не таке бачив, не таке переживав...

Доходить як-раз до каплички. У пітьмі ночі зачіпає за щось ногами, трохи не перевертається. Йде далі... І знову... Тепер він уже схиляється. Дивиться — стрілець. І ще... і ще...

Підходить до своїх.

— ІЧо таке?... Звідки це?... — питаеться.

— Двадцять один стрільців лежить про-колених! — чуб.

— Яким способом? Звідки? — «нервуеть-ся». — Ми ж тут уранці не були! Звідки вони тут узялися?...

— Ляхи помордували.

Обступають його люди із сусідніх хаток. Від їх оповідання аж пому душу зморожує...

...Захопили Ляхи двадцять одного стрільця, гнали в полон. Дігнали до каплички. Тут як не кинуться па них юрбою!... Таки живцем кололи... ІЧо тут не діялося!... Наші за кріси ловили, очі Ляхам дерли, кидалися кусати, горло перегризати... А ляцький штик — більш у плечі, ніж у груди...

...То люди дивляться із хат, що див-

ляться, кричать, що кричать, — волосся собі рвуть, — не всілі витримати. Кідаються боронити. Он-де одну хату господареві підпалили — ледви люди вгасили вогонь. За те, що лаяв Ляхів, катами їх проклиниав...

...Он у тій хаті лежить ледви жива дівка. Дісталася кольбою по голові, бо кидалася на Ляхів. Більш трьох годин лежала без памяті. Та й ще не знати, що з нею буде...

...Всю худобу в людей забрали, гуси, кури, все, що було в хатах. Полотно, сорочки, ветерки... Вичистили всіх до гола...

...Чоловіків і парубків захопили перед себе, погнали до Городка... Не дай, боже, такого пекла, яке люди сьогодня переживали...

Бандурка слухає тих жалів і не знає, чи людей розважувати, чи стрільців побитих відсилати за фронт, чи пильнувати окопів?... Тепер тим більш завзято, щоб знову не насочив воріг, щоб іще раз не перелетів ордою через винищенні, виробовані передміські хатки!...

Робота кипить усю ніч. Вирили вже стрільці такий рів, що можна безпечно ним пролазити.

Над ранком збирає Бандурка гурток найбільших завзятців. Висилає дві стежі з ручними ґранатами...

Запала вже тиша переддосвітньої години. Позамовкало вбивче знаряддя. Висилені во-

йовники почули себе людьми, забажали відпочинку...

І раптом серед тієї тиші в двох місцях фронту — страшний лопіт. Тріскають ручні гранати, лопотять, аж в уях лящесть. За вибухами — крики, реви озвіріліх людей. Стежкі вдираються в польські окопи. За ними схоплюються інші. В шаленому розгоні пускаються до ворожих становищ... І завертуються. Парені польськими скорострілами...

Тільки в двох місцях на шанцях кипить шалений бій. На штики, на руки, ножі. Різня, не боротьба... Поки ворожі сили зібрані в місцях крівавого змагання не викидають зачвятців. Поки їх скорострілами до половини не пересікають.

Ранок застає обидва ворожі окопи на віддалі сотні кроків один від одного. Найжені з обох боків скорострілами. За ними й між ними причасні стрільці із крісами. Укопані... Ні рушитися, ні голови підвести... Хто сміливий, хто цікавий зважиться вихилити голову на окіп — стільки жив... Десяток куль її прошивав...

Всяке зусилля з одного й з другого боку — даремне...

Другий день наступу — девятий день березня — на всьому городецькому фронті — крівавий день безуспішного змагання... Най-

сильніші спроби переламання польського опору йдуть на південному передмісті, на фронті Бандурки. Одчайдушне завзяття команданта й стрільців, щоб випадом захопити польські панці, доводить в-одно до залишення між окопами цілого гурта вбитих, ранених стрільців. Чим сильніш гуде крісовий, скорострільний вогонь на північному крилі, коло залізничкої стації, на відтинку Усусусів і Гуцульського куріння, чим більш наближаються гомони пострілів — і можна думати, що там проламано ворожі становища, — тим завзятіш повторюються спроби приступів із півдня. Та всі заломлюються в огні ворожих скорострілів, ручних і крісовых гранат... Командант бачить безуспішність змагання. Залишає наступ. Дуже вже вищерблуються його спли вбитими й раненими... В-одно нижче падає дух стрільців... І його самого бере страх, чи зможе він витримати ворожий протинаступ, коли б кинувся ізважився ворог.

Уся увага Бандурки звертається в напрямку оборони перед можливим протинаступом ворога у вечірніх годинах. Переводить виміну стрільців. Перетомлених одсилає у дальші хатки, як резерву. Ранених шле до шпиталя. Забезпечує всю лінію муніцією, звертає найбільш уваги, щоб було всюди досить ручних гранат. Дожидаеться нетерпляче вечора. Трівожно... непевно...

Минають перші вечірні години — немає нічого підозренного. Западає піч... І з нею починається помалу рух у кількох місцях української лінії. З найбільшою обережністю, посугуваються крок за кроком, вкопуються в землю і так наближаються до ворожих окопів окремі гуртки... Короткий бій ручними гранатами. Стрільці вже на окопах. Бій на багнети за скоростріли. Завзятий, одчайній з обох боків... Ще не покінчився, як польські скоростріли попадають у руки здобичників... Уже сіють кулями на своїх...

Уже, вже проламано ворожий опір. Тепер злітає вся українська розстрільна. На окіп, за окіп, у дальший наступ. Без спротиву, без опору ворога, що розсипався... Вже частина греблі в руках наступаючих частин. Та доступ на саму греблю — запертий. Стільки дроту, стільки дроту, що ні думки пробитися без артилерії. Тим більш, що дроти в одно бреняять під ударами ворожих куль із скорострілів.

А тепер уже... її дальший похід уперед вривається. Дротяна запора її тут шлях стрільцям загороджує... Всяке наближення до неї заломлюється в огні скорострілів. Треба наспіх приготовлювати оборонні становища.

На цій праці минає вся остання частина неспокійної ночі.

Даремне понаглює головний штаб із Годвінні: за всяку ціну злучитися після цеї ночі з Усусусами на захід від Городка. Бандурка розяснює становище. Заявляє, що все його зусилля мусить обмежуватися до задержування занятих нових становищ. Ворог має що-крок заздалегідь приготовані оборонні позиції, які, наче твердиню, треба б здобувати всіми засобами воєнної штуки. А вже зовсім даремне було б намагання брати їх багнетами, в приступі голіруч, в отвергому терені...

Ранок десятого березня застас цілий відтинок на перестрілці двох ворожніх окопів, перегороджених непрохідною дротяною заставою.

Коли так на південному передмісті Городка йде безвиглядне змагання за кожній ступінь землі, за хоч би найменший здобуток у терені, на північній частині цього відтинку, здовж залізничного шляху кипить праця нищення. Що тільки можна було на шляху висадити в повітря, розібрati, розкинути, унеможливити до дальншого ужитку, — одно вже зробили, одно продовжують нищити. Вкладають у нищення матеріальних цінностей таке завзяття, стільки енергії, що похід на Перемишль або й на Львів здовж шляху ледви чи був би її більше спотребував. Рівночасно з тим перекидають на південний бік

залізничного шляху воєнне майно, захоплене в польських обозах у Бургталі, Галичанові.

Увечері Гуцульський курінь іде до юнацького наступу на ту частину залізничного шляху, що остається ще враз із залізницею стацією Городка в руках Поляків. Стільки одчайдушного легковаження життя виявляють ці сини Чорногірських верхів, з таким помахом своїх вірлиних крил кидаються Гуцули-соколи на ворожі становища, що не тільки шлях і стація опиняються в їх руках — всі оборонці ворожих становищ мусять з покиданими крісами, з простягненими руками здаватися на ласку й неласку гуцульських легінів. Уся залога, все майно стає нагородою за страти в людях, за безліч трупів, за досмертних калік, ранених у цьому бравурному, юнацькому, одчайдушному наступі. Залога гуцульського куріння доходить аж до ставу, займає все, що було на західній частині ставу, — до греблі...

Чи залога Городка не сподівалася такого насоку, чи не ждала захоплення цієї трохи не твердині, чи взагалі катастрофа вкинула паніку між польські відділи — досить, що ніхто не спішить з підмогою, ніхто не виходить поза греблю, не йде у протинаступ. Але й усякі спроби, всяке зусилля Гуцулів, щоб вдертися ще цеї ночі на греблю, заломлюється. Так звідти скавулить, так там кітлувє, кипить, що й у сміливих Гуцулів

прокидається в душі осторога: „Варко!“... Тим більше, що вони виконали вже сьогоднішнє своє завдання, всю силу першого свого помаху вложили в здобуття успіхів нічного наскоку.

Чим далі в ніч, чим ближче до ранку, починає ройтися від стрільців на захоплених становищах. Під заслоною ночі напливають Усусуські сотні й розміщаються по хатах, між хатами тієї частини західнього передмістя Городка, що висунулася далеко на захід від греблі, притикає до залізничої стації. Наближаються, яко мога тісніще, до греблі, що лежить між двома ставами, перерізана річкою Верещицею.

Вся їх увага звертається на міст на Верещиці, єдину сполучу західнього передмістя, що тягнеться на захід од Верещиці довгою смужкою хат здовж греблі і в південній своїй частині переходить у південно-західнє передмістя, заняте вже майже все куріннями Бандурки. Вже знають, що дійти до мосту буде не легко. Всі спроби Гуцуловів, щоб передергтися на міст, не давали досі бажаного успіху... І тепер були б недоцільні. Бо удар на міст піде вранці, після підготовки артилерії Січових Стрільців зпід Угерець і батерії Усусусів з Долинян. Перш усього треба розбити хатки коло мосту, де живим муром вросли польські оборонці Городка.

До наступу на Городок можна буде піти тільки після розторощення артилерією цілих рядів дротяних застав...

Уже розвиднілося. В місті й на передмістях, по обох ворожих боках — тиша. Тривожна... Тиша дожидання хуртовини:

В рядах Усусусів завважується хвилювання. Даремно де-хто намагається прислонювати його штучними, свободними розмовами, цінічними замітками, дотепами, жартами. У кожного на устах одно, а в душі друге. Це останнє виявляється увагою насторожених ух на поля, на місто. Бо від піль воині ждуть гасла до бою, гарматнього громового вогню, а в місті знаходитимуть його відгомін — удари шрапнелів і гранат на ворожі становища.

Всі майже стоять на дворі, на подвіррях, між хатами, між оплотами, заслонені від ворога рядом хаток. Старшини всуміш із стрільцями. Всі ждуть одного й того самого гасла...

— Чого ти так приблід, Юрчику? — питается Летивітер, звертаючи увагу на біле лицє свого друга. — Моторошно?...

— Ні.. Цікаво...

— Буде з тебе тієї цікавости... Сьогодня — важкий день...

— Для всіх одинаковий.

— Правда. Для всіх нас одинаковий — посміхається Летивітер. — Восьма от-от... а вони мовчат?...

„Вони“ — це ті гармати Січових Стрільців. Сьогодня доживаються всі нетерпляче їх гомону.

І не тільки тут, на становищах — скрізь такі самі почування...

В своїй канцелярії сидить отаман Коломиєць і дивиться нервово на годинник. Чим далі посугається на годиннику стрілка, чим більш вона наближається до восьмої години, початку гарматнього вогню, тим більш нервовий він стає...

Коломиєць спинився сьогодня в будинку залізничої стації, щоб бути як найближче наступаючих відділів і звідси, при безпосередній сполучі, кермувати ходом подій.

Сидить тепер у кімнаті і жде...

На його виголеному круглому лиці нервові здрігання. На високому його чолі, що переходить на голові майже в лисину, виступають краплини холодного поту.

Задивлений у вікно стаційного будинку, він в одно здрігається від усяких гомонів, що лунають на стації. За кожним стуком здається йому, що вже почалося.

Вже перескочила стрілка восьму годину. Коломиєць скоплюється нервово з крісла, якби підкиннений гарматнім пострілом. І тільки по хвилині він спамятується, що це слухова злуда. Довкола — крім звичайного гамору — така типа, як і досі. Не чути не то стрі-

лу — взагалі ніякого подібного на постріл гомону.

Коломиєць починає розмовляти телефонічно з Годвишнею. Запитує штаб, що сталося. Там теж дивуються. Батерія відійшла з Угерець... Це вже знають... Далі нічого не можуть добитися. Побоюються, чи не застригли де гармати або муніційні вози в болоті. Ще трохи треба ждати...

Коломиєць не всилі вдержати себе в кімнаті. Виходить... У сінях затримують його.

— Хто такий?...

— Посильний із Родатич.

— До мене? Не маю часу! Що у вас?... Нічого нема?... Ну, й не може бути нічого.

— Я привіз письмо.

Коломиєць кидав па те письмо нетерпляче очима. Перелетів, зімняв, кинув у кишень.

— Буде відповідь?

— Пізніше.

Вийшов подражнений. Пройшов шматок дороги. Стас, виймає ще раз письмо з кишенні.

„Доконче треба вислати частини в напрямку на Перемишль. Група Судової Вишні заняла села коло залізничного пляху й вкопалася. Наші розвідчики не зустрічають ніякої акції. Навпаки виринають уже польські стежі здовж шляху і поки-що щезають... Сьогодня ще пора — завтра може бути запізно“...

Читає далі — все на одну й ту саму тему.

Командант групи Судової Вишні не проявляє найменшої ініціативи. Його повільність може збавити всі успіхи середньої частини відтинку.

Як стій завертає до канцелярії штабу. Диктує письмо до командування групи у Годвишні. Долучає до нього звідомлення курінного комandanта з Родатич, висилає окремим старшиною до Годвишні.

Звертає в письмі ще раз увагу на непередбачені наслідки. Піддає плян акції в західному напрямку.

Виходить уже зовсім схвильзований з кімнати залізничної стації. Девята година — немає найменшої познаки з артилерії Січових Стрільців. Що сталося?

Ще раз вертається до канцелярії. Ще одна телефонічна розмова із штабом. Такий самий вислід. Нічого в штабі не знають, що діється з батерією...

Коломиєць повідомляє про те, що довідався з Родатич. Заповідає посильного з листами.

Звертає тепер докірливо свої очі в сторону піль...

Що могло статися?... Мали підіхати вночі з Угерець у напрямку до Ебенав. З ударом восьми годин мали починати гарматню підготовку... З Угерець виїхали і... мовчать... Що могло статися? Чи ж би справді в бо-

лотах загрузли? Який чорт їм став сьогодня в дорозі?...

Тепер уже остаточно виходить із хати. Йде в напрямку міста. Входить між хати передмістя. До нього наближаються команданти сотень. Кажуть, що треба доконче щось робити. Схвилювання стрільців чимале. Мовчанка артилерії кинула трівогу в ряди. Даремне дожидання першого стрілу вже більш години — розшарпув й без того ослаблені нерви людей. Коли не почнеться акції, впаде паніка на військо й воно, не то, що вперед не піде, — не зможе здергати найменшого ворожого зусилля.

Коломиєць дивиться в очі старшин, питаеться німим поглядом, чи то за стрільців, чи від себе вони так говорять?... Бо й він, хоч як холодно звик приймати всякі воєнні несподіванки — почував, що не все в його душі в ладі. Щось у ній схитнулося. Якась перетягнута струна увірвалася...

— Не знаю сам, що сталося, — мовить. — Годі довше ждати. Підемо в наступ.

— Отамане!...

— У день?... Без підготовки?... На дроти?...

З очей старшин промовляє страшне здивування. Не менша трівога. Не бачить цього Коломиєць. А може й бачить і хоче перемогти загрозу того, що нависло над ними.

— Підемо в наступ! — ріщає твердо. — Сьогодні мусимо пробитися крізь греблю! Мусимо взяти Городок. Завтра — під Пере-мишль!...

Кинув легкодушино важкі слова. Занадто важкі... Збувся ще важчого тягару з душі. В його необдуманих словах відбилися під-свідомі думки... Що як воля, як думка на-віть — не зродилося ще в душі до цієї хви-лини, тепер висловився у вигляді твердої постанови. Він сам здивувався своїм словам. Тим менш треба було йому слідкувати за здивуванням в очах інших старшин.

І, наче в доповнення його наказу, залу-нав гарматній постріл. Счудувані, повертають усі голови в той бік, звідки він вийшов. На захід. До Долинян.

— Наша батерія?... — промовив Коломиєць у розчаруванні.

— Не ждуть Усусуси Ефесів! — підхопив хтось із гурта весело.

І зараз нові оклики здивування:

— Щооо?...

— Не на Городок?...

— Куди ж вони біть?...

— Не на греблю, як був наказ? — промо-вив і Коломиєць у схвилюванні.

Майже над головами в них засвистіла гарматня куля й полетіла далеко за стацію — на північ.

За нею — друга, третя... Одна за одною. І всі свищуть, усі тріскають далеко від них на півночі.

Поки ще зміркував Коломиєць, що це, — дістася звістку із стації:

— Дві панцирки зі Львова! Вже їх видно на шляху. Доїздять до горіпньюї частини ставу.

Тепер уже ясно, що сталося. Вже й чути їх сопіт. Коломиєць алярмує Гуцульський курінь, лагодиться на привітання панцирок. Вони далеко не доїдуть, бо шлях розібраний. Але треба буде привітати їх залогу, як би хотіла запуститися в бій. І рівночасно дас наказ до наступу на греблю...

Дроти, дроти, дроти... Цілі гори дротів, безкраї поля дротів перед очима стрільців...

Обставлений дротяними перехрестями берег річки, звязаний колючою сіткою міст — у скорострільному вогні, в наступі серед безупинних пострілів, виростають в очах стрільців у цілі гори дротяних застав.

Помалу й дроти щезають, як уже давно заглухло в їх уях торохтіння скорострілів. Гатять прикладами, давлять чобітьми, шарпають руками. Падають і підводяться. Кровю рук власних лиця собі заливають... очі застувають... Ідуть іпадають, хто не вертається — розбитий... Одні за одними... одні за одними...

І тільки, як каламутна мряка спадає з очей, — дроти і дроти і дроти... Вони все ще запутані у дротяні застави... Наче крізь ліс пробиваються... І знову гатять, знов шарпають, рвуть... Не чують пострілів, не чують стогонів, зоїків, не бачать нікого коло себе — ні тих, що зависли на дротах за ними, ні тих, що перед ними з повітрям безсило борікаються, ні тих, що скавчать поруч них... Не бачать димів із скорострільних дул із того боку річки. Тільки одно їм очі заступає: дроти і дроти і дроти і міст за ними і дроти на мості і хатки в димах...

Гонить їх не наказ, не чиясь воля, кидає їх на гори дротів на сітку дротяного перехрестя невблагане бажання пробитися крізь ті густі колючі застави, прорватися на той бік річки, роздерти руками горла вікон, що визвірилися в димах до них ізпоза річки, рвуть-шарпають у піматки їх тіло, душу їм вялять, затемнюють думку...

Ідуть...

Одні стоять безсилі на місці, одні лежать похилені, зачеплені на дротах... У душі — йдуть далі... ці і ті... Змагаються, мусять добитися до ціли...

Одні знову двигають страшний тягар, ледви його підносять... Тим краще, бо важчим тягаром гатитимуть у дроти... І далі... тягнуть за собою... розбиту руку, що більш

їм важить, ніж кріс у тій руці... Розбиту ногу ледви на місці підтягають... Поки не впадуть, поки не вибуються зовсім із сили...

А там одні вже дійшли до мети... Уже пробілися, здобули, що шлях їм заступило... Тепер лежать... одпочивають... Щезають з їх памяти дроти, пізає б для них торохтіння ворожих крісів... Роскішне тепло сповиває їх духа, чарівні музини їм грають...

Засліплений, зачарований, із затемненим мізком — вдирається на сітку дротяніх піль невеличкий хлопчика. Він зізнав, що його сьогодня жде, зізнав, що йому найбільше потрібне! Коли пішов приказ до наступу, й як для розбирання дротяніх застав розділювали всяке знаряддя, він ухопив ножиці, одні з небагатьох... Тепер усією силою налягає на них. Тише, ріже, аж в ухах лящесть. Тут... там... тут... там...

Куди він пройде, вільніще стає коло нього. За ним втискаються стрільці... Гатять, коло нього приклади крісів, гатять сокири, лопотять стріли із крісів тих, що вільніше за ним пробираються.

— Юрку, квапся! Юрку, — далі!... — підганяють його! Чи сам себе він підганяє?...

Він не слухає завзвів. Наче б не до нього!... І без того він усією душою при роботі. Тільки хвилинку спиняється, коли підкидає кріс на плечах. Не залишає його,

хоч як йому заваджає у праці. Тепер він обома руками здавлює ножиці і чує тільки, як дріт під його натиском:

„Хрусь... хрусь... хрусь...“

Він далі... І знову:

„Хрусь... хрусь...“

І знову далі.

Тільки один згук чує, тільки одно він бачить, — що-раз нові звитки дроту. Що пропеться крізь одну заставу — на другу падає. І знову руки в рух і чоботи і приклад кріса, зачепленого ременем на ший...

Очі червоні з натуги. Мряка їх заступає... Уха глухі на все, що діється довкола.

„Дзень, дзень... дзені-дзень...“ — стогнуть дротяні застави під дотиком куль...

„Ціррр... хвввіть... ціррр... хвввіть...“ — літає йому коло уха дивний спів невидних пташок...

У його уяві мерехтить Городок, ясніє в сяєві Львів — його надія, його велике бажання...

А до того — ще... шматочок... Ще останніх кілька дротів...

„Хрусь... хрусь... хрусь-хрусь...“ — кусає руками.

„Ціррр... хвіть...“ — літає над ним, коло нього, звідси, звідти...

Та він не слухає, не чує...

„Хрусь...“

...І краї усьому...

Немає нікого. Ніяких голосів, ніякого свистіння... Ні дротів немає...

Немає ворогів... І своїх немає...

Де діліся?... Проїшли?...

Немає нікого? Нічого не чути?

Ні дротів немає, ні мосту, ні хаток за мостом...

Тиша... Музинки грають... Рокішно!...

Тато до нього руки простягає, в обійми бере... Мама плаче на радощах...

— Синку мій! Як тебе довго не було?...

— Я був... там, мамо, де не всі бувають...

— Чому ж ти, синку, скорше не давав знаку життя про себе?...

— Там, мамо, були дроти, дроти... Ми йшли... Йшли... Ми мусіли пробитися, щоб дійти до України. Ми знищили всі дроти. Ми звеселили нашу Україну... Тепер я ваш, мамо... Тепер я ваш... навіки...

Кидаеться матері в обійми... З усієї сили пригортає до грудей дуло холодного кріса...

Останніми силами, останнім порухом життя...

Лежить із широко розплоченими очима... Увесь сплив кровю, а костеніюча рука тримає в мертвому обіймі кріс...

У крайній хаті коло залізничної стації кипить робота. Два лікарі не можуть упо-

ратися з безліччю ранених. Одні сами приходять, одні підтримувані товаришем — лекше ранені... Тут їм уже промивають рану санитарі, лікар прочищує дезінфекційною розчиною, перевязує...

Спокійний на лиці. Може байдужий... Може звик до всього... А може силою волі удержує свій мізок у рівновазі...

На лиці мигають блискавками зморшки й щезають... Пересливаються хвилями, до очей докочуються, здавлюють повіки — й щезають...

Рівними рухами руки він робить свою роботу. Не квапиться, не поспішає. І не вгаває... Як складна, холодна машина...

Тільки з уст вилітають раз у раз слова розваги... Більш насміху, ніж розваги... Змістом... А тоном голосу — теплі, сердечні... Всю цого чулу душу виявляють...

— Два пальці?... Тільки два... — бурмоче під носом... Добре, що тільки два...

— Ой, пане докторе...

— Га?... Що кажеш?... У лівій руці?... А в правій було б ліпше?... Уже, готово... За два тижні на фронті будеш... Чи як?... Не хочеш?...

І далі. Спершу мовчки. Коли ж біль добирається до душі, знову розважає стрільця смішками... Крізь слізози. Знаходить і в найгіршому якусь розвагу.

— І куди воно тобі доскочило так до літки?... А коліно? Ге?...

— Здорове.

— Ну, славити бога! То коліно — головне в нозі. А — шматок мяса... Що там!... Так з ним, як без нього...

Стрілець затискає зуби, коли лікар прочищує рану. Все ж таки не встигає здавити шелесту в роді січання гадюки...

— Ссс?... — питаеться лікар. — Пече?... Дивися... А я думав, що то тільки мене пече...

— Та в вас немає рани, пане докторе! — кричить і сміється голосом розпуки стрілець.

— Немає рани? У мене тисячі ран у душі. Всі ваші рани, бодай вам бог того не памятаєш, карбують мое серце.

— Ой!... — застогнав стрілець і урвав.

— Кричав би ти, як би тобі було голову змелю!... А шкода... Не був би я з тобою тут бабрався!...

— Ваша правда, пане докторе! Бодай вам лекше було б! — посміхається крізь затиснені зуби.

— Певно. Було б менше одного. Ну! Готово! Ходи здоров!

І, повертаючися до дверей, не міг не крикнути:

— Куди ж тебе, чоловіче, будуть дівчата цілувати? ..

Стрілець ні оком не моргнув у бік лікаря.

Нічого не чув, не розумів. Лікар покликав товариша й почали обидва заходитися коло нещасного.

Лежить перед ними не голова стрілецька — якась незугарна маса сирого мяса, обкипіла кровю. Із неї вискалилася кістя, де під вранці були доліпні зуби.

Лишати стрільця так, як був, посылати на інші руки, до шпиталю — однаково, що закопувати його живцем у землю... Довелося вирізати поторощену щоку. Ранений зомлів. У безнадійному стані перенесли його санітарі на віз. Обидва лікарі вийшли за ношами, помагали його вкладати. Коли розкрив очі, з уст обох лікарів попліли слова розваги...

— Будеш жити чоловіче... — мовить один тепло.

А другий ніжним голосом розваги додає:

— Будеш, будеш жити...

Ранений — як би не до нього. Та в серця лікарів вступила надія.

— Ледви чи довезу живого... — промовив, сумніваючися, стрілець-візник.

— Та... Однаково міг уже не встати зпоміж дротів...

— Та ще коли б то по рівному везти. А то вибоїни такі, що най його мордує!... Віз перевертается то в цей то в той бік... Ну, сідаїте, хто ще сідає!

На віз видряпалося ще кількох стрільців і попримошувалися коло раненого, простягненого на ношах здовж возу.

Тим часом до перевязкової стації напливають нові ранені. Лікарі вертаються до роботи. За ними входить Коломиєць.

— Біда, пане отамане! Страшні втрати.

— Ще не кінець. Іще не кінець... Іще раз мусимо йти... Вже другий раз було лекше, може тепер візьмемо...

— Так без підготовки?...

— Загрузили гармати в болоті й ані сюди, ані туди. По шість пар коней запрягли й не рушать... А наїгірше, що їм муніції не підвезли! Загрузло все в болоті.

— А наші з Долинян?

— Як же ж тепер бити, коли там стільки наших людей лежить...

Їх розмову перебив стрілець, що надійшов вулицею й простягнув перед себе закрівлені шматки рукава.

— Пане докторе, рятуйте мою руку!

Всі подивилися із жалем на нього.

З останків пошматованого рукава наставилася до них закрівлена костомаха. Руку врубало вище ліктя.

— Що я тому винен, щоб я був каліка на ціле життя?... — кричить у розпуці. Сам собі ще не вірить, що він без руки...

Старший лікар узяв його за ліву здо-

рову руку й повів мовчки до хати. Розрізув рука.

— А де ж твоя сорочка?

— На тому тижні розлетілася...

Лікар заходить коло розбитої руки. І думає... думає... Слова стрільця: „Що я тому винен?“ — не сходять йому з пам'яті... Коли вже до тої міри залагодився з ним, що почав забандажовувати останок руки, мовить:

— Що ти, чоловіче, тому винен?... Або я знаю... Або я знаю, хто тому всьому винен? Хто винен тому, що тут сьогодня діється?...

І наче з dna душі, із страшною досадою:

— Ніхто тому не винен!

А далі вже сам до себе:

— Немає за ніким провини — є тільки причина лиха. Землі тобі треба — от що! Волі тобі треба! Волі треба нам усім і — караємося тут... А не будемо каратися на полі бою — будемо й ми й цілі покоління каратися у ворожому ярмі...

— Що мені із землі, — мовить з глибоким жалем стрілець, — коли я досмертний каліка... без руки...

— Ти, чоловіче, тепер мене не зрозумієш. До того, щоб мене зрозуміти, треба мати змогу тримати кріс у дужій руці. Ти радій, що взагалі живеш. От, що!... Знаєш?...

— Волів би я був там остатися...

— То так говориться... Ти спитай оцих!
— показує на санітарів.

— Ая... Нехай тобі тільки перпині біль
минеться й ти почуєш про тих, що пішли
землю гризти, не такої заспівавши...

Лікар уже далі при роботі. Один за одним
переходять самі тільки лекше ранені — ті, що
змогли ще сяк-так завернутися з побоєвища,
або що дістали рану, не доходячи до того
поля мертвих. Важче рапені, оскільки лежали
далі, мусіли тепер там оставатися. Не було
ніякої змоги добрatisя до них, нести їм по-
міч. Треба було дожидатися вечора.

І третій наступ цього дня, вже над ве-
чером, не приніс бажаного висліду. Все зу-
сила даремне...

Ішли шляхом, заходили поза хати, ви-
скакували з місць найбільш зближених до
дротів і до мосту. Всіми способами намага-
лися змести цю перешкоду... Ні до чого це
не доводило.

З того боку в одне лопотіли скоростріли
з вікон крайніх хат... Із дальших хат —
із стрижів, дахів, з усіх усюдів — надали на
стрільців ручні й крісові гранати, бомби...
На весь терен наступаючих стрільців били
гармати з Городка.

І тільки пізній вечір дав змогу роздивити-
ся у велетенських втратах усусуської бригади.

Вже начислили десять убитих старшин. Кожний новий, що його приносили, викликав зрив жаху й обурення — безсилого обурення... А стрільців, то й злічити було годі. Всі в один голос говорили, що це чорний день усуської бригади. З постави стрільців, з настроїв, які родилися в наслідок недоцільних втрат — годі було віщувати швидке повторення такого паступу. Замало сказати — здесятковані ряди. Коли взяти на увагу всіх убитих і ранених — жах обхоплював душу. А вже найбільш прибивало всіх почування, що це все надаремне пішло, що не то не здобули успіху, навіть не наблизилися до нього.

На пічні варти й на поготівля на випадок, як би ворог хотів скористати з їх невдачі цілого дня та випасти вночі, треба було спровадити гуцульський курінь. Розбиті усуські ряди не всілі були перестояти на ногах цієї ночі, не то, щоб могли оборонятися. І то не тільки стрільці, але й старшини... Всі... І сам навіть Коломиєць затратив рівновагу свого духа.

Кожний новий наступ на оборонні становища лягав в одне важчою скелею на його голову. Вже після другого наступу було видно, що даремне їх зусилля. Стрільці були вже на мості. І чим більш збивалися в купу, тим лекше мав завдання ворог. З усіх сторін

ішов гомін: „Не піде!“... Та він, згноблений ранішньою звісткою, що ляцькі стежі виринають уже на заході, прибитий наказом командування: „Яко змога хутчій упоратися з Городком“... притолочений безуспішними втратами, кидає безвиглядний наказ — утретє приступом брати міст...

І все подаремне...

Тепер він снується розбитий, слухає, як ті, що його менше дотикають наслідки невдачі, дають накази до відходу на подаліші місця, переводять переставку стрілецьких частин, забезпечують країні, найбільш проти ворога висунені, становища. До краю його добивають звістки про що-раз нові віднаходжені втрати. Кожне нове імя вривається колючим терном у його мізок, карбуючи нову рану в його душі.

Уже глибока ніч запала, а він ще не всилі одірватися від зловіщого побоєвища. Здається йому, що він мусить тут бути, що своєю приявою — коли не направить лиха, то встережеться від нового. Заслухається в уривані й протяжні скавучання ворожих скорострілів, яким тут і там відповідають у напрямку мосту гуцульські стрільці.

Насилу переконують його найближчі товариші, що все забезпечене — тепер найважніше — відпочинок, щоб свіжими силами, ясним духом починати нове змагання.

Коли вже доходили до стаційного будинку, збудив їх з отупіння гук із кількох гармат відразу. Ледви тільки встигли повернути голови в напрямку пострілів, як уже трохи не над їх головами прошибли темноту очіні чотирі світляні кулі й упали з гомоном на місто. І далі нові вибухи... Нові вогні перехрещуються в повітрі під хмарами...

Стоять зачаровані тими блискавками, тими вогнянimi гадюками, що літають раз вище, раз нижче, здогають одна одну, свищуть, вищать і лопають, розбиваються одні у верхах у повітрі, розсипаються безліччю падаючих зір над містом, — одні з гомоном, лопотом, пекельним гуком вриваються в землю, в хати за мостом, коло мосту, на місті.

А в уях гуде безпереривно. Ще один вибух не прогомонів, уже вплітається в нього другий, третій, десятий, зливаються у віддалі в один продовжний, схвильований гомін могутнього безкраєго грому. А на голови їмпадають вогні, літають над ними, блискають, розсвітлюють темну ніч, снують на тлі чорної темряви світляну мережку, плетуть її під облаками, обсotують нею все місто, хати, дахи, падають у воду річки, у став, розсипаються бризьками схвильованих вод...

Стоять зачаровані світлянimi чудами й очей від них одірвати не всилі. Спершу намагаються лічити вибухи, вогняні кулі,

далі загублюються, бачать недоцільність своєї праці. Вогні переходять за хвилину — сотку... Чим далі — бютъ із такою силою, що не то лічити, навіть думати при їх вибухах нічого неможна. Хіба — стояти й дивитися її любуватися нечуваним, невиданим зявищем.

Коли вже перший чар розвіявся, Коломиєць мовить до свого оточення:

— Чудо — не гармати! Чудо — не хлопці... наші Есеси! Ото як би вони нам були ушкварили такий барабанний вогонь уранці...

— До чого це все! Хто ж тепер піде в наступ?...

— Певна річ — до чого це все? Але показали, що вміють, що можуть!... Таким громовим вогнем не всяка артилерія похвалиться! А як цільно бютъ, як цільно! Кожний стріл... Яка чудова картина! За всю війну я не бачив такої краси!...

Де-хто намагається піддати плян, щоб використати цей вогонь до наступу. Коломиєць хитає підбало рукою. Посміхається...

— Це мистецтво для мистецтва наших галицьких Придніпрянців. Розійшлися з нами, а тепер ще не згармоніювалися. Вранці ми їх ждали, тепер вони так собі, щоб показатися, викинути за якої пів години пять-шість тисяч набоїв... Щоб викидати... І хісна з того ніякого не буде. Нам наступу вранці не приготовили, а тепер я розбитих стрільців у на-

у хуртовині, II.

ступ не буди посылати. Це був би злочин... Бачите?... Ви тільки дивіться, бо в житті ледви чи доведеться побачити подібну красу!.. Яка грізна краса!...

— Чому вони так уранці не стріляли?... Чому вони так уранці не стріляли?...

Цей оклик старшин був окликом усього війська, виривався з грудей усіх стрільців, що стояли, зачаровані грозою й красою картини, приковані до тих світляних вогнів...

Хто жив, вибігає з хат, стає занімілій. У невідомих просторах ясніє червоно-золота мережка, хвилями починає перетворюватися в довгий безкрай килим, ріжними узорами штитний, усякими барвами перетканий... Тільки час до часу цей килим розпливається в ріжно-цвітну мережку на небі, під хмарами...

А по цьому боці — своїм краєм спливає світляна смуга дугою до міста, до ставу... Наче справді злотиста веселка воду із річки, із ставу пе...

З тієї грізної веселки злітають над містом світляні пташки, пурхають на всі боки, розсипаються,падають у безлисті садки, закутані темрявою ночі...

Аж ось приблід чар дивної появі. У місті загорілася хата й вогнями розсвітлила темний краєвид. Кинула сніп світла високо й далеко навкруги. Прикувала увагу видців до себе...

Цілої пів години гутів громовий вогонь артилерії Січових Стрільців...

В останні його гомони вплітаються крісові постріли загроженого в своїх становищах ворога. Як тільки почув, що наближається до кінця гарматний вогонь, він очуняв. Лагодиться приняти сальвами з крісів, потім уже із скорострілів невидні ще в темряві ночі, але дожидані ним, наступаючі частини.

Та наступу цієї ночі не було.

Подихи перших весняних днів навіяли погідних думок у край. Після посухи й неврожаю минулого року засніла нова надія в людей... Озимці зеленіють свіжо, буйно. Вносять веселий настрій на села... Не каламутить його й те, що стільки людей карається на фронті.

З фронту теж ідуть відрядні вісти. Військо зламало остаточно опір ворога. Захопило залізничну лінію між Перемишлем і Городком. Львів оточений. Як не сьогодня, то завтра впаде. Прийде край війні, почнеться нове життя.

Одно бентежить людей: що з панською землею?... Раз у раз навідуються до Заячківського селянин з ріжників околиць повіту, питают про раду. Він їм казав ще в минулому місяці, що Національна Рада в Станиславові приготовляє земельний закон і вже цієї весни передасть панську землю в людські руки. Весна от-от починається — пора б уже думати про весняні засіви. Хто має засівати двірські лани?... Й для кого?...

Заячківський сам нетерпляче дожидався розпорядку Державного Секретаріату в справі

засівів. Урешті розпорядок прийшов, але — дуже обережний. Сказано в ньому, що панську землю треба засіяти. Щоб сяк-так за-спокоїти людей, він переводить на повітовій Національній Раді постанову, що громадські земельні комітети перебирають у свої руки загospодарювання панської землі. В одних селах розподілюють вони двірську землю між селян і кожний готовиться засівати вже свій шматок землі, в інших, де більш таких, що стоять на фронті, жінота переводить постанову, щоб загospодаровувати двірські лани поки-що спільно — всим селом. Ураз із цим Заячківському ясно, що він мусить уже раз остаточно поладнати справу із своєю землею.

Та не таке це легке завдання! Йому доводиться перемагати чималі труднопці. Співвласники Заячківського — Токар і товариші, що сами апі не всилі, ані не зважуються оброблювати свої паї у Стінці, не хочуть вдаватися із ним і стінецькими селянами в розмову про те, що буде з їх землею. „Нехай так лежить! Трохи відпочине! Або то землі не треба відсапнути?“ — піби жартують, ніби насміхаються... Такий їх погляд на цю двірську землю не задовольняє стінецьких селян. Заячківський даремне шукав виходу. Передав врешті справу всього стінецького маєтку в руки громадського земельного комітету.

Але й не меншими труднощами стає для нього становище його дружини й її погляди на їх землю. Марійка ані в голову собі не припускає, щоб це вже — край усьому. Вона кожну розмову із своїм чоловіком про можливий земельний закон, який відбере у дідичів землю й передасть селянам, закінчує вибухом докорів і зривом сліз, трохи не спазматичного плачу. Крізь гірке ридання пробивається жалісливе нарікання, що вони зовсім зруйновані. У весь масток, який собі призбрали невтомними його трудами, безсонними її ночами — вложили вони в землю. Тепер ця їх земля має піти в чужі руки. Вони знов опиняються бездомними злідарами, починати мусять від основ.

Щоб хоч трохи заспокоювати дружину, з огляду на її здоровля, Заячківський звертає в одне увагу на те, що земельна справа ще не вирішена. Мусить же ж прийти ще земельний закон, який в однаковій мірі обхоплюватиме життєві потреби всіх дідичів. І або оставить їм частину землі (може як-раз стільки, скільки вони мають), а коли забере всю, то дасть їм якесь відшкодування. Адже ж то не тільки вони — та ще й він, молода людина, доктор прав, — то будуть і такі, що вже застарі, щоб шукати собі іншого хліба й такі, що крім рільної господарки нічого іншого в житті робити не вміють і нездібні.

)

Мусить знайтися якийсь вихід із цього становища! А що буде іншим, те буде й Ім. Зрештою — він член Національної Ради...

Тут заломлюються його думки. Що далі говорить — відчуває це, що говорить неправду. Тільки намагається розважувати дружину.

Врешті, щоб хоч трохи відсунути можливу катастрофу, Заячківський порозумівається із селянами з комітету. Його пай остается поки-що в руках спілки, яку він зорганізував в осені минулого року. Сільські ж люди, ніхто інший, тільки селяне сами орали, засівали, треба й лишити в руках цієї спілки землю на цей рік. (Про своє відношення до спілки — він говорить як найменше). Вся інша земля його невиділених спільників-власників, спільників-співдідичів переходить на основі постапови земельного комітету в руки інших селян. Як?... На це ще немає в них самих згоди... Справа в-одно відкладається й витворюються через те дуже неприємні відносини в селі.

Та як з одного боку вдома й у селі він має чимало причин до смутку, — розважує себе в місті. Там він вичитує в часописах з останніх днів дуже відрядні звістки. Ще відрядніших дізнається від стаційного команданта. У військових колах немає вже сумніву, що війна наближається до кінця.

Коли відтяли Львів, виконали цим найважніше завдання. Чи Львів упаде сьогодня, чи завтра, це справа тактики. Залежить від того, чи оплатиться ще кидати людей до наступу на Львів і розбивати місто. Може краще виголодити...

Говорять про Львів так, як би він уже був у їх руках. Заячківський до тої міри запевнюється що-до недалекого завоювання Львова, що починає вже вести переговори з одним власником віллі у Львові, щоб купити її. Такий він певний, що доля закине його в найближчому часі до Львова.

Серед тих соняшних надій дістася запрошина на третю сесію засідань Національної Ради в Станиславові — на день двадцять п'ятого березня. Зрадів, що виїде незабаром і дізнається вже зовсім певно про хід воєнної справи й урешті скінчиться також усі його сумніви що-до земельного питання. Взагалі побут у дома й у повіті починає через невиясне становище його матеріальних справ лягати йому вагою на душу. Там, у Станиславові, він завсіди почував себе краще, вільніше, певніше...

Але майже рівночасно, як прийшли запрошини до Станиславова, починають поширюватися глухі звістки, що Ляхи знову відвоювали залізничний шлях. Після тих усіх виявів радощів із перемоги, після святкового

освітлення міста, після великих надій на швидке її успішне покінчення війни — в цю нову тривогу не хочеться нікому вірити. Її вважають спліткою. То Поляки кинули її, щоб ослабити їх духа. Як-раз недавно вернулося кількох Поляків, арештованих і вивезених до Коломиї. Вони ходять по місті — з похмурим виглядом при зустрічі з Українцями, але далеко не таким прибитим, коли бувають самі. Де-хто з більш підзорливих дораджує звернати пильнішу увагу на роботу цих панків.

Але чутка про нові невдачі, як уже раз з'явилася, не так легко уступає. Навпаки — росте її росте й що-раз то дивовижніші розміри прибирає. Скріпляє її ще й те, що в часописах немає ніяких звісток про події на фронти.

Заячківський вибірається кіньми до Станиславова. По дорозі в Товмачі спиняється на попас. Тут доводиться йому зустрітися із знайомим членом Національної Ради, учителем Заворотюком.

Сидять у заїздному домі при столі. Розмовляють у більшому гурті про всякі справи, хто яку зачепить.

Заворотюк — це одна із замітніших постатьей серед учительства. Він уже до війни мав чималий вплив в українській професійній організації учительства. Його значіння

тепер зросло ще сильніше, відколи він як посол заступає в Українській Національній Раді учительські справи.

Політично віп, хоч радикал, належав до крайніх націоналістів. А вже шовіністом став, відколи побував на Україні, вертаючися з російського полону. Настроєм його неприхильно до інших націй вороже становище Москалів, Поляків і Жидів до української держави. Але й побут у полоні в Росії, в останньому часі під більшовицькою владою, залишив на ньому де-які сліди. Він дуже часто любить покликуватися на відносини в Совітській Росії. Чимало йому там подобалося. Там він працював у фабриці і, хоч чужинець, мав, як робітник, велике слово. Взагалі більшовизму в Росії він не може нахвалитися. Але вже не так говорить про нього, коли приходить до українських відносин. Не всілі переболіти московської нетерпимості до України. Каже: Коли б на Україні вибух більшовизму у такій національній українській формі, як російський у Росії, — він перший був би за тим, щоб обєднатися з Радянською Україною. Але Радянської України нема! Є тільки Совітська Росія, яка йде на поневолення, на закріпощення Української Народної Республіки.

Заворотюк як-раз оповідає своїм товаришам своє переживання із Совітської Росії. Сьогодня більш захоплюється описом тамош-

ніх відносин, ніж коли. Слухаючи того, Заячківський не всілі позбутися спогаду про дискусію над внеском шкільної комісії в Національній Раді. Як-раз Заворотюк реферував від тієї комісії справу удержанення народного шкільництва і справу приділення учителів до чотирьох нижчих рангів урядовців. Ще сьогодня, як живий стоїть у нього перед очима з тим патосом, з яким він переконує селян — а може панів — у Національній Раді, що учительство не відступить від того свого принципового жадання — признання для себе державної служби і зрівняння учителів із чотирма найнижчими рангами державних урядовців. Він був комічний із своїм патосом. Ніхто йому не противився. Всі за цим заявилися. Казали йому: „Не тільки ранги і золоті ковніри, але й гроші й ще багато де-чого дамо! Тільки працюйте, панове! Вчіть!... А ви все інше робите — тільки не хочете вчити!...“

Ті ранги, те закостеніле в учительській організації жадання, перенесене до Української Національної Ради з Галицького Сойму, жадання задягнення на учительську клясу урядовецького мундуру, ще й із золотим ковніром, тоді, як громадянство каже: „Все дамо — тільки вчіть!“ — було незвичайно комічне. Але оскільки комічнішим воно являлося Заячківському тепер у зіставленні з похвалами Заворотюка більшовизмові!

Там, — думає, — при більшовицькій владі він почував себе дуже гарно робітником. Тут він побачив себе в оточенні урядовців і забажав зрівнятися мундуром з ними!

Розмова про відносини в Росії — сама по собі цікава, але, освітлювана Заворотюком, перестає Заячківського інтересувати. І тільки, як починають говорити про відносини на фронті, він знову слухає уважно. Дізнається, що під Городком — велика невдача. Поляки пішли в наступ. Захопили залізничний шлях. Може й привернули сполуку зі Львовом. Наша армія мала велетенські втрати.

Заячківський випитується ближче про всю справу. Заворотюк оповідає йому ширше. Так, як це зіпав від знайомих військових у Станиславові. Врешті мовить:

— Та то ще байка б! На війні всяково бував. Нині ми, завтра вони і знову ми візьмемо верх, як натиснемо. Але чи зможемо вже натиснути? Оде — питання!...

— Чому ж би ні? — дивується Заячківський.

— Не штука то було досі. Але тепер ми вже на внутрішньому фронті розбиті. Хіба ж ви нічого не знаєте? Розвал, розвал посеред нас! У всьому краї страшна агітація проти Національної Ради й Державного Секретаріату!... Ви не чули?...

— Справді не чув нічого.

— Е, бо ваш повіт дукарський.

— Сміштесь з нас! Повів би я вас над Дністер до наших дукарів. Що то в землянках нужду бують...

— Ви були серед них тепер в останніх часах?

— Ні, — мовить Заячківський.

— Ну-ну! Побачите, чи й у вас того не буде?

— Що такого?

— Та ж більшовизм у чистій формі. Селянсько-робітничий союз при роботі! Читайте!

Заячківський почав первово читати червоний афіш:

„Товариші Селяне й Робітники!

В цей важкий момент, коли валяться основи світового капіталізму, коли трудовий народ, селянє й робітники, хватають державну владу у свої руки і па колишніх престолах могутніх царів і королів повівають пролетарські прапори, взвиваємо Вас на обласний Селянсько-Робітничий (Трудовий) Зізд до Станиславова, що відбудеться дня 30. марта ц. р.“...

— Фрази! Фрази! Фразесольогія соціалістичного агітатора! Це ж хіба вам не повинно бути страшне! — мовить Заячківський.

Перечитув дневний порядок і хитає байдуже головою:

— Зовсім звичайне собі віче, більш нічого! Реферат про політичне становище, про земельне питання, внески й інтерпеляції...

— Читаїте далі! — настоює учитель.

Заячківський перечитує далі — хто і як вибирає делегатів на цей зїзд. Перестає читати і мовить:

— Я нічого не чув про такі вибори, про такі збори. Взагалі нічого не знаю. В нас хіба не було...

Заворотюк починає сміятися:

— Ха-ха-ха!... Певна річ, що ви не знаєте! Але бути — були. Тільки ви — дідич. Що ви мали б робити на пролетарському зїзді?

— Який я дідич? — обрушився Заячківський.

— Ну, не дідич — то кулак! Земельку маєте. А ваші пролетарі-безземельні ось що проти вас організують!

Бере від Заячківського відозву й читає далі в голос:

— „Вибрати й бути вибраними мають право тільки Українці“...

— Які ж це більшовики? — питаеться Заячківський. — Це ж українські націоналісти!

— Слухайте далі:... „безземельні й малоземельні селянє!“ — чуєте? — Вибрати й бути вибраними мають право тільки „без-

земельні й малоземельні селяне, робітники фабрик, копалень...“

— Які ж у нас фабрики! — пасміхається Заячківський.

— „...міські, залізничні, торговельні, промислові, умові; словом, хто живе з праці рук і ума, а не користується визиском, кому лежить на серці Самостійність України та забезпечення свого політичного й матеріального існування...“

— А ви вибірали?

— Я? — посміхнувся здавлюваним фальшивим реготом Заворотюк. — Я... буржуй!

— А я дуже жалую, що не знав про це. Я був би вибірав. Я живу з праці рук і ума! Я не користуюся визиском...

— А ваше поле?

— Спілка веде. Я член спілки — на рівних правах...

Заячківський почув штучний топ у своєму голосі. До лиця приплила йому кров. Щоб чим скорше замінити враження останніх своїх слів, мовить грімким голосом:

— А далі: мені лежить на серці Самостійність України!... Такий більшовик — то й я всією душою!...

— А я вам кажу, товаришу после, — підкреслює останнє слово Заворотюк, — що добра з того не буде. Той зїзд має розігнати нашу Національну Раду, арештувати Державний

Секретаріят, перебрати всю владу у свої руки. А найважніше — кажуть, що за зїздом стоять і військо... —

— Дозвольте, товариш професоре! Ви ж перед хвилиною захоплювалися відносинами в СРСР? Адже ж там теж більшовизм?... — посміхається Заячківський.

— Більшовизм — більшовизмові не рівня! Там по цараті прийшов більшовизм. У нас... по конституційній монархії — демократична Республіка. Всякий більшовизм у нас буде — анархія! Досить з нас уже анархії! Треба б уже нам ладу!

„...І золотих ковнірів...“ — подумав у душі й посміхнувся злосливо Заячківський. Потім питаеться уважливо:

— Скажіть мені, на чому основуються всі ті ваші здогади?

— Я чув це все позавчора в Державному Секретаріяті.

Заячківський уже далі не допитується. Починає наглити, щоб скоріше лагодили коні в дорогу. Хутчій до Станиславова! Провірти, провірити все!...

Чим більш він вдумується під час дальній їзди в інформації Заворотюка, починає вірити, що це правда. Звістка про більшовицький переворот на Угорщині вже дійшла до них. І хоч це могло здаватися ділом тих збільшовичених Мадярів, що вернулися з по-

лону з Росії, хоч до більшовицького перевороту на Угорщині ніхто не привязував великої уваги, то все ж таки тепер той переворот надає деякого освітлення роботі Селянсько-Робітничого Союза в Галичині. Скріпляє силу незадоволених елементів, які — може й справді — забажають стати кільцем у більшовицькому лапцю: — Росія — Україна — Галичина — Угорщина... Чим глибше призадумується Заячківський над цією концепцією, тим більш упевнюються в ній, тим більш відається вона йому правдоподібна. Адже ж більшовики заняли вже трохи не всю Україну. Остаточно напірають на той малий окрайчик землі над Збручем і на Волинь, що остався ще в руках Директорії. Хто знає, чи вже не запяли Камянця... В такому разі Галичина — остання перешкода до обєднання червоної армії з Угорщиною.

Так, справді! Це дуже можливе! — рішає в думках.

І — дивно — не на питання майбутнього внутрішнього життя в Галичині звертається його увага після такого відкриття, тільки ща політично-воєнний бік галицької справи. Переесуваються перед його очима події від першого листопада.

Хто вони були в тому дні перевороту і хто була Велика Україна? Там була гетьманська сила, там була армія, там була на-

ладжена держава!... А вони були жменькою фантастів, що схопилися в останній, дванадцятій годині рятувати своє національно-державне існування. Вся їх падія спиралася не так на власні сили, як на те, що старший, могутніший брат з Великої України не дастъ пропасти, поможе відстояти становища, захоплені сміливістю й одчайдушністю.

Яке страшне розчарування внало на них зараз таки в перші листопадові дні. Гетьман не хоче зважитися воювати офіціяльно з Польщею, — Національно-державний Союз відмовляється дати поміч у висилці відкомандованих приватно гетьманом Січових Стрільців... Мотивує це тим, що готовиться повстання проти гетьмана і Есеси мають бути авангардом повстання! Здавалося, що вся українська справа в Галичині пропаде. Тим часом, що сталося за цих п'ять місяців?... Нужденна Галичина, той, як кажуть Велико-Українці — Придніпрянці, „загуменок“ українського життя, — наладжує стотисячну армію — сама своїми силами! Останнього стрільця витискає із збудованих, зпуждованих війною сіл, винищених і розбитих австрійсько-російським фронтом за п'ять років світової війни! Сама своїми силами здержує похід усієї Польщі на галицьку землю. А Велика Україна сходить до ролі прошака, такого, коли не гіршого нуждаря, яким була Галичина

в листопадових днях! Уряд Великої Українії розтрачує могутню армію, опиняється на клаптику землі коло Збруча, якого боронять, для уряду тієї ж Великої України, для Директорії, перед наїздом більшовиків — не хто інший, як знову Галичане — Есеси, Січові Стрільці, ті спридніпрянщені в полоні частини Усусусів, ті Українці душою й тілом, чи вони в Галичині, чи на Великій Україні, чи на Кубані, чи на землях Сибіри! І в додатку Галичина мусить посплати Директорії на поміч частину свого війська, ослаблювати свій фронт, бороти ідеї об'єднання всієї України на Трудовому Конгресі...

„...А цо, докторе, не казав я вам? — вчувається Заячківському насмішливий голос Лисовського. — Не казав я вам, що ваша „Україна“ то стільки всього, що світиться в нашій Галичині. Стільки всього, що наш галицький мужик, наш галицький піп, наш галицький інтелігент! Куди ви взялися, докторе?... Велика Україна?... Це тільки в уяві молодих панів фантастів...“

Заячківський не має сили протестувати, але й не має відваги згодитися на ці насмішливі докори старика.

Сидить без думки й вслухується в торогтіння коліс своєї брички, задивляється в далекі світла в Станиславові, хитає бездумно головою.

І тільки згодом починає нарости в його душі протест.

— Неправда, старий циніку! Неправда! Україна була, єсть і буде, чи ти хочеш чи не хочеш! І ми частина тієї України! Наше змагання — це українське змагання, наші успіхи — це українські успіхи, наша сила — це сила України! Тут тільки зайшла якась велика, розбільна помилка в оцінці людей і подій. Тут якась трагічна помилка в розкладі сил, у тактиці боротьби, зборання земель, наладжування держави!... Так, пане после, — змагається з Лисовським у думках Заячківський, — і галицькі успіхи — це теж не твоя справа і не таких, як ти! Це діло нових людей, нової ідеї... Таке ж там могло статися. Десь є трагічна помилка, але вона мусить направитися! Україна була, єсть і буде на всіх українських землях, чи ти того хочеш, чи ні, чи того бажаєш чи ні, чи для того ти працюєш, чи ти папому походові до державного зединення, напої суверенної самостійності колоди кидаєш під ноги!...

Помалу його думка вертається знову до питання, піднесеної Заворотюком, до питання про Селянсько-Робітничий Союз.

„Кому лежить на серці Самостійність України?“

— А що ж це іншого, як не те, чого я хочу, чого я бажаю?... Який же ж це біль-

шовицм, коли більшовицм, як каже Й сам Заворотюк, — це московський похід на Україну, більшовицм — це викинення Українського Уряду з України...

Хіба ж ці, що виписали на своєму прапорі Самостійність України, можуть що іншого робити, захопивши владу у свої руки, як те, що робить Національна Рада, Державний Секретаріят — вести війну проти Польщі до остаточного успіху?...

А що ж буде тоді з нашим з'єдненням, що ж буде з Директорією, з Великою Україною, як Галичина обєдналась би з більшовиками на Сході й на Угорщині?...

Не знаходить відповіді. Знає тільки одно: хто виписав на своєму прапорі гасло Самостійності України — не сміє знищити фронту в боротьбі проти Польщі.

Але чи той фронт сам не розсиплеться?...

Ні відповіди, ні розваги, ні розвязки загадки...

Заячківський ходить по місті й не пізнає його. Чи це справді Станиславів, той так добре йому відомий з давніх часів Станиславів із безліччю польської й жидівської публіки?... Неможна й додачити давнього його характеру. Тепер, хто знає, чи й не більш він оживлений, як, бувало, за мирних часів,

тепер навіть важко перебитися крізь його каварні, реставрації...

Але всюди, на кожному кроці, стрічається нових людей, більш у військових, ніж у громадянських одягах, — усіяких форм і кроїв: старих австрійських, нових галицько-українських, ріжнородних велико-українських, у плащах і, хоч це вже перші подихи весни, — у кожухах-українках, у козацьких повстяних кобеняках — одним словом: міліаніна, яку можна собі тільки уявити. А під тими військовими мундурами ріжні-преріжні постаті ї лиця — від наймолодших головусіх, до старих, сивих із звисаючими на козацький лад вусищами, із сивими бородами. Тут і там гадюкою веться оселедець на голеній голові — сказати б Запорожець ожив і доля загнала його на станиславівський брук.

Прицівляючися до людей, що сновидаютъ вулицями, Заячківський мусить в-одно відповідати на привітання. Одних знає, пізпає, одним із членів відповідає, зовсім не призадумуючися над тим, хто його вітає. Але ї зустрічає давніх знайомих, старих адвокатів, суддів, професорів, що тепер сповняють військову службу. Вертуючися з далеких фронтів, воїни тільки змінюють військові відзнаки: на місце поздираних уже давно австрійських, нашивають українські й збільшують число мілітарної силі міста Станиславова.

Побіч військових снується чимало громадян, що працюють у державному секретаріяті. Інші знов спинилися в Станиславові як збегці із занятих Поляками частин української землі. Ще інші втікали перед польським хвилевим наступом, доїхали до Станиславова і, хоч тепер їх повіт в українських руках, вони не можуть зважитись вертатися, шукають, чим би то вони могли бути помічні своїй державі, а поки-що збільшують число сівачів усіх правдивих і неправдивих, провірених і непровірених, можливих і неможливих звісток про події на фронті, за фронтом, серед війська — серед ріжних його частин — у головному командуванні, в державному секретаріяті... Розвідують і цікавляться та далі переповідають, що котрий державний секретар єсть, з ким забавляється, хто приходить до нього увечері на віста... Такі й подібні „державні“ справи чи не найбільш на себе звертають їх увагу.

Серед чистого галицького твердого говору чути тут і там домішку до галицьких слів виключно придніпрянських і московських, принесених з Великої України тими, що там бували. Вони так і не хочуть сплистися в гармонійну цілість із галицьким діялектом. Та молоді люди чванькувато пописуються ними — ось-то, мовляв, збогатили на Україні свою мову!

Подекуди чути й мяку, співучу мову При-

двіпрянців. Це проходять гуртками втікачі з Великої України. Одні втікали перед більшовицьким наступом і просто з Києва, вслід за вертаючими з Трудового Конгресу Галичанами, заїхати до Станиславова. Забезпечеві добре у гривні й карбованці, вони проживають весело й широко в тимчасовій столиці Галицької України. Одні з них мусили виїхати вже пізніше, з території, яка була в руках Директорії. Втікали теж, але вже не перед більшовиками — перед дотеперішніми своїми товаришами праці. Це в більшій частині діячі правих політичних угруповань: монархісти, „соціалісти“-самостійники, „соціалісти“-федералісти... і т. п. „соціалісти“... Із Центральною радою по Великій Україні, здається під впливом успіхів Селянської Спілки соціялістів-революціонерів, пішла попеchez чи мода на „соціалізм“. Усяка партія — від найбільш поміркованої до найбільш крайньо-правої, трохи не монархістичної, переіменовується в „соціалістичну“ і на тій підставі вважає можливим керувати справами держави в добі революції, соціалізму, більшовицизму. Але приходить до розмов з представниками антанти й представниками більшовиків. Починають творитися два неприєднані політичні обози. Від змісту праці деяких партій помalu відпадає причеплений до їх назви соціалізм. І коли внаслідок договору

Директорії із соціальними демократами й соціялістами-революціонерами усі міністерські портфелі опиняються в руках цих двох партій — представники правих партій, головно т. зв. самостійники, та ще й після розстрілу Болбачана, мусять виїздити, емігрувати, а по правді втікати на територію Галичини. Звідси починають вони керувати рухом проти Директорії і головного отамана та проти урядових соціялістичних партій. Це доводить врешті до невдачного військового перевороту у Рівному.

Вся та ріжнородна мішанина людей, типів, партійних діячів, ділово занята, схильована, ходить з каварні до каварці, нараджується, розяснює свою програму, свою справу, лає противників, єднає собі прихильників серед Галичан — особисто і серед галицьких політичних партій.

Між іншим Заячківському відомо, як дві партії: соціялісти-самостійники й соціялісти-революціонери намагалися навязати тісні взаємини з галицькою радикальною партією, одні й другі переконували радикалів, що вони й по програмі й політичних переконаннях набільші до радикалів.

Радикали довгий час вагалися між вибором співробітництва. Взяла верх молодша течія, яка перехилила справу в сторону соціялістів-революціонерів.

Зустрічаючися тепер з одними й другими — Заячківський відчуває холод у одних (відкиненіх самостійників), фаміліярність і опікунство, трохи не менторство других, есерів.

Коли він так блукається серед тієї сірої маси людей на вулицях Станиславова, побачив здалеку на хіднику високу, згорблену постать одного провідника радикальної партії, теперішнього державного секретаря внутрішніх справ доктора Обуха. Зустрілися. Др. Обух привітався з ним, як би вчора ще бачилися.

- Ходіть докторе, підпроводьте мене.
- Ви до дому?
- Йду що-йно на обід.
- Тепер — на обід?

— Ви можете собі уявити, яку я працю маю?... То тільки розмовитися з тою безліччю всяких петентів, інтересентів, делегацій, депутатій. Най ті матъ мордує!... Цей шукає праці, тому дай підмогу, та плаче, що її не виплачують удовичної пенсії, ті приїздять, жалуються, що їх військо пограбувало!... Я вам кажу,... в цілу таку роботу!... Або ми держава, то мусить бути так, як у людей, або ми дикарі, то на дідька дикунам державних секретарів, на дідька мені мучитися, життя своє марнувати, писарем бути в своїм бюрі, коли та наволоч робить усякій, що йому подобається.

Викинув це все одним віддихом. Зараз при зустрічі впровадив Заячківського в коло своїх думок. Він, здається, йшов вулицею й усі ті думки пережовував. Тепер зрадів, що зустрів товариша й може йому виповісти те, що накипіло в душі.

Др. Обух став державним секретарем внутрішніх справ у січні, на основі ухвали Виділу Національної Ради. Досі цей уряд оставався у занедбанні. Був, що правда, державним секретарем внутрішніх справ доктор Довгий. Але він усім іншим займався, тільки не адміністрацією. Взагалі — це була колись, за- молоду людина широкого розмаху, який, чим далі в літа, слабшав, в-одно слабшав. В устах Довгого осталася ще жмснька фраза, але вони зовсім не гармошювали з його ділами. Кілька літнє послування в австрійському парламенті підорвало в ньому й ті останки спроможності до реальної праці, що він їх міг мати. Остався вітер у голові, брехня на устах і тільки кріпка фраза, вміле орудування голосом, тоном, рухами рук, мімікою лиця... І гострі очі... що в-одно все більш линяли й збивалися з простого шляху під поглядами тверезих людей...

Відповідна до його фізичної й духової спроможності була його праця в парламенті — часами ще шумна на словах, пуста — на ділі!... Таке саме було й його державне

секретарювання в ресорті внутрішніх справ: знов таки — ніяке. Життя плило, укладалося, налагоджувалося. Він, оскільки був в осідку Державного Секретаріату, підписував, що йому підсували. Але, що саме він підписував, — не розумів, не знає, не визнавався. Пляну не мав найменшого, на життя не впливав, бо й не міг і не знає як... Одно, що міг ще робити, — їздив на всяких переговори...

Ось по такій то людині, що півтретя місяця давала свою фірму секретаріатові внутрішніх справ, перебрав цей уряд др. Обух.

Він бачив ясно, що діється. І уряд перебрав у свої руки свідомо, з метою навести лад. Закопався в своєму бюро. Але рівночасно, натрапляючи в своїх справах на їх звязки з іншими державними секретаріатами, він силою своєї імпульзивності вміщується помалу сюди й туди, всюди кладе свою тверду руку. А вже на раді державних секретарів грає на першій скрипці.

Та власний його ресорт прибиває його безліччю питань, що в одні там нарощують. Він, як адвокат і посол, розумів усе недомагання австрійської адміністрації. Тепер побачив, що, з малими віїмками, все осталося по-старому і багато де-чого й погіршилося. Він мусить відразу змагатися із занедбанням, помилками й прогріхами адміністрації,

ї працювати над перебудовою всього, що вже в Австрії було дрантиве! В його душі йде боротьба між питаннями дня й питаннями майбутнього життя. У перші він заглиблюється з головою в бюрі, там, де воши заскакують його. Над другими, над тим пляном перетворювання бюрократичної австрійської адміністрації в демократичну українську він думає в бюрі в кожній хвилині, як зустрічається з лихом старого життя, на всяких анкетах, на раді державних секретарів, а вже всеціло тоді, як відбуває пішки крізь ціле місто, з одного кінця в другий, мандрівку з бюра до своєї хати й у хаті...

Ось і тепер зустрів доброго свого знайомого й відразу впроваджує його в коло своїх думок.

Заячківський не вперше з цим балакав про державні справи, не вперше чує його жалі й його погляди па майбутнє й не вперше докоряє йому:

— Та бо ви може забагато взяли на свою голову. Годі перебалакати з усіким, кому прийде охота вступити до вас...

Др. Обух не дивується словам товариша і не реагує на них інакше, як звичайно:

— Ще мені кажіть! А ну, нехай я не перебалакаю з усіми, нехай не загляну в кожний куток — що з того вийде? Військо нас грабує, нищить нам край. З усіх комісарія-

тів чуєти крик розпуки — не всилі ніхто дати собі ради з тими грабунками, реквізіціями, з тим безправним, безконтрольним господарюванням усяких команд. Коли б бодай квіти давали! А то бере, грабує, реквірує і, сміття якесь, заліниве, щоб написати квіт! Тьфу!...

Плюнувдалеко на дорогу.

— Але я ще приведу її до ладу. Добре, що мені вже врешті пощастило відвоювати жандармерію. Як-раз тепер переводжу передачу жандармерії в руки комісаріятів. Спровадив собі нашого старого жандармського полковника із Чехії. Він — моя права рука! Кажу вам, товаришу, за який місяць жандармерія буде в мене працювати, як у годиннику! Аж тоді я наведу лад. Тоді ми розмежуємося з військовим секретаріатом: Це твое, а це мое і від цього тобі — зась! А до того часу не буде в нас ладу!

Заячківський слухає й не знає, що на це сказати. Правда — не може він сказати, щоб у них у повіті військова стаційна команда була ідеальна. Але не те він її закидає, що закидає військові др. Обух. Навпаки Заячківський хвилювався ураз із іншими, що їх командант, адвокат із Чернівців, забагато ласки забігає в деяких панків. А з другого боку безоглядний супроти інших. Дідичів-Жидів винипчує до останнього зерна, до

останнього стебла соломи, а дідичка-Полька в кутку повіту тішиться величими його ласками, опікою. Не то, що не реквірує в ней, але ще й дає їй оборону. Це хвилює людей. Та на це немає ради.

З другого боку він уявляє собі, як то буде, коли пан Лисовський дістане жандармерію до своїх рук.

Звертає легко увагу Обуха, що, здається, не всі комісаріати доросли до важкого завдання.

Обух насупив брови.

— Ви думаете про Лисовського? — перебиває йому з виразом гніву в тоні голосу. — Я знаю, пане, знаю всю його роботу — мовить грубо. — Лепський пан! Але все ж таки — це старий посол! Годі було його викинути на вулицю, треба було для його подбати про якесь приміщення. І я вже знайшов. Виділ Національної Ради заіменує його президентом Адміністраційного Трибуналу.

— *Promoveatur, ut amoveatur!* — посміхнувся Заячківський.

— А що ж то ви, пане, хотіли?

Др. Обух мав звичку до найближчих навіть говорити „пане“, коли сходив у розмові на дражливу тему, або коли хвилювався. Заячківський знає це й зовсім не дивується. Навіть не звертає на це уваги. Тим часом др. Обух далі питаеться злісно-іронічним тоном:

— Ви хотіли б, щоб старого діяча, політика, посла викинути, як ганчірку, на смітник?... Ми його викидаємо поза рами живого життя, сяк чи так, посилаємо його на склад. Але з гонором, пане добродзею! Най знає наших!... А ви там, пане, дістанете нову мітлу! Прийде до вас сцизорик — не комісарик, кажу вам! Аж сам радію, що пішлю у ваш повіт такого робітника!

Назвав його по павнищу, схарактеризував його як людину, як громадського діяча. Заячківський подякував йому в іменні повіту.

— Не дякуйте! Це я роблю з усіми повітами. Вишукую молодих людей і посилаю їх на місце тих старих трутнів, що то порозідалися в комісарських кріслах та й грають ролю польських старостів! Го-го! Робимо лад удвох із своїм Горобчиком! То вам шельма не Горобчик. Той вам, пане, як упаде на комісаріят — то такий усюди страх піде... Вже два цілі комісаріати, пане добродзею, сидять під ключем! — Показав рукою, як би зачиняв на ключ двері. Посміхнувся. — І ще не один туди піде, куди йому місце! Грабіжники! Думали, що в хуртовині можна роздряпувати державне майно? Мої летючі ревізійні комісії зроблять з усіми лад. Го-го! Я їм, пане, покажу, як повинна виглядати адміністрація!

Хвилину йшли мовчки. -

— А потім ще земельна справа. Це, прав-

да, не до мене належить. Але що ж, коли секретаріят земельних справ блукає „во областях“, а не бачить того, що йде весна. І я, хочу — не хочу, мушу й за цю справу братися.

— У нас трохи наладилося, — мовить Заячківський.

— Ви думаете, пане, я не знаю того, що ви пішли задалеко? Але у вас бодай лад! Тільки Давидовича вам не забуду.

— А ви хіба були б що самі помогли?

— Правда... Революція має свої права. Але шкода маєтку... Та добре бодай, що у вашому повіті земля не пустуватиме боже літо. А вийде земельний закон — одно завернемо, одно причинимо. Але як би ви знали, що то дістється в інших повітах!... Роздряпали землю, рознесли, який був інвентар. Та ѹ ще хто? Багачі, дукари. А ті на фронті дістають письма та й бунтом грозять! ...А в інших селах ждуть машини із неба! Ніхто й пальцем не кивне, щоб землю обробити! Мушу добре потиснути, щоб нас не захопив голод! Та це нічого. Тепер у Національній Раді ухвалимо земельний закон. Ну, як там у вас, товаришу, вдома. Даєте собі зрештою раду?

Переходять у розмові на приватні родинні справи, зачіпають за воєнні події. Заячківський дізнається чимало немиліх новин. І надаремне питаеться про причину лиха.

— Не доросли! — заявляє державний секретар. — Як діти! А то це забавка у війну, то війна! Війна на життя й смерть. Нема військового проводу — не буде й успіхів. Із муніцією в-одно важче. Я дуже, кажу вам, трівожно дивлюся в найближче майбутнє...

Зітхнув глибоко.

— А що то той Селянсько-Робітничий Союз рухається... — питаеться обережно Заячківський.

— Жменька незадоволених інтелігентів і робітників. Виарештую, як схочуть пальцем кивнути! Нема часу на жарти...

— Я думаю, що ви заповажно берете цю справу.

— Даїте мені спокій з тими державними сиравами. Я хочу їсти й прочитати де-що увечері... Зайдіть до мене, товаришу.

Та Заячківський відмовився. Не хотів йому забірати хвилини відпочинку. Розпрощалися.

Заячківський ще довго оставався під враженням слів цієї дужої, спльної людини, яка знала, чого хоче, й переводила на своєм терені праці свою волю в діло. Уже в каварні сидів, розмовляв із знайомими, а др. Обух не сходив йому з думки. Мусів звести розмову на його працю.

Товариші при столі засміялися.

— А ви чи не який комісар з його реєрту? — питаються цинічно.

— Ні. Але де-що визнаюся на комісаріях, на комісарях і на людях узагалі.

— Добре ви візнаєтесь на людях, як вам той брус, той неотесаний, розхляпаний мужик імпонує... Та ж це хам! Коли б ви чули, якими цвітками соромицького словника він оперував в своєму міністерському бюрі! Як він нападає на підчинених собі міністерських урядовців при десятках слухачів. А тими слухачами не завсіди бувають Українці, що не до одного звикли й можуть та вміють більш пробачити такому неотесі, як він на це заслугує. Та й то це всі Українці мають такі тверді уха, як ми, Галичане! Придніпрянці не можуть нам відивуватися, як ми могли таку грубу людину зробити міністром. А Поляки? а Жиди? а чужинці?... Він своїм поводженням з людьми не надається й на портєра в міністерстві, не то на міністра!

— Дозволите, — мовить із посміхом Заячківський, — тепер я вас спитаюся, чи не служили ви в державному секретаряті внутрішніх справ, або в якому повітовому комісаріяті?

Співрозмовник спалахнув:

— До найчорніших днів у свою житті зачислятиму свою службу під таким шефом-хамом!...

— Не хочу бути недискретний і розпитувати вас далі, — мовить Заячківський. — Але я може здогадуюся, що розумію причину вашого схвилювання.

— Навпаки! Я вам скажу! Я не роблю з того таємниці!... Від того, чи одна цистерна нафти більше, чи одна менше буде завалювати залізничні тори в Дрогобичі — від того світ не завалиться. А що хтось дістане дозвіл на вивезення одної цистерни поза повіт, як він ще зложить відповідну суму на повітові справи, також Україна не перевернулася б... А хочеш перевести дисциплінарку, то роби, як люди роблять. Не присилай нам таких самих, як ти, дикунів, щоб компромітували адміністрацію повіту в очах населення. З того тільки вороги мають розвагу!... „Патшце, якє то у ніх старство!“...

— Даруйте, — мовить Заячківський твердо, — я можу тільки жаль свій висловити, що ця людина не мала від перших днів нашої державності керми краю в своїх руках. Його енергія, рішучість і безоглядність —

— Для своїх! О так! Для своїх він безоглядний. Для чужих, наших ворогів, дідичів-Ляхів — він: цалує рончкі!... Так! Він дуже безоглядний — для своїх...

Заячківський скористав з того, що його поздоровили від сусіднього стола. Попрощався й пересівся. Чув іще якийсь час

відказування „пошкодованого“... Спітався, чого він такий незадоволений державним секретарем. Сказали йому, що це якийсь прогналий урядовець, що при помочі брата робив надежиття з вивозом нафти... Заячківський посміхнувся...

І тут він звів розмову на працю державних секретарів. Та тут уже почув зовсім щось іншого. Сказали йому, що як-раз внутрішні справи — це єдиний, можна б сказати, секретаріят, що має відповідного шефа, людину з головою на карку. Що він там грубо поводиться з людьми?... То ще не так нераз треба б!... Але в цього є ясний плян праці, є сила й спроможність переводити свої думки в життя. Одно тільки можна б йому закинути: він замало числиться з тим, що це війна й що військо мусить мати більшу силу, як повинно б мати у мирних часах. Він ідеальний на міністра внутрішніх справ, але в державі, якої не єсть змора війни. Там він завів би лад! Тут йому тепер в-одно псую кров уся несправедливість, якої, на його думку, допускається військо, а яка йде тісно в парі з воєнним станом держави. Тут йому це ще перехрещує всю його роботу. Побачите, він заїсть себе — і ладу навести не зможе! Але, як говорити обективно, — це ідеальний державний адміністратор!

Заячківський був дуже задоволений із

цієї характеристики свого приятеля. Він бачив ясно всі його хиби, як людини — в розумінні культурного европейця — але волів його щирість і простоту, ніж псевдокультурну облуду европейця-Лисовського і йому подібних „аристократів“. Бо бачив у ньому гармонію між словами й ділами. За короткий час безвластя хитруни псевдо-европейці, повітові потентати, запустили трохи не Авгієву стайню, а цей, як його називали, мужик — знайшов у собі добру волю, мужність і сміливість цю стайню вичищувати. І, як казали свідомі справи, — найважніше вже вичистив, гній викинув, тепер уже починав білити. А що роботу свою робив грубшим способом — то тому, що скрізь зустрічався з гноем, до якого треба було мати дужі руки й від смороду якого лайка з язика зривалася.

— Як ся маєте, пане товаришу! Як ся маєте!...

Із цими словами старий полковник граф Гужковський кинувся на Заячківського і випілував його тричі в лиці.

— Як пан полковник почувають себе?

— Дуже добре й дуже недобре. Кажу вам щиру правду... Дуже добре, бо я щасливий, що можу хоч на старість прислужитися українській справі. Але знаєте, я старий уже — сімдесятка на карку, а ті комісії,

ті переговори та їзда до Львова — та морока з Французами, з Англичанами, з Поляками — вбиває мене. Але нічого! Я на двох палицях ходитиму і ще буду служити нашій справі... Як ся маєте, пане товариш?...

Останні слова звернув полковник Гужковський в сторону старшини-Усусуса, що переходив попри нього й віддавав пому військовий поклін. Перериває розмову із Заячківським і ловить в обійми Усусуса, цілує його в лицце раз, другий, третій... пригортав до грудей.

— Ви з фронту?

— З фронту, пане полковнику!

— Як же ж ся там маєте? Добре ся тримаєте?...

— Як можемо, пане полковнику.

— Я знаю, що мої Усусуси не заведуть нас! Ну, ви ся квапіте. Бувайте здорові! Передайте привіт усім Усусусам від старого полковника Гужковського...

І знову вицілував збентеженого старшину. До Заячківського:

— Як я їх усіх люблю! Я би свою душу віддав за них. Ото раз юпаки!... Але що то ми?... Ага, ви певно вже знаєте? Я їздив на переговори з комісією Бертелемі!...

Стоять на хіднику коло входу до Національної Ради. Не можуть свободно розмовляти, бо в одній хтось знайомий проходить

біля них і полковник Гужковський уриває розмову, вітається. Ще кілька разів розціловається із знайомими старшинами й стрільцями. Кожного, хто проходить попри нього в усусуській шапці-мазепинці він спицяє, цілується з ним, розпитує, „як ся має“ — і так таки вриває розмову, бажанням щастя і привітом для всіх знайомих.

Граф Гужковський — був це один із тих потомків української аристократії в Галичині, що потонули в польському морі. Жінка й уся родина — загорілі Поляки — він сам один, як серед моря, оставався Українцем.

По правді і він національно обєднався був з Поляками. Тільки перехід графа Андрія Шептицького до українства, покликання його на митрополичий престіл, потім поворот кількох інших аристократичних родів до українства, дало змогу й графові Гужковському почути себе національно Українцем. Але в своєму найближчому оточенні він остався самітній, неначе на острові серед чужого йому моря...

Родинні відносини, громадянське його положення дідича, — ставлять його у безвихідне становище. Він мусить підтримувати товариські взаємини з рівними собі. А що рівня їм у розумінні його й родини були сусідні, близчі і далі дідичі, він усе своє життя проживає далі тільки в польському оточенні.

В-одно нарікає, „який то ми нещасливий народ, що не заступлені в нас усі слої громадянства. Як би то добрe, коли б він міг бувати з ріднею в українських дідичів і вони в нього. Зараз би інакше дивилася на його українські симпатії жінка й уся її родина. А так вони тільки Поляків бачать рівними собі, а Українці — це попи, хлої та її ще які там адвокати, учителі“...

Оповідали про нього, що він хотів вирвати зпід впливу жінки й її родини свого сина. Вдома не міг зважитися говорити з ним по-українськи. Вдома розговірною була польська мова. І тільки, як вони виходили сидів із сином на поле, в ліс, там він розважував свою душу рідним українським словом. Але тільки до якогось часу, доки їх не вислідили. Як відкрили їх таємницю, родина жінки недвозначно заявила йому, що його оголосять божевільним, коли він продовжуватиме проводити свої фантазії в житті!

Тільки війна де-що в цьому напрямку змінила. Він зголосився як доброволець — старий військовий старшина. Служив при Українських Січових Стрільцях. І аж тепер посміхнулася до нього відрадна доля. В полку Усусусів знайшов пе тільки рівного собі, але ще й архікнязя! Габсбурга! Українця — Василя Вишневаного! Тепер уже він інакше становище заняв у родині. Тепер уже він не

таївся із своїм українофільством! В оточенні архикнязя Василя, будучого короля України, він зустрів молодих дідичів-Українців — нових людей — рівню вже не тільки собі, але й своїй родині. Тепер він віджив, відмолодів...

— Знаєте, пане докторе, хто б то міг думати, що старий Гужковський буде колись у житті стояти на українській дипломатичній службі!... А то не сон — це дійсність... Подумати собі — я в імені Уряду Західної Української Народної Республіки іду на переговори з представниками старих держав: Франції, Англії, Італії... Ви знаєте? Це теж щось значить! Тепер уже чоловік може спокійно вмірати — тепер уже ми певні, що не пропаде наша українська справа!

— Як же ж вам, пане полковнику, повелося там?...

— Як повелося?... Ви знаєте... трудно... трудно... Доброго здоровля! Доброго здоровля, товаришу, доброго здоровля!... — вимахуючи долонею правої руки, вітає якогось стрільця, що проходить попри них і віддає військовий поклон полковникові. — Трудно, знаєте... Ми що-йно входимо в Європу... Та ї ще, знаєте, — то представники побідних держав Антанти... а в нас — габсбурські традиції... Знаєте, вони не без того, щоб не знали, що ми задивлені у Василя...

— Не всі, пане полковнику!

— То так говориться, пане товаришу! — поплескав Заячківського по рамени й пригорнув його до грудей. — То так тільки говориться!... А як би Василь став нашим королем, королем України — га?... Правда?... Ну... тсс... Таке можна ліпше думати, такого тепер не вільно говорити... Ха-ха-ха... Тепер республіка... Правда? І ми всі в неї на службі...

Заячківський не перечить. Боїться задовгого обґрунтовування противного погляду.

— Знаєте, це нам багато псує. Знаєте, коли ті представники Франції й Англії стукали до нас кулаками в стіл, я думав собі: Не до нас ви, голубчики, стукаєте, не до нас! — до того, що піби то заховане, але для вас видне!...

— Стукали до вас, панове, кулаками в стіл? — дивується Заячківський...

— Феє... знаєте, це таке було несмачне... — Граф Гужковський скривив своє старече лице, як би побачив найбільш огидну картину. — Це таке некультурне!... Чоловік думав, що має з панами до діла, з дипломатами високо-культурних націй... Феє... як парубки в коршмі... Аж мені встидно за них перед членами нашої делегації... Ну, коли ж іще побачимося, пане товаришу? Багато маю вам розповідати... Так... так... До побачення...

Поціувалися... Ще поки Заячківський дійшов до дверей Національної Ради, бачить, як полковник Гужковський на тому самому місці, правдоподібно таку саму розмову починає вести з іншим послом.

У залі Національної Ради сходяться посли. Вони вже не ті, що три місяці тому. Це вже старі парламентарії, члени клубів, комісій — творці чимало нових законів. Та, на диво, сьогодня на лицах у них журба розсілася. Бачить це Заячківський від першого погляду... Коли дійшов до посолських крісел свого клубу, в перших рядах ліворуч залі, починає вітатися. Звертається із запитом до Заворотюка, чи немає часом яких лихих звісток?...

— Читали московське радіо?

— Ні. Яке радіо? — дивується Заячківський.

— Великий тріумф більшовизму. За Угорщиною прийшла Галичина! Селянство її робітництво Східної Галичини повалило Українську Національну Раду, арештувало Державний Секретаріят і проголосило радянську республіку. А що я вам, товаришу посли, говорив?...

— Нісенітніці. Що це таке? Коли припіло це радіо?

— Сьогодня вранці. Це не є вам нісе-

нітниці. То треба брати в звязку із приготуванням на тридцятого цього місяця з'їздом Селянсько-Робітничого Союза. Я вам кажу: будуть великі несподіванки! На пігірше з усього, що державлі секретарі потратили голову. Як до вчора був ще де-хто бундючний, так сьогодня ціхто з них не знає вже, що думати. Чекайте, піде Обух.

Обидва приступають до державного секретаря внутрішніх справ.

— Товаришу державний секретарю, — мовить учитель. — Що ви на це московське радіо?

— ...в московське радіо! Ану, нехай пробують мене арештувати!

— А все ж таки, як це трябва розуміти?

— Так треба розуміти, що є між нами падлюки, які порозуміваються з нашими ворогами! Ану, скажіть прем'єрові, щоб згодився виарештувати герштів тої банди! Але я їм сьогодня скажу крайнє слово: або буде в нас лад, або наї то все ішляк трафить! Наї собі голови крутять... Досить мені того всього!...

Пішов на трибуну до президента Національної Ради.

Коротка розмова державного секретаря Обуха із партійними товарищами й уривані його слова, які залітали до інших рядів крісел, доводять до що-раз то нових комен-

тарів сьогодняшньої події. З усіх сторін залі звертаються очі послів до трибуни, де стоїть коло столу президент Національної Ради й розмовляє жваво з державним секретарем Обухом. Президент слухає уважно, з піднесеними бровами — в очах видно зацікавлення. Обух вимажує рукою, досадно щось пояснює. Наближається до них премієр — розводить непорядно руками. Так і видно, що ці люди не всилі знайти спільноти мови. Тепер починає кидатися нервово премієр. Його руки не гармоніюють з його гладкою, круглою поставою, з його лагідним жіночим виразом лиця. Але зачепило його до живого, коли він так хвилюється. Із віддалі наближаються до них два інші державні секретарі — поважний, бафдужий секретар судових справ, слухає розмови без найменшої зміни в лиці, дарма, що др. Обух в-одно й до нього звертається. А державний секретар шкільництва, висока як тичка, суха-худа людина, стоїть із витягненою цікавошиєю, намагається вловити кожне слово, кожному з розмовців притакує головою, хотів би виразом очей стати миротворцем, залагодити спір. Раз по раз простягає шию вперед, наче б хотів звернути увагу на своє посередництво. Час до часу каже: „Панове, панове“ — мягким буковинським діялектом. Але до слова не приходить. В-одно перебивають йому то держав-

ний секретар внутрішніх справ, своїм грубим захриплим голосом, гамованим трохи з огляду на слухачів на залі, то премієр — своїм писливим, хоч притищуваним, тоном.

Щось говорить президент Національної Ради. Видно промовляє до переконання обох спорячих сторін. Відходять від столу і ще далі продовжують свій спір у кутку. Державний секретар освіти підходить до них, показує мовчки на залю й тепер усі три щезають за кулісами...

Розуміється, що це *intermezzo* на „міністерських лавках“ на трибуні не могло остаться без впливу на залю. Там уже зявилися соціально-демократичні посли, яких загально підозрівають, що то вони стоять за Селянсько-Робітничим Союзом і каламутять воду. Дуже вражає контраст між ними й рештою залі. Повне лице провідника Помела аж сяє в таємничій повазі. В його очах блищить тріумф. Ото нагнали страху дрібно-буржуїчикам, — говорить уся його постава. А другий провідник клубу Вюн, ще повніщий на лиці, сміється цинічно й серед сміху оповідає веселі анекdotи своїм товаришам, присідаючи при тому аж до землі.

Цей сміх Вюна хвилює слухачів право-руч. Тут і тампадають таємниці півлівця — вислови обурення. Але взагалі більше сум читається в очах послів, ніж гнів...

Невесело починається засідання Національної Ради...

Згадка про поляглих, привіт героям — з уст президента. Приходить до слова прем'єр.

Коротка, слабо обдумана, дуже скуча на фронтові події промова, для нікого не цікава, бо обмежується до переповідження комунікатів із преси. Загальне розчарування... Рівноважить його трохи заява президента, що тепер виберуть комісію для соїмового виборчого закопа й зараз наступить перерва у засіданні, щоб ще сьогодня вранці могла радити військова комісія, спільно з комісією для закордонних справ. Те засідання комісій буде за півгодини в будинку першої української гімпазії. Буде це майже повне засідання Національної Ради (президент запрошує на нього всіх послів), — але без публіки, без ґалерей — таємне.

Заячківський вийшов із залі. Рівночасно з послами сходять з ґалерей цікаві учасники засідання — між ними чимало військових старшин. Тут і там чути вияви незадоволення. Кажуть незнані йому люди, що панове державні секретарі бояться денного світла. Ховаються на таємних засіданнях, щоб ніхто не міг дізнатися про їх невдачі.

— Го, го! Минувся вже час таємної дипломатії, — мовить з насміхом до За-

ячківського його товариш, що сидів на галерії.

— Дозволь, прошу тебе. А як є такі справи, що про них не треба зараз повідомлювати всього світу, або хоч би польських шпиків? — борониться Заячківський.

— Ха-ха-ха! — рेगочеться незадоволений гість із галерії. — Поляки?... Поляки й так усе знатимуть! Ще сьогодня увечері. У всіх каварнях розхляпають ваші посли при столах — таки в сусістві польських шпиків. Ха-ха-ха! Який ти наївний! Вони перед нами ховаються! Але й ми все знатимем і то без застереження довірочності! А з панами секретарями і вами, панове посли, ми розрахуємося! Бувай здоров! Йди, бережи свої таємниці!

— Певно, що буду берегти! — мовить подратований Заячківський.

— Знаєш, що мені приходить на думку при згадці про довірочні справи наших послів? Наївність проститутки, яка оповідає про втрату своєї невинності все вперше і завсігди довірочно. Голота! Десять їх сидить на довірочній нараді — і з паради появляється публичне звідомлення у ворожій пресі. Всі десять дають підпис, запевняють словом чести, що ніхто з них нікого не інформував. Але звідомлення з довірочного засідання друкується далі публично! Проститути!

— Ну, знаєш! Вибачай! — обрушується Заячківський.

— Дати тобі доказ? Та що з тобою балакати! Ти вже теж — посол!

Прощаються недбало. Заячківський іде прибитий на таємне засідання найважніших комісій Сойму.

По дорозі юрбою злітаються до його голови всі ті звістки про порушення таємниці послами — в соймі й парламенті, всі, що їх чув чимало... „В п'ять хвилин після того, як розходяться із засідання — довірочного, таємного, — вже намісник знає, що постановили далі вести обструкцію“.

Але то було! То були ганебні відносини. Тепер — інакше! Тепер не те!

Переганяються в його душі два голоси — президента Національної Ради, що запрошує на таємне засідання двох найважніших комісій, — і гостя з ґалерії, який, як каже, увечері все знатиме, що там говорилося і то дізнається без ніякого застереження...

Він погинається під вагою цього злосливого й дошкульного жарту

Коло будинку української гімназії на Липовій вулиці зароїлося від людей. Сходяться всі послі, без винятку. Дирекція гімназії приготувала на засідання комісії одну з найбільших заль у партері.

Гімназійний будинок і ще більше шкільна зала з науковим приладдям викликає трохи не у всіх послів спомини з минулого. Під впливом теплих, сердечних спогадів завязуються перші щирі розмови. Беруть у них участь найбільш непримирені одні супроти одних — тепер усі в найкращій гармонії.

Серед веселих жартів, насмішок починають займати місця на лавках, на перших — члени військової комісії, за ними члени комісії для закордонних справ. Далі вже приміщуються, як хто може й захопить вільне місце, — інші послі. Зараз таки виявляється, що в лавках місця замало. Служба приносить ще крісла, виповнює ними залю по береги.

Голова військової комісії відкриває засідання.

На естраду, за катедру входить старий дідок у військовому сірому мундурі. Низький, мізерний. Рука в нього звисає на

чорній перевязці. Вигляд його лиця робить симпатичне враження. Воно збільшується, коли він починає говорити. Тон його голосу приемний, м'який. Згучить у ньому нотка оптимізму. Вислови скромні, скромні.

Це головний командант Галицької Армії.

Він приступає до пояснення мілітарного становища на фронті. Починає від того, як він обняв командування над армією. Оповідає, що то він застав і що від того часу змінилося. Застав він досить мало в порівнянні із стотисячною армією під цю пору. Заслуга в цьому Державного Секретаріату військових справ і окружних команд, які перевели основу загальну бранку.

Переходить до воєнних операцій. Спиняється над описом наступів на Львів. Вияснює причини, чому досі ще столиця в польських руках.

...У хвилі найсильнішого удару на Львів приходить дня 25 лютого о годині шостій уранці до завішення зброї на три дні. В часі тих трьох днів ідуть переговори між українською й польською делегацією — та антантською комісією.

Цю справу, як політичну, він залишає до іншого звіту. Сам переходить до військових подій, звязаних з нею.

...Поляки використовують завішення зброї, щоб підвезти до Львова як найбільше по-

трібного їм матеріалу. Наш найсильніший розмах, спинений нагло, марнується. Заломлюється взагалі наступова наша сила. Бачить це військо, розуміє все... Хвилюється... Тим більше, що воно має пильнувати дотримування умов, поставлених при спиненні боїв. Поляки їх в-одно ломлять. Із цього приводу приходить до чималого непорозуміння коло Городка. Коли ж урешті антанська комісія подиктувала умови перемігря, треба було виповісти завішення зброй.

...Здавалося, що наша ударна сила на довгий час пропала. Тим часом ми могли вже на день восьмого березня назначити початок нового наступу на заході від Городка.

Перечислює бригади, які мали йти в наступ, згадує про резерви, які заповів Державний Секретаріят військових справ...

— Чи прийшли резерви впору? — питаютъ його з посолських лавок.

Командант дивиться такими счудуваними очима на залю, як би хотів спитатися, як можна взагалі цього не знати... Жаль промовляє з його погляду. Хоче ним сказати: „Чи так би я стояв тут перед вами, як би були прийшли резерви?“...

Потім пливуть спокійно з його уст слова:

— Про це я скажу панам послам на своєму місці...

Оповідає далі про хід наступу.

... Вночі на восьмого внаслідок польського удару й нашого протиудару ми мали залізничний шлях на захід від Городка у своїх руках. Остався при Поляках острів: Львів—Городок. Ми його з усіх сторін оточували. Рівночасно знищили залізничний шлях і посувалися в напрямку на Перемишль. За винятком малого острову вся Галичина по Хирів, Перемишль і Раву була в наших руках...

... Наші війська крівалися на Городку, на Любіні, на всіх передмістях Львова.

Перечислює бригади й полки, де котрий бився, які втрати має. Говорить про успіхи, признається до повної невдачі. Пояснює причину невдачі у широкому фахово-військовому рефераті. Чути в його голосі жаль чи докір ..

... Найбільшим нашим нещастям було, що ми не дістали впору резерв. Коли одні частини звязалися в бої з ворогом і виконували своє завдання згідно з пляном, — на місці, де мали наступати резерви, повстала пустка... Тим часом Поляки прислали свіжі сили через Перемишль і, займаючи ступінь за ступінем наші становища, вже днія девятнадцятого березня опанували залізничний шлях від Перемишля до Городка. Це одна з більших наших невдач.

Не хотів слухачів залишати в безнадійному настрої. Починає дошукуватися ясніших проблісків.

...Але коли взяти на увагу той цілий тиждень геройських ударів нашого війська на оборонні польські становища, треба сказати, що наша армія виконала своє завдання взірцево. Що його остаточний вислід нас не задовольняє, це не її провина. Це ж війна. На війні бував сяк і так. Бувають чираз велетенські катастрофи без нічої провини. Маємо на це багато прикладів із світової війни. Щось таке і в нас було. На всякий спосіб можна й треба ствердити небувале героїство, завзяття стрільців. Дух нашої армії нічого не оставляє до бажання...

А тепер уже починає обережно обвинувачувати тих, хто провинився в справі городецьких невдач.

...Коли б ще у парі із цим ішло запілля, яке приготовляє резерви й відповідає за матеріальне забезпечення армії, — можна б сміливо дивитися в будуччину. Тим часом, наприклад, одяги, плащі, чоботи, сорочки...

Починає перечислювати всі недомагання, недостачі армії. Жах сповняє серця слухачів од тієї чорної картини, що її тепер малює головний командант...

Його промова зазначується двома характеристичними рисами: він оповідає про фронтові події з великим знанням справи і незвичайно плястично. Всякому слухачеві стає видно, що і як діялося під час наступів. Але

ще з більшою легкістю, меткістю, з не зовсім оправданими надіями він переходить від невдач армії, до занедбань запілля. Уміє цілу справу так змалювати, що ще нічого не втрачено! Нехай тільки запілля допишє — успіхи фронту будуть безсумнівні.

Більшого оптимізму, чи більшого легковаження втрат у людях, терені, у воєнній ситуації неможна собі і уявити.

Чімало слухачів підпало під чар його оптимістичних надій. Та не всі... Це й виявляється зараз у дискусії. До тих, що не дали собі закрити полуночою очей, належить і Заячківський.

Віл слухає реферату головного команданта й годі йому відивуватися, як може старий генерал так легко ставитися до найбільшої невдачі за весь час змагання. Зрештою, — думає, — може всі вони так ставляться до війни!... Опис успіху в перших днях наступу, опис безупинних приступів на Городок, на Львів, — це справді не-аби-яке свідоцтво сильного духа армії, або як командант це дуже добре сказав — стрільців. Але що командування допустило до такого ганебного знищення всього успіху, що воно не забезпечило становищ від заходу, що взагалі починало наступ, не маючи під рукою резерв, що врешті товариш державного секретаря військових справ допустився зло-

чину, заповідаючи резерви, котрих не вислав, — яке ж усе це страшне свідоцтво нездарності верхів!...

Заячківський не був членом військової комісії. Та, хоч би й був, не забірав би у цих справах голосу. Мусить собі сказати, що він не розуміється на них. Він бажав тільки почути, що скажуть на своє оправдання ті, які відповідають за успіхи й невдачі.

Яке ж було його здивування, коли довелося йому слухати звідомлення головного команданта! Яке ж іще досадніше розчарування, коли почув промову державного секретаря внутрішніх справ.

Др. Обух промовляє перший у дискусії. Здавалося б, що він, як член уряду, або повинен би виждати критики членів комісії, або коли вже промовляє — повинен хіба доповнювати промову відповіального військового команданта.

На диво всіх, він стає на становищі стороннього члена Національної Ради і починає переводити критику. Обвинувачує. Але не обвинувачує командування, Державного Секретаріату, ні! — Він обвинувачує стрільців. І то одну їх частину.

Причину невдачі приписує він незгарміюванню війська. Коли переорганізовано армію, просвічувала всім думка, щоб її зуніфікувати.

— Тим часом, — каже, — я не розумію того! Осталися де-які формації, які стоять так собі зовсім окремо від армії. Чому?... На це я від нікого не дістаю відповіди!... Скажіть мені, панове, — звертається, не знати до кого, — чому досі не розбито формації Українських Січових Стрільців? Чому не порозміщувано її по всій армії?...

В очах слухачів читається здивування. Хіба ж вони це можуть зробити? Хіба ж це до них можна ставити такі запити? Тим часом др. Обух, не дожидаючися відповіди, говорить далі. Сила його голосу росте.

— До чого лишати цей зародок протекційної зарази? Дайте мені вже хто раз відповідь на це!...

— Прошу о слово! — чути голос Вітовського.

— Я ще не скінчив! — обрушується др. Обух. — Я кажу панам: Усусуси — це наше нещастя! То паничі! Тільки політику роблять! Тільки придумують, як би зробити державний переворот!... Більш ні до чого вони не здатні...

Др. Обух викидає це обвинувачення майже одним віддихом. Неначе б хотів дати заздалегідь основну відправу Вітовському, який промовлятиме за хвилину. Мало того. Промовець далі ще не спиняється:

— Панове! Скінчилася вже світова війна,

у якій ми билися за чужу справу й треба нам було мати захист для наших інтелігентних сил! Тепер ми бємось за нашу власну справу! Тепер не пора маркірувати!

На залі зриваються оклики обурення. Головно між соціальними демократами. Помело кричить:

— То такі там маркірували при Січових Стрільцях, як ви!... Адвокати! Судові радники! Всякі ваші директори...

— Я був комісійним живняром в армії. Сидів, пане, у шанцях у комісійному мундурі рядовика! — відповідає Обух. — А вас там я не бачив!

Скрегоче зубами. Вимахує грізно одним пальцем у сторону Помела.

— Ми це знаємо! Не бійтесь! Добре, що ми вас бачили! — неначе оправдується, говорить спокійно й посміхається Помело. — Але інші пани адвокати, радники, директори! От хто маркірував! — обурюється грізно. — Пани маркірували при січових стрільцях по всяких канцеляріях! А хлопи й діти — стрільці — йшли в поле, не стріливши навіть ні разу для спроби!

— Не знали, як ладувати свої „Верндлі“...

— Чому ви їм, панове посли, „Манліхерів“ не придбали, тільки посилали їх на смерть з „Верндлями“?

— Панове! — кричить Обух, слухаючи тих

докорів членів Ради. — Або я говорю, або ви собі говоріть! Всі не будемо. Панє голово! — звертається нервово до голови комісії.

Предсідник підводиться:

— Панове! При слові пан державний секретар др. Обух.

— Ви мені, панове, не перечислуйте заслуг Усусусів. Я їх може краще знаю, ніж де-хто з вас!

— І любите їх дуже.

— Вас це, пане, мало обходить, чи я їх люблю і як я їх люблю!... Це не належить сюди! — обурюється Обух. — Я говорю про справу... Так було досі! Але тепер усім треба ставати в одному ряді. Питаюся: Коли наші Українські Січові Стрільці будуть іти до бою рамя об рамя з мужиками, а не як щось екстра? Коли, питаюся ще раз, ми перестанемо вислухувати такі звіти, що Усусуси вісім днів наступали на греблю в Городку і не могли її взяти? Коли ми вже раз почуємо, що наша армія — панички й мужва — взяла не тільки Городок, але і Львів і викинула ворога за Сян і далі з української землі?...

Кидав одно за одним страшні обвинувачення під адресою Усусусів цей державний муж. Такі страшні, що кров у жилах від них стигне.

Заячківський почув, що йому слабо робиться: від тієї кривди, яку заподіяв Усусусам його товариш. Він запитує себе, чого Обух кидає такі обвинувачення? Чули ж вони від головного команданта, які кріаві втрати мала ця частина армії.

Заспокоює його те, що в останні слова Обуха вплітається ще раз оклик Вітовського:

— Я зараз вам відповім! — заявляє гнівно й погірдливо Вітовський. — Прошу о слово!

Цей оклик Вітовського, партійного товариша Обуха, кинений уже вдруге, ще більш подратовує промовця.

— Я знаю, що ви мені скажете! — мовить Обух. — Я вже чув це від вас чи раз. Я не тільки проти Усусусів. Я взагалі проти всякої протекційної системи там, де люди кладуть своє життя!

Заячківський, як сьогодня, бачить доктора Обуха в перших днях війни в ляндштурмацькім одязі, нещасливого живняра, що під час гімназійних студій вислужив три роки при війську й з вибухом війни, на старі літа йшов на заріз в окопи, як гарматне мясо.

Ця картина, що нагло виринула перед очима Заячківського, кидає лагідніше світло на жорстокі слова Обуха... Тим більше, що дальші слова промовця — це його власні запити до себе, до громадянства, до військової влади. Обух питав, звертаючися в сторону

товариша державного секретаря військових справ:

— Скажіть мені: До чого то стільки старшин по всіх командах у запіллі? До чого їх тут стільки в Станиславові? Молодих, здорових парубків? Спитаєте — хто це? Я вам скажу!... Паничі! Попівські, адвокатські, професорські, посольські сини! Мамині синки. Бо як є який старшина з мужиків, то він у перших рядах на фронті! А скільки взагалі старшин на фронті? — Почислити можна в кожному куріні на пальцях одної руки! Де наші пани офіцерики! Чому вони не в ровах, чому вони не на фронті?...

Тепер зривається хуртовина на залі. Але вже не проти Обуха. Вже за ним. Його останніми словами схвилювана. Починають з усіх сторін лунати грізні оклики, звернені до представника Державного Секретаріату військових справ:

— Де наші офіцери? Де наші паничі?
 — Чому їх на фронті нема?
 — Звіт нам дати, скільки є офіцерів на фронті!...

Здавалося, що всякий, що досі надаремне бився з думками, чому такі неуспіхи? де причина невдач? — знайшов урешті відповідь: Мужва йде в бій сама — без офіцерів. Цей поклик доктора Обуха був запальним льонтом, що його промовець кинув у бочку

пороху. Відразу спричинює вибух і в його димах затемнюється здорова твереза праця думки.

— Чого в нас усюди стільки старшин, а на фронті стрільці не мають проводу? — кипить далі.

— Вибрати контрольну комісію, для прослідження, хто маркірує по етапах, стаційних командах, у державнім секретаріяті військових справ!

Такі й подібні оклики лунають на залі, витворюють ще душнішу атмосферу. Вона й без того була дуже важка. Зібралося тут завелике число людей у залі. Наради ведуться при зачинених вікнах і дверях. Усі курять завзято, так, що голови людей поринають у туманах диму... Врешті, врешті — повідомлення про невдачі на фронті, про змарнований кривавий наступ притолочує духа... Лягає скелею на груди слухачів...

Кричать селяне й інтелігенти. Кричать посли всіх партій. Найсильніше лунають оклики від гуртка соціально-демократичних послів.

— Поставити в стан обжалування державного секретаря військових справ! — як дзвоном дзвонить широкими грудьми посол Помело.

— У весь Державний Секретаріят поставити в стан обжалування! — реве пискливо Вюн. Заходиться від крипку.

— Панове! Панове! — надаремне маєт дзвінком голова військової комісії. — Панове! Прошу заспокоїтися! Пан державний секретар др. Обух далі при слові.

Коли врешті трохи втихає на залі, др. Обух, що за той час випив повну шклянку води, намагається голосом своїх грудей, мов гомоном труби, заглушити й останні гамори:

— Так!... Поставити в стан обжалування увесь Державний Секретаріят! І я того хочу! — мовить грімким і хрипким голосом. — Коли хто провинився, нехай відповідає!... А провинився я — під суд мене!... Тільки, панове, я вам кажу — так далі йти не може! Дивіться, що діється в краї. Ті паничики, що то порозсідалися у всяких командах, арештують... так собі... на право й на ліво!

— Замало арештують! — кричить Помело, тепер знову вже проти Обуха.

— Арештують без розбору. Винен — не винен — Поляк — до концентраційного табору! — не зважає на оклик противника Обух.

— Вас там першого треба заперти! — підбігає з усієї сили за Помелом Вюн.

— Панове! Коломийський Косачів буде ганьбою нашої державності, а плямою він уже є! — легковажить далі звернені проти себе міжоклики др. Обух.

— Вас там заперти! Ви випускаєте арештованих! — кричать уже обидва вкупі: По-

мело і Вюн. І з ними де-які їх товарищі. — Злочинців запирають, а ви випускаєте! Ваша робота — ганьбою нашої державності!

— Ви плямою нашого уряду! Ви арештуєте своїх людей, що не скачуть під вашу команду!

— Ганьба Йому!...

— То ви кірините! То ви не повинні тут сидіти, тільки в криміналі! — кричать селяне до соціальних демократів.

Звіається тепер ще грізняща хуртовина. Одні проти доктора Обуха, одні за ним. Голова не бачить можливості заспокоїти схвилювану залю. Перериває засідання.

П'ять хвилин перерви. Одчиняють вікна, виходять на коридори. Перечатися ще далі.

Засідання комісій одкривається заново.

До слова приходить полковник Вітовський. Починає голосом лагідним, але схвилюваним. Хоч намагається спокійними словами промовляти, голос його затинається трохи не па кожному слові. Так Йому у грудях накипіло, так Йому грудьми торгає...

— Мені дуже прикро, — мовить, — що мій партійний товариш розпутав таку хуртовину! І найприкіще те, що все це через велике непорозуміння...

На залі мовчанка. Всі слухають уважно слів Вітовського, що, храмаючи на ногу, під-
у хуртовині, II.

пертий палицею, намагається випростуватися, але в-одно мусить схитатися, щоб полекшити зболілій нозі.

Слухають його всі мовчки й уважно. Хоч він уже уступив із становища державного секретаря військових справ, він усе ще для Національної Ради авторитет у військових справах.

— Велике непорозуміння, панове, що-до Українських Січових Стрільців. Це перша наша національна військова формація і як така вона перейде до історії. І перейде вона, панове, до історії не тим, що це перша українська військова сила в нашій добі, що це завязок нашої армії. Перейде вона, панове, до історії своїм героїським змаганням!... Карпати! Маківка! Бережани! Золота Липа! Стрипа! — які це свідки того, що не „маркіранти“ там сиділи, але завзятці юнаки! Які кров свою лили, голови свої клали за — Україну!...

Коли це говорив — очі його жевріли від захвату. Бо говорив це сотник Усусусів, який ділив із своїми стрільцями долю й недолю своєї сотні, свого куріння. Не згадав тільки свого власного походу на рідне своє село Медуху, на Галич, не згадав памятної перевези через Дністер під обстрілом ворога...

— А Городок! Та нова ясна сторінка в історії Українських Січових Стрільців...

А той одчайдух Думка, десятник третього куріння Усусусів, іцо то не дивиться на наказ до відступу. Не вважає на це, що всі відходять — він сам один остається із своїм скорострілом і ширить страшне спустошення серед ворожих рядів. І тільки під ударами прикладів у його голову приводить ворог до мовчанки клекіт скорострілу десятника Думки! Це городецький герой, перед яким я голову схиляю!...

Чим далі говорить, попадає у патос. Але на останніх словах уриває й пережидав хвилину.

І серед зачарованої його словами мовчанки злітають оклики:

- Слава! Слава його памяти!
- Слава памяти десятника Думки!

Вітовський може вже говорити далі спокійним зірноваженім голосом:

— Та я не маю потреби ставати оборонцем доброго імені Усусусів. Їх вчинки загально відомі. Я тільки згадав про це, щоб відкинути закид „маркіранства“!...

Подивився зневажливо в сторону доктора Обуха.

— Моя завдання інше: відповісти, чому задержано окрему формaciю в Галицькій армії — бригаду Усусусів. Панове! Тепер нема Усусусів, нема гуцульських стрільців, нема завоювників Львова — є тільки одна одно-

цільна Галицька армія. Але в тій армії є окремі одиниці — корпуси, бригади, полки, куріні. Досвід із світової війни виказав, що, оскільки якась військова одиниця більш сповна, — вона стає меткіщо! І коли така одиниця не є тільки гарматнім мясом, але має їй голову й духа, що їй просвічує, що їй веде, така одиниця більш варта, ніж десять подібних бездушних одиниць!... Я цим не хочу відмовляти духа всій нашій армії, але це її ляік зрозуміє, що бригада Усусусів, які зжилися із собою від початку війни, які переходили вкупі дні долі її недолі, які братами стали — є може найбільш сповною військовою одиницею в нашій армії. Вся справа, щоб зрозуміти її значення і — вміти використати її силу... Панове! Я не хочу критикувати пляну городецького наступу. Одного тільки не можу зрозуміти: чому кинено найкращу, найметкішу, найбільш сповну і, можу сказати, найбільш інтелігентну військову одиницю на здобування дротяніх застав під Городком — замісць щоб кинути її в погоню за ворогом, який утікав до Перемишля?... Це була, як я це бачу із звідомлення пана головного команданта, одна з найкращих нагод до викинення ворога за Сян! І сила в нас до того була! Ціла бригада Усусусів стояла під Городком, проламала залізничний шлях і, замісць погнатися за втікаючим во-

рогом — на Перемишль, за Перемишль, замісць стати з того боку Сяну, — вона опиняється — під Городком...

Слова Вітовського такі прості. Критика наступового пляну така примітивна, що кожний починає питати в думках себе й головного команданта, для чого не використано цієї простої, легкої нагоди. І забувається у всякого, що йому це ані разу не прийшло самому на думку, що це не його думка, не його критика! Що це слова іншої людини — Вітовського.

А вже як промовець починає настоювати на тому, що саме так треба було зробити, коли не приходили заповіджені резерви, — слухачів досада бере, чому справді так по-дитячі змарновано таку прегарну нагоду...

Здається, що відчуває це й Вітовський, яке знищення він укинув у залю нарад, у серця слухачів, бо починає оправдуватися:

— Панове! Краще то бачиться хоч би й з якої малої перспективи... Але поки кидатимемо камінням на Усусусів за невдачу під Городком — вдармося в груди...

Звертаючися до державного секретаря доктора Обуха:

— Я дуже добре розумію ваш біль, товариш секретарю! Я розумію, що діється у вашій душі, що ми змарнували одну з най-

кращих нагод. І я над цим жалію... Але причину невдачі бачу де-инде...

— Де? Де? — поспалися голоси.

— Я думаю, що я говорю на військовій комісії нашого парламенту... А тепер переїду до останнього закиду: до справи арештувань. Певно, що воля людини — свята річ. Але коли ворог використовує свою волю на те, щоб нас ізнищити — ті, хто відповідає за долю всього краю, не сміють завагатися вкоротити ту волю ворога. Панове! Кого у нас арештують? Людей, які не хотуть призвати нашої державності, які приготовляють нам удар у плечі. Цілі заговори викрито! Приготування до повстання. То замало — запирати в тюрму. Тут розстріли повинні піти в рух!

— Ого! Ого!... — чути з уст доктора Обуха і з ріжних кутків залі.

— Так, пане державний секретарю! Так, панове посли!... Розстріли... Влада, яка дбає про добро держави, мусить мати сильні нерви! На ваші людяні міркування прийде час, коли ми скінчимо війну й коли ніщо нам не буде загрожувати!

— Запізно буде! — мовить сумним голосом Обух.

— Ні! Заскоро ви вяжете руки і так слабій військовій владі! А що в мене нерви такі, як і у вас, я уступив із становища

державного секретаря військових справ... На жаль — тепер ви є військовим секретарем, — звертається до Обуха, — секретарем... міра. І я боюся за нашу долю...

— І я теж боюся за нашу долю — через наші звірства!

У весь ранок, ціле засідання військової комісії виповнювали вибухи пристрастей і обжалування одних проти одних. Одні кидали каміння на Усусусів і на всякі, як вони казали, протекційні частини й одиниці, інші — на командування армії й на Державний Секретariat військових справ, ще інші осуджували вмішування посторонніх (невійськових) чинників у справи війська, в спосіб ведення війни й забезпечення спокою в краї.

Над залею нарад, над парламентарними представниками нації зависли примари катастрофи всієї державності і викинули їм з голови, з грудей, з усіх їх постатей холод і спокій рівноваги. Вони, посли, що мали давати лад у державі, сколотилися, як стрівожена юрба. Всі пристрасти, які дрімають на дні душі в людини, проявилися в невідповідальних вибуках. А їх висловом являються необґрутовані підозрівання одних одніми, образливі слова. На підозрівання обурюються, кидають образи. На образи ре-

агують, вибухають погрозами. На погрози — знімаються лайки... І ті, що їх не захопив впір пристрастей, сидять безсилі, не можуть здобутися на спробу заспокоювання хуртовини. Добре роблять. Бо навіть найспокійніший, як тільки уста розкриє, сам почине випадати з рівноваги.

Над галицькою землею перелетіло марево лихоліття, що нависло над нацією. І хоч воно ще ні для кого невидне, підсвідомий інстинкт відповідальних керовників нації відчув його й схвилював їх душами.

Заперті в тісній клітці малої залі, ці велетні думки її слова галицької землі, ті її керовники бачать свою націю поторощеною, розбитою, себе прикованими до роздавленого її возу, приваленими усією вагою власної відповідальності.

І... як тільки можуть — рятуються. Скидають одні наперед одних відповідальність із себе, перекидають її на плечі інших. Щоб не їх прибив тягар відповідальності.

Найбільш дістается державному секретареві внутрішніх справ Обухові й голові радикальної партії, тому захованому за своє становище члена Виділу властивому прем'єрові Державного Секретаріату, тому, що, як про нього кажуть, крутить з укриття всіми колісчатами державного організму. Нападають на них обох соціальні демократи за їх

польноофільство, за їх потурання старому ладові. Соціальних демократів обвинувачують радикали й національні демократи в інтригуванні проти Державного Секретаріату й тривоженні опінії. Закидають їм, що приготовлюють або відгрожуються, що приготовлюють державний замах.

Ті знов оправдуються, що вони тільки насилу здержують схвильовані народні маси від вибуху. Але коли так — нехай діється, що хоче. Хто наварив — нехай випє!

Ця нова погроза зачіпає доктора Обуха до живого:

— Тільки нехай рушаться! Виарештую! Кажу жандармам закувати у військовий мундур і пішлю на фронт. Одного такого „революціонера“ вже відослав. Зроблю це з іншими. Не буду дивитися, посол — не посол, урядовець — не урядовець, комісар — не комісар — хоч би й нафтовий, хоч би й з Борислава!

Втоплює очі в гурток соціальних демократів. Їх веселі від насміху лиця доливають олії до вогню. Др. Обух уже кричить:

— На фронт — і скоро стрілами будемо підганяти!

— Кого? Кого?...

— Всіх, що бунтують...

— Але кого? Кажіть — кого?...

— Всіх, що вміють валити! Нехай пока-

жуть, як будуть будувати, захищати нашу будівлю! Жандармами будемо підганяти!

— Ого! Закороткі руки! Закороткі руки!
І в вас і у ваших жандармів!

— Побачимо, панове, у кого будуть коротші! Побачимо, кому прикоротимо!

Уесь ранок спалахали люди вогнем, так і чулося в кожному їх слові схвилювання від великої, може найбільшої невдачі на фронті за ввесь час війни. Тим більшої, що здобуто на ворогові спершу велетенський успіх, витворено можливо найпригідніше становище для використання його успіху до повної перемоги і через нездарність — як одні казали — командування й державного секретаріату військових справ, чи — як казали інші — окремих частин — змарновано всі успіхи, оставлено ворогові поле змагання — знов же в найбільш несприятливих для себе обставинах, бо — ворогові-переможцеві. Виява найсильнішої за ввесь час війни власної ініціативи доводить вкінці до скріплення становища сили й духа ворога.

Як примари зависли ці розбільші воєнні події над краєм, придавлюють свою вагою залю нарад, жах родять і серед загального стрівоження кидають одних на одних. Не менше прибиває ті кола, які стоять за Державним Секретаріатом, сьогодішнє радіо з Москви і в звязку із цим — з'їзд, приготов-

лований на тридцятого березня, — погрози соціально-демократичних послів і сміливі, певні своєї сили відповіди державного секретаря Обуха. Тепер уже не тільки можливі невдачі на полі бою пригнітають парляментаріїв — з усього так і видно марево й заграву домашньої війни. Що було в Росії й на Україні, що сталося на Угорщині — те саме загрожує перевалитися й через галицьку землю...

Серед таких настроїв почалися наради третьої сесії Української Національної Ради в Станиславові дня двадцять пятого березня.

Боєвий настрій ранішньої години перетворюється на пополудневій нараді в загальний розгардіяш, коли починається обговорювання питань комісії для закордонних справ. Завішення зброї з останніх днів лютого, переговори з комісією Бертелемі, радіотелеграма з Парижу з дня 19. березня за підписом членів Наївищої Ради — до команданта українських сил під Львовом — це самі вибухові матеріали, один більш небезпечний другого.

Ще під час рефератів премієра і члена делегації на переговори, доктора Михайла, може голова комісії утримати сякий-такий лад у нарадах. Тільки, як уже приходить до дискусії, — він став безсилий. Годі йому вже запанувати над вибухами пристрастей.

Перший приходить до слова премієр, референт уряду закордонних справ.

Він добачує тісний зв'язок між усією дипломатично-інтервенційною акцією держав Антанти й становищем на українсько-польському фронті. Чим більш ростуть успіхи української армії, тим інтензивніше проявля-

ється інтервенційна ініціатива Найвищої Ради в Парижі. Після дрібних, незначних агентів, у роді Вілема і йому подібних, у перших листопадових і грудневих днях, коли спінедріон світу переможців не міг ще зорієнтуватися, що то там десь на сході розбитої Австрії чиниться, — після поїздки дрібних агентів і шпиків в інформаційних цілях, не знати ким висиланих, не знати, з якою місією, для якої ціли...

— Тепер ви так нам це говорите? — кричить посол Помело. — А хто то, як не панове державні секретарі, ниць падав перед тими шпиками, невідомо навіть чиїми?...

— Хто то крізь тріумфальні брами перевозив по всім краї цих шпиків? — чути інший голос.

— Сьогодня ви нам кажете, що це були шпики?... Будете ви відповідати за свою роботу!

Референт вислухує спокійно, цих так званих в австрійському парламенті „цвішен-руфів“. Дає змогу вилитися злости опозиціоністів, щоб тим лекше навязати до їх слів.

— Пан посол Помело і інші панове з його товариства зовсім непотрібно хвилюються. Пан посол Помело ще більш невідповідно кидав в наш город камінням. Бо пан посол Помело мав нагоду й то не одну — зробити розумно, доцільно і гідно ту роботу, якої не

вміли зробити „неуки“ — теперішні керовники нашого державного життя.

— Робите сами! Сами будете відповідати! Ніхто вас не звільнить од відповідальнosti за ваші вчинки! — воркотить ображений Помело.

Та це ще більш підбадьорює прем'єра.

— Пан посол Помело говорить так, як би сьогодня прокинувся із глибокого сну!

— Мовчіть! Не провокуйте! Досить нам уже вашої господарки! Геть з такими керовниками держави! — реве, як з бочки, з дужих своїх грудей посол Помело.

Він увесь почервонів, скопився на рівні ноги. За шкільну лавку завадив своїм грубим черевом. Не всилі встати. Борсається черевом з лавкою. Хоче виступити з неї і заплутується ногою за спідню поперечку. Падає, як довгий, на сусідів.

В його сусідстві вибухає сміх.

— А ви чого від мене хочете? — заслонюється перед його руками сусід-посол, селянин.

Інший кричить до нього:

— Помалу! Помалу!... Іде, наї сі преч каже, носа розібє людина!...

Одні сміються, одні намагаються заглядити цей неприємний випадок. Посол Вюн пищить, аж заходиться. Відгрожується спершу прем'єрові, потім відгризається від на-

смішок послів-селян. Найсильніше вибивається з його пищіння слова:

— Це провокація! Це провокація!

— Що провокація? — питается старий парламентарист посол-селянин, радикал. — Может те, що посол Помело розбив собі носа?... А хто ж його до цього провокував?...

Нові вибухи сміху й злости.

Прем'єр посміхається непомітно й слухає спокійно образ. Та не втерпів др. Обух. Він схопився із свого крісла і звертається до голови комісії рішучим тоном:

— Пане голово! Чому не зробите ладу з тими напасниками? Кого вони провокаторами називають? Того вже забагато!

Голова комісії дзвонить. Др. Обух, з ним також голова радикального клубу і кількох селян кричать з одного боку, — Помело і Вюн та ще кількох з другого... Поки голова комісії не покидає свого крісла і дзвінка й не виходить на коридор... Тепер розважніщи члени починають заспокоювати схвилювані гурти. Вкінці голова відкриває знову засідання.

— Панове! — мовить прем'єр. — Під адресою Державного Секретаріату впало з посольських лавок дуже багато кріпких слів, яких я, як прем'єр, не можу залишити без відповіди. Я признаю панам з опозиції, що вони можуть бути незадоволені нашим веденням справи. Бо, справді — не все в нашій дер-

жаві в ладу. Але опозиціоністи забувають про дві річі: по-перше, що ми будуємо державу серед зовнішньої війни і серед нена-ладженого життя в краї, — не хочу вже згадувати про те, що й домашня війна в нас на волоску висить — не хочу, як кажу, згадувати про те, щоб, як закидають нам панове опозиціоністи, не „провокувати“. Тим самим не хочемо придивлятися до того, хто сіє вітер домашньої війни!

— Просимо! Можете придивлятися! — від-некочу воркнув гамованим голосом Помело.

Не звертає уваги на його слова прем'єр. Він мовить далі:

— По-друге — ми двічі зверталися до пана посла Помела, щоб він брав одно з най-більш на його думку відповідальних становищ у Державному Секретаріяті. Я думаю, що й мої товариші в уряді і мої партійні товариші з Національної Ради згодяться зо мною, що трохи приємніше було б і мов і напис становище, коли б ми помінялися сьогодня ролями. Коли б пан посол Помело стояв при кермі найбільш відповідального у державі ресорту, а ми займалися критикою його праці, критикою, — мовить, посміхаючися, — що позволяю собі на критику його критики, — так собі... з легкої руки. Але, мої панове, — на це нема ради. Мусимо погодитися із цим, що пан посол Помело воліє

відмовлятися від праці в Державному Секретаріяті —

— Ми вам лишаємо поле до попису!

Премієр потакує йому головою з признанням за допомогу:

— І нам лишати... „поле до попису“ та виладовувати на нас свій гнів у менш або більш непарламентарний спосіб.

— Тільки без образ! — крикнув Вюн. — Тільки без образ! — запищав удруге.

— Вони ще сміють ображати! — заблукався ще якийсь голос протесту.

Премієр не реагує вже зовсім на той оклик і промовляє далі:

— Переходжу тепер до самої справи...

Починає оповідати, як по тих перших агентах, приїздить під час наступів на Львів комісія Найвищої Ради, т. зв. комісія Бертельемі.

Як вона то переговорює з військовим командуванням — у січні, то вриває розмови, коли наступ ослабає й не загрожує вже Львові. Як знову, під час найсильнішої небезпеки для Львова при кінці лютого, вона вже починає переговорювати з Державним Секретаріатом і головним отаманом Директорії, як вимантачує погрозами завішення зброї, під час якого перевозять Поляки потрібний для Львова воєнний матеріал, і як потім диктує обом сторонам, а поправді нам, так звану лі-

нію Бертелемі, що нею намагається віддати Полякам район Львова й Борислава.

Далі переповідає все вагання Державного Секретаріяту, що йому було робити з тим диктатом комісії Бертелемі. Те його почування великої відповідальнosti за свою відповідь, яка б вона не була! Рішав врешті справу військо, виповідаючи дня першого березня завішення зброї.

Далі відчутиє прем'єр радіотелеграму, вислану Державним Секретаріятом дня четвертого березня до урядів держав Антанти й урядів усього культурного світу, в якій змальовано працю її диктати комісії Бертелемі і вияснено річеві причини, задля яких Державний Секретаріят не міг піддатися тому диктатові комісії. Між іншим там сказано:

...Демаркаційна лінія, означена місією, не є лінією військовою, тільки політичною. Фронт іде з півдня на північ східньою стороною ріки Сяну, вигинаючися на північ від Перемишля де-що на схід. Тільки від Перемишля до Львова йде здовж залізничої лінії вузький коридор, який знаходиться в руках Поляків. Тим часом демаркаційна лінія, означена місією, сягає далеко на схід від Львова і віддає Полякам великі простори нашої території, яку міцно держить наша армія. Ця демаркаційна лінія відповідає політичним бажанням Поляків, які офіційно й неофі-

ціяльно заявляли, що мусять заанектувати до Польщі українську землю що-найменше до лінії Буга і Стрия, щоб забезпечити собі посідання Львова і нафтових теренів у Бориславі. Це політичне бажання Поляків сповнила місія Антанти, наказуючи нам віддати Полякам трохи не половину нашої території із столицею Львовом і Бориславом.

— Коли врешті, — мовить він далі, — наш наступ у березні доводить до оточення Львова починає інтервенювати вже сама Найвища Рада за підписом своїх головних представників і, немов у відповідь нам, присилає радіотелеграму до нашого командування.

Відчутиє ту радіо-телеграму.

На залі поважна тиша. Це перший раз до них доходить „посланіє“ від держав Антанти. При відчуванні підписів „Woodrow Wilson. Lloyd George. Clemenceau. V. Orlando“, — як мак сій! Ті імена — це символ держав, що під цю пору трясуть усим світом. Вони, ті світові леви, хочуть вислухати представників обох сторін у справі територіальних бажань...

Це вже осягнено дуже багато! — читається в очах послів. Адже ж тепер — чотирнадцять статей Вільзона! Самовизначення націй!...

За блеском цього принадного вогниха не добачується всього іншого, що міститься у йно-що прочитаній радіо-телеграмі...

Із самообману виводить послів премієр. Він мовить:

— Тепер я панам зясую наше політичне становище в цій хвилині. Від хвили одержання цієї телеграми від Найвищої Ради — оце вже пість днів надаремне добивається наше командування від польського командування переговорів у справі завішення зброї.

Вої надій, які зродилися у слухачів, коли премієр читав радіо-телеграму, відразу розвіялися від сумного його голосу, від безвиглядних його слів. Щез чар Антанти. І визвірився до них віковічний воріг — Польща. Від віків віроломний сусід. Нависла загрозою безоглядна війна й найновіща їх невдача.

Хтось на залі спамятується першій і дає вислів своєму почуванню. Відповідає на сумніви премієра:

— Бо Полякам уже не треба завішення зброї!

Тепер ще ясніше стає їх становище. Падає більше заміток. Між іншими:

— Ляхи вже свого добилися...

— Врятували Львів!...

Премієр, неначе б ждав цих окликів. Притакує їм головою. Це є його думка. Він мовить:

— Може й так, панове. Я змалював вам увесь хід справи про перемиррja. Ви, панове, рішайте, що робити.

Глибока мовчанка запанувала після його слів — мовчанка безсилля...

Заячківському розкрилися очі на все, що їм загрожувало. Не було вже в нього найменшого сумніву, що вони переживають хвилину катастрофи.

Зболіло душою шукає блеску надії на рятунок і не бачить нічого, за що б можна було зачепитися. Хитається у своїх думках між вирішенням справи військовими успіхами й дипломатичними переговорами. І одно й друге має багато темних сторін. З одного боку зневірря у воєнні успіхи після випущення з рук однієї з найкращих нагод, з другого боку — легковаження телеграмми з Парижу польським командуванням.

Але що робити? Що тепер робити?... Що далі?... — завдає собі в-одно питання, яке поставив до всіх — і до нього теж — прем'єр.

І, наче на глум, виринає йому перед очима картина з останнього зїзду радикальної партії. Голова партії поставив до зїзду таке саме питання: „Що далі робити? Порадьте нам!“ — Тоді встас старий радикал селянин і каже:

„Маєш тепер! То ми з останнього стягалися й вас, наших синів, учили в школах, щоб ви за нас думали, а ви питаетесь тепер нас, що робити?... То намарне пішли всі напі гроші, вся праця? Кошиліся на вас і тепер ще маємо сами думати?...“

Мусів посміхнутися, як і сміявся сердечно, слухаючи цього безпомічного скигління селянина-діяча, селянина-патріота, який від початку радикального руху стояв при партії, бував на всіх зїздах, раду радив з Павликом, з Франком у Львові й інших містах, у себе в селі держить усе громадське життя в руках, а тепер на зїзді заламався!... Угнувся під вагою державної відповідальності...

— Таке їй наші панове державні секретарі!

— подумав.

І зараз поспітав себе:

„А ти? Що ти робив би?“

„Я не при кермі!“

„Викруті! Облудні викруті!... Раду давай!“

Заплющув очі й слухає млявого доповнювання, радше повторювання прем'єрового звідомлення новим промовцем.

Говорить др. Михайло. Головну свою увагу звертає на те, щоб доказати, що лінія Бертельємі була диктатом не комісії держав Антанти, тільки диктатом Поляків. Вияснюю датами актів, датами переговорів поїздок членів комісії до Ходорова до головного командування, що неможливо було виготовити всі акти під час переговорів. Вони вже були заздалегідь приготовані комісією під однобічним польським диктатом.

Зрештою її самих переговорів неможна назвати переговорами, бо комісія фактично

що найбільше зверталася для форми до командування галицької армії й коли переговорювала з ким, то хіба з головним отаманом придніпрянської армії. За те з президентом Української Національної Ради і прем'єром Державного Секретаріату обмінялися ті панове тільки привітанням при познайомленні і на цьому кінець. Які ж це переговори?

— З того, мої панове, я маю одно враження: держави Антанти нас ігнорують як політичний чинник і як респектують ще що в нас, то тільки нашу мілітарну силу. Це саме говорить і телеграма з Парижу, прислана у відповідь Державному Секретаріатові. До кого вона звертається? До державного секретаря закордонних справ нашої держави?... Ні... До Національної Ради?... Ні!... Тільки до підрядного чинника в нашему розумінні — у їх розумінні самостійного, відповідального чинника, — до комandanта українських сил під Львовом.

— Іншими словами до комandanта банд під Львовом! — перебиває Вітовський.

— Я не хотів уживати такого сильного вислову. Але що-до змісту — то я зовсім погоджується із словами пана полковника Вітовського. Про це говорить також дуже багато тон і спосіб трактування нашої делегації комісією Бертельсмі. До нас стукали ті панове кулаками. При наших спротивах і

застереженнях виходили із залі, одним словом трактували нас, як делегацію небезпечних бандитів, або африканських Готентотів, Бушменів, з якими у відповідній хвилі муситься переговорювати, але що-до яких можна й треба стосувати способи й тон, на який ті пани не дозволили б собі в переговорах з представниками жадної держави.

— Як хлопчаків нас трактують! — кидає похмуро Вітовський.

— То вже в найліпшім разі, пане полковнику!

Др. Михайло викладає далі свій погляд на хід цієї справи.

— Ліпія Бертельсемі, яку нам подиктувала комісія, мала нас знищити. Забірала нам Львів, Борислав, половину території — за цим ішло розбиття війська при виведенні його із цієї території, або військовий бунт! Ось що нам несла ця лінія! Та щоб нас таки сповукати зробити на собі гаракірі, пан Бертельсемі попередив вручення свого проекту нашій делегації менш-більш ось такою промовою...

Перекидає кілька карток у записках. Відчитує:

— „Ми представники держав Антанти, себ то Англії, Франції, Америки й Італії, сумлінно й докладно розслідшли справу, яку маємо рішати“... Я вже панам згадував про

ту сумлінність... — мовить, звертаючися до залі. І знову читає: — „Ми вимагаємо жертв від обох сторін; ці жертви будуть тільки тимчасові, до рішення Мирової Конференції“.

— Тільки не знати для кого вони будуть тимчасові?

— Прошу не перебивати! — просить посол Лисовський.

— Як можна було з такими бандитами запускатися в переговори! — озлоблюється селянин-радикал.

— Прошу панів, прошу панів... — заспокоює голова комісії.

— Панове! — мовить незадоволено др. Михайло. — Я думаю, що не від річи буде вам почути погляди представників західних держав на нашу справу.

— Просимо, просимо! — звертається донього посол Лисовський. А до залі: — Панове! це заповажні справи. Прошу дати можливість познайомитися нам з усім!

Др. Михайло читає далі:

— „Це правда“, — каже нам Бертельемі, — „що ваше положення сьогодня добре, однаке воно може змінитися на вашу шкоду!“

— І вже змінилося! — притакує Лисовський. — Вже змінилося!...

. Де-хто звертає на нього свої очі. Др. Михайло говорить далі, дивлячися до записника:

— „Між Поляками й Чехами вже за-

ключено перемиря і Поляки можуть транспортувати муштію через чеську територію. Так само вже швидко буде заключене перемиря між Поляками й Німцями. Більшовики ще не наступили на ніяку частину польської території і ніщо не заставляє Поляків післати безпосередно армію проти більшовиків. Поляки все це знають і ця певність дає їм надію й силу. Коли ви не приймете нашого предложення, будете відповідати за цей крок перед усією Антантою. Ви будете мати війну з Поляками, які будуть мати поміч відважної й добре зорганізованої армії Галера, зложеної із шести дивізій. Ми у Франції переконалися про відвагу цеї армії..."

— І ви ще з ними після цього говорили?

— питався Помело.

— Я розумію, пане посоле, що треба було стукнути їх способом до стола кулаком і тріснути дверми. Це була б може гідна відповідь на цю розмову. Але тоді ми не мали б у руках пляну граничної лінії Бертельсмі! — мовить др. Михайлло, видуваючи погрідливо свої грубі уста. При цьому морщить лице, головно коло очей до цинічного, байдужого наスマху.

— На дідька він вам здався! — репетує Вюн.

— Знаємо бодай пляни противника.

Читає далі із записок промову Бертелемі і тепер уже, то оклики обурення її перебивають, то сміх. Головно при словах: „Помагайте собі і небо вам поможе. А це небо — це союзні держави“, — гомерівський сміх зривається на залі.

— Я ще на одно хочу звернути увагу панів. У телеграмі з Парижу з дев'ятнадцятого березня є, як панове чули, один уступ, який мене тривожить: „Під час завішення зброї війська обох сторін остануть на своїх становищах, при чому рух залізничним шляхом між Львовом і Перемишлем має остати в кожнім разі вільний у розмірах докладно потрібних для щоденного виживлення війська“... Що це значить, панове? Цей уступ свідчить, що Найвища Рада, приймаючи свою постанову, мала на увазі той стан воєнної акції, коли наші війська проламали польські становища між Львовом і Перемишлем, оточили Львів і відтягли його від усікого зв'язку з Польщею так, що містові загрожував голод і польській залозі капітуляція.

— Нові переговори! — падає голос, як відгомін минулих днів. Бо теперішньої хвилі він відповідно вже не освітлює.

— Як-раз у цю хвилину, — мовить др. Михайлло, — Найвища Рада наказує нам спинити дальші бої і відновити залізничний рух між Львовом і Перемишлем!

— Безличний цинізм! Чистий насміх!

— Інтервенюють, бо становище польської армії у Львові катастрофічне!

— Їх єдина ціль — зберегти Львів у руках польської армії.

— Це до історії належить, панове, — мовить, посміхаючися звисока, гірко-цинічно, др. Михайлло. — Поки постанова Найвищої Ради прийшла до обох воюючих сторін, Поляки вже її не потребували. Львів уже мав сполку з Польщею, залізничний рух був уже привернений. Але, на жаль, тепер уперше інтервенція держав Антанти приходить нам у пору. І що ж?... Шість днів ждемо польської відповіді — надаремне!

— Видно Поляки мають певність, що їх непослух наказові Найвищої Ради їм не пошкодить!

— І я так думаю! — кінчить др. Михайлло.

Тепер починається шукання відповіді на поставлене премієром питання: що робити?... Промовець за промовцем виливають своє обурення на представників переможніх держав, які не хочуть узгляднити наших прав, які навіть не хочуть з нами говорити, підуть тільки по лінії бажання Поляків. Розуміється, такі промови не дають нічого нового. Є це, що найвище, ілюстрація повного розбиття думок і сили розумування представників громадянства.

Новий тон вносить у наради перший — посол Лисовський.

Він встає із свого крісла, підходить на ступінь коло катедри, перебігає очима по представниках уряду, змірює своїм допитливим поглядом залю...

Починає говорити.

Тон його промови відразу стає задирливий. Промовець грається запитами, які кидає насмішливо в сторону залі. І дає на них рішучі категоричні відповіди. Відповіди, у яких відбивається все легковаження наївних слухачів. Тим більш, що товаришать їм такі самі рухи голови, рук, гра очей, лица...

Він мовить:

— Панове так легко собі кидаєте словами, як би то словами вигравалося війни, як би то сміливих промов досить було до ведення світових справ!... То треба б, панове, достосовувати трохи крепкість своїх слів до своїх сил! Хто ж то із ким тут правується? Ми — з усім світом? Хто про нас знає? Що ми таке в світовому розумінні?... Ви думаете, панове, що там хтось розбірається в наших справах? Що там хтось знає про Львів, про Східну Галичину?... Це для них — Польща, яку загарбала Австрія, це для них поневолена Польща! За яку Поляки кров свою проливали більш як сто літ тому на

французьких побоєвищах! І тепер — Франція оддячує їм!... А хто про нас чув? Хто про нас скаже добре слово?... Чехи?... Ми для них — ґерманофіли!... Німці?... Німці сами лежать на землі. А те, що вони для нас зробили — берестейський мир — це ж тільки проти нас промовляє! Хто за нас, панове, скаже в світі тепле слово?...

— Ми самі за себе говоримо!

— Тільки трошки більше скромності, панове! Так... Трохи більше скромності!... Дивіться: Росія! Кольос! Велетень!

— На глиняних ногах! — воркнув посол Помело віднекочу.

— Ні-ні-ні-ні-ні... Не дуже на глиняних ногах, не дуже, пане после!... Росія — велетень!... І хто міг би думати, що такий кольос захистається!... А він провалився! І нема для нього ніякого рятунку! Нема, бодай поки-що, ніякого для нього рятунку...

— Це наше щастя! Зпід його румовища повстала Україна!

— Хто чує в світі про Україну? Хто знає про Україну? Для кого Україна державою стала?

— Для себе! Для нас!

— Ну, ну! Тільки більше скромності, панове! Ми сами між собою...

— Ні, пане после! Більше самопощани! Тому, що ми сами між собою!

— Панове, панове! Прошу не вести дискусії, — просить голова комісії.

— Або — Німеччина? Австрія?... Хто міг би кілька років тому подумати, що Австрія розлетиться, що такий панцирний коліос, як Німеччина, Німеччина Бісмарка, Вільгельма, Німеччина Гінденбурга, Людендорфа, Німеччина Тірпіца... лежатиме потоптана, здавлена, розбита?... А вона лежить! Вона лежить, панове!... І вона вже ніколи не буде тим, чим була! Німеччина щезла із світової карти великих держав... Німеччина проситься у держав Антанти... Хе-хе-хе... Німеччина просить — а ви тут, панове, гро-зите?... Тільки на сміх не виставляймо себе! Заслабий наш кулак, панове! Нікого він не застрашить!... Ми можемо тільки просити. Можемо представляти свої права, мусимо, на жаль, здатися поки-що на ласку її неласку переможців, бо той, хто міг би упінутися за нами — Росія — лежить у румовищах. Лежить із розбитим не тільки живим тілом, але й духом! Доки Росія не окріпне, доти ми, як та билинка! Хто не хоче — скубне, зломить, притолочить...

— І це говорить член виділу Національної Ради?...

— Він член виділу Національної Ради?... Ганьба!...

— Так, я член виділу Національної Ради!

Це говорить до вас член виділу Національної Ради! Це говорить стара людина, що в неї може більш розвинена підсвідомість, що може де-що ясніше бачить, ніж ті, що забагато всього знають і можуть... на словах... Я маю, панове, відвагу сказати вам те, що бачу, що розумію, що думаю: Треба було приняти лінію Бертелемі, бо може прийти час, коли ми її схотіли б, коли ми будем проситися, щоб нам її дали, але нам не даватимуть!...

Голос посла Лисовського, задирливий, рішучий од самого початку, переходить при останніх словах у грізне віщування. Падає громом на голови слухачів. І коли одним лицем паленіє од стыду за промовця, — чимало в таких на залі, що дуже глибоко призадумуються над словами Лисовського, голови під вагою його промови додолу склоняються...

Тим часом Лисовський відчуває силу й вплив своїх погроз. І на хвилинку прокидався в його душі вага відповідальності. Він хоче не тільки оправдати себе — хоче ще сильніше підперти своє твердження. Починає наводити причини, чому він має такий погляд. Ще раз згадує про нашу слабість, про розхитання армії, про наш недосвід у проводженні справ, до яких ми не готовувалися. Вказує на кипіння в народі, на нена-

ладжену адміністрацію, на розхитані фінанси, на безнадійний стан нашого транспорту. Всі болячки молодої держави розриває, щоб доказати, що привести до рівноваги зрушене в основах внутрішнє життя держави при ворожій поставі Поляків, при нейтральності Жидів, при загонистості своїх... і рівночасно вести війну, — це не під наші сили. Тим більше, що ми маємо довкола скрізь тільки ворогів. Польща й Румунія з одного боку й за ними стоять держави Антанти. Більшовики — з другого боку. Вже розторошили ту фікцію, з якою ми, не вважаючи на тверезі голоси остороги, обєдналися. Розторошили Україну —

Після цих слів промовця зривається страшна хуртовина. Лисовський не може й думати, щоб говорити далі. Одні жадають, щоб відкликав образи, що їх кинув на нашу державу. Інші кричать, щоб його поставити в стан обвинувачення... Ще інші — щоб викинути його з виділу Національної Ради...

Падає слово: „зрадник!“...

Насилу голова комісії заспокоює схильовану залю...

— Панове! — мовить спокійніше Лисовський. — Ми дивимося індивідуально на справу. Для нас це держава — для держав Антанти — це фікція!

І знову грізна хвиля протестів:

— І де неправда!

у хуртовині, II.

- Були в Київі посли всіх держав!
- Билися над нами!
- З фікцією ніхто не числився б!

Лисовський хоче далі говорити, але мусить переждати, поки ослабнуть голоси противників. Тоді він питаеться з тріумфом:

- А що з нею сьогодня?...

На лиці в нього вискалилася цинічно-насмішлива злорадність:

— Не є вона сьогодня вся в руках більшовиків і нової Росії?...

Аж тепер під впливом того, що далі діється на посольських лавках, Лисовський похмурніє.

- Досить! — кричать з усіх боків.
- Досить уже!
- Не дати Йому говорити!
- Московський запроданець!
- Зрадник! Зрадник!

Голова комісії дзвонить і кричить безсило:

- Перериваю засідання!

— Провокатор! — реве, відгрожуючися Лисовському кулаками, Вюн...

Трохи не кидаються одні одним до очей. Врешті клобові товариші Вюна складають на руки голови комісії заяву в імені свого клубу, в якій висловлюють жаль ізза некоректного поводження члена клубу. Лисовський задовольняється й кінчиє промову з мертвівським закостенілим посміхом:

— Не дай, боже, діждати, щоб наступило каляття у тих панів, що такі кріпкі сьогодня на слова! Їх каляття не дало б мені сatisфакції — бо з ними і всі ми пішли б на дно! Не дай, боже, щоб ми опинилися колись за лінією Бертелемі! Бо тоді й Збруч не захистить нас від наступаючого ворога!

Хоч яку бурю викликала промова Лисовського, став вона голосом остороги, що починає лунати гомоном у всіх серцях, у всіх головах. Шукають люди відповіди на те, де правда?

Намагаються зясувати собі, чи і як можна було перевести те, чого хоче, що радить Лисовський. І чим більш поширюються розмови в гуртках, став видніше, що ніяка сила не змогла б була перевести спокійного викинення власного війська із теренів на захід від лінії Бертелемі...

— Панове! — кінчить свою промову Лисовський, з виразом безкрайого болю на лиці. — Тільки тверезо дивіться! Тільки дивіться розплющеними очима довкола себе.

Його голос уперше за ввесь час промови тремтить мягким, тривожним тремтінням. Розбільним.

— Я спитаюся тут присутніх товаришів — панів повітових комісарів: Скажіть ви, панове комісарі, скільки у ваших повітах інвалідів-калік із світової війни? Скільки беззахист-

них вдів і сиріт? Скільки людей без хати, без пристановища, без шматка хліба, без надії на чорне, безпросвітнє „завтра“? А скільки того всього горя принесе нам ще наша війна?... Панове! Людина — з тих наших сіл — в ім'я культури домагається від нас: Зробім уже край тій війні! Приймім можливість навязання розмов про переговори!

— Але ж ворог нам тієї можливості не дає!

— Давав, давав! А ми відкинули! Панове! Досить нам уже війни! Треба приступати до мирної праці, а ні, то попадемо в такий хаос, у якому конас вся наша нещасна Русь!

Промова Лисовського була пробним каменем для членів Національної Ради. Але й укинула вона в залип нарад потребу необхідності шукання виходу!

Під враженнем цієї промови приходить до слова Вітовський.

Він звертається дуже різко проти попереднього промовця.

Звертає його увагу, що тут ані збори антилітаристичного товариства, ані сходини лігі людської культури. Хоч як їх страхав посол Лисовський — він радіє тим, що наша нація, до недавна ще така закостеніла в мертвіцькому пацифізмі, врешті вже раз очуняла! Нація мусить кинути всі свої жертви на цей кріавий жертовник визвольної війни, щоб не кріавилися потім цілі покоління. Мусить

зробити це в ім'я людяності, в ім'я культурних цінностей майбутніх поколінь!

Коли ж Лисовський хитає незадоволено головою на знак, що не погоджується із цим, Вітовський змірює його погірдливим поглядом і переходить до біжучих справ.

Призадумується, чи взагалі ми могли виконати те, що приняли б на себе, підписуючи перемирря, яке хотіла накинути нам комісія Бертельсмі. Займається військовим боком справи. Доказує цілою низкою аргументів, що виконати це було годі.

Але з другого боку політичне відкинення посередництва й рівночасно із цим мілітарна невдача витворили дуже неприємне для нас становище. Правда, був би ще один вихід: телеграма Найвищої Ради з дев'ятнадцятого. Але він не сміє навіть спинятися над цим. Досвід усіх переговорів з Поляками від першого листопада, знайомість із їх планами з польської Львівської преси до останніх днів, врешті вся наша історія вказує, що Поляків тільки силою можемо спинити в їх поході на схід! Ніякими переговорами, ніякими договорами, ніякими умовами!... Все вони нехтували, нехтують і нехтуватимуть, як тільки одвернеться небезпека, або як уважають, що чутливість і відпорність противника — це б то наша — ослабає! А що тепер ми втратили ініціативу, а вони як-раз у по-

двійній силі її дістали в руки — ніхто й ніщо не заставить їх миритися з нами! Надаремне обдурувати себе!...

— Ми лишені, панове, на власні сили! А коли власні наші сили будуть заслабі, мусимо шукати помочи там, де її можна знайти. Ми звертали свої очі на Україну. Ми обєдналися з нею. Ми є складовою частиною Української Народної Республіки. Але придивімся, панове, до того, чи наш інтерес і інтерес Директорії сходяться? Нашим ворогом — Польща, а приятелі наших ворогів — це, силою факту, наші вороги. Комісія Бертелемі не могла подиктувати нам чого іншого, як викинення нас із нашої території — значиться: повне розбиття нашої сили! Але з тою самою чи подібною комісією держав Антанти — комісією Ено в Одесі — переговорює Директорія, забігаючи в неї помочи проти більшовиків. Що більше — единого, який між членами Директорії мав зрозуміння для ваги західних границь України — Винниченка — Директорія приносить в жертву комісії Ено! Правда не за галицьку справу — за запідозрівання його комісією Ено в більшовизмі! Але це для нас дуже цінне для орієнтації. А головний отаман — хіба ж він одважився в розмові з комісією Бертелемі сказати рішучо й ясно тій комісії, що для України необхідний спокій на заході на лінії

Сяну? Чи сказав він щире, отверте мужнє слово в обороні західних українських земель? Чи сказав тверде слово в справі Східної Галичини й необхідності покінчення війни з Поляками при замиренні на лінії Сяну, або хоч би на лінії, як стоять війська? Ні... Що це значить?... Не менше, як те, що ми в своїй державі не зовсім єдні. Для нас тепер вихід: коли в нас самих заслабі сили — треба зedнати тісно обидві республіки, зedнені теоретично, і стати одностаїно чолом на захід і на північ. Один уряд, одна армія, одна державна думка — при умові збереження всієї етнографічної території. І замирення з тим ворогом у першу чергу, який признасть нам усі наші граници.

На своє диво і в цих і в дальших своїх висновках, у яких розвивав думку негайного здійснення обєднання обох українських держав в одну цілість, при повищих застеженнях, Вітовський знаходить призначення соціяльних демократів, але не бачить для своїх слів прихильного відгомону серед усіх своїх партійних товаришів. Коли Заячківський оплескує його промову, два провідники партії, розмовляють півголосом і виявляють хитанням голови, виразом лиця дуже сильне незадоволення.

Спротивляється в голос його словам найближчий промовець, посол-піп, визначний

церковний достойник, видний член національно-демократичної партії.

Його промова стає доказом найбільшого розбиття, повної хаотичності в думках, поглядах, потоптанням всякої партійної дисципліни. Вітовський і він засвідчили, як легко схитуються з політичної лінії, а може як без ніякої політичної лінії пливуть крізь наше життя дві, здавалося б, сильні політичні партії: національно-демократична й радикальна. Коли одні їх члени працюють в уряді й підтримують лінію галицького сепаратизму, інші, теж не менше видні, йдуть до тісного реального обєднання всієї України для ведення війни на життя і смерть, або, як Лисовський, виявляють уголові тенденції, за ціну годі ще передбачити — яку!...

Промовець у першу чергу виступає з усією силою проти промови Лисовського. Дивно стає слухачам, звідки стара, сива людина бере в своїх грудях стільки сили, щоб розправлятися з уголовством Лисовського, ще більш дивно стає, що людина в попівській рясі так можна стає в обороні своєї землі. Здавалося б, що він і Вітовський — це два провідці військової партії. Здавалося, що вони обидва погоджуються що-до змагання на життя і смерть... Згідно вдаряють вони по уголовій концепції Лисовського. І коли Вітовський розправляється з Лисовським як

військова людина, цей хоче дати йому відправу ще й як його партійний товариш.

Але коли прийшов до другої частини промови Вітовського, став сильно на автономістичному становищі Галичини відносно України. Використовувє слова Вітовського про Директорію й її залицяння до комісії держав Антанти, які врешті можуть її довести до залицяння до Поляків — наших ворогів.

Зрештою, хто там знає, яка була розмова головного отамана Великої України з комісією Бертелемі в Ходорові...

Кидає підозріння, на нічому не основане, але дуже принадне для послів-сепаратистів.

Мовить далі:

...І тут ми мусимо задержати свою самостійність — навіть відносно України! Мусимо мати право і, опираючися на свою стотисячну армію, також і змогу — сказати „*veto*“! Мати право і змогу сказати, що справа наших границь, головно західних, це наша власна справа і що без нас і проти нас ніхто не сміє її вирішувати, навіть нею займатися не має права!

Та не міг перескочити того, що так сильно підкреслив Вітовський, а саме, що наші власні сили можуть виявитися заслабі. І тут він приходить до вислову Вітовського: Приятелі наших ворогів — це наші вороги.

— Я сказав би, — мовить, — що вороги

наших ворогів — можуть стати нашими приятелями! Нашим ворогом — Польща. Ворогом Польщі не хоче стати Директорія. Але чи можуть не бути ворогами Польщі — більшовики? Вони доходять до наших границь — до Збруча. Йдуть мадярські більшовицькі відділи. Чи не треба б нам зговоритися з ними її пропустити їх на Угорщину? Ми зискали б приятеля в більшовицькій Угорщині.

— А Китаїці? А Лотиші, що йдуть з більшовиками?

— І з ними можемо вступити в переговори. Можемо їх пропустити через свою територію проти Польщі...

Словом, шукаючи за виходом, знаходить його в тому, щоб переговорювати з більшовиками її пропустити їх війська через Галичину на Польщу. Вони, як каже, залишуть нас і звернуться всією силою проти Польщі, щоб обєднатися з німецькими більшовиками.

І знову вкинули ті слова в залю нарад новий розгардіял, який виявився вже не в словах, тільки застиг у думках.

Були це зовсім нові ідеї — може не згармоніовані із своїм творцем — промовцем, може тим сміливі, навіть дики, що від цього як-раз промовця ніхто їх не ждав. Але були це ідеї, які знаходять відгомін у душах слухачів, тим більше, що кинено їх так легко,

віднечочу, так — від руки. Без глибшого обосновування, без проводження всіх їх наслідків.

Цим як-раз моментом у промові останнього речника покористовується посол Помело і розбиває у пух і порох „штучну“, як він каже, „будівлю, збудовану на наївному розумуванні й незнанні відносин шановним промовцем“.

Почипає придивлятися ближче, хто це такий більшовики, звідки вони вийшли й до чого дійшли в своїм поході. Це ж ніщо інше, тільки імперіялістична Москва! Вона прикривається гарними словами „самоозначення народів, аж до відокремлення“. І зараз запречує своє гасло імперіялістичним походом на Україну! Нищить Українську Народну Республіку!

— Панове! Чи ви уявляєте собі, що ви встоялися б проти цього московського імперіялізму? Революція звалила трони (промовець постійно ужпває цього слова „tron“ — з-польська), звалила трон Миколи другого, а під подувом революції повстає, як сфінкс із попелу...

— Як фенікс із попелу! — поправляє його хтось із дальших лавок залі.

— Фільольогія це ваша справа, пане посоле!

— Мітольогія!

— І мітольогія і фільольогія! — обурюється ще гірш Помело.

— Тихо там! — кричать його товариші.
Інші сміються.

— Як фенікс із попелу, — поправляється Помело, — повстала Україна! І ми мали б прикласти свою руку до того, щоб кинути Україну в пащу нового Молоха? Завести її під ярмо нового трону — трону Леніна першого?... Це наївність думати, що московський імперіалізм стерпить вашу самостійну державу! А вже зовсім того не бачите, що ви — буржуазна держава — і більшовизм, як такий, мусів би з вашими буржуазними основами зробити лад! Жадна сила не встере-гла б вас перед московською чрезвичайкою!... Ми, як соціялісти, повинні б руками й ногами підписатися під вашим проектом. Бо він зараз другого дня, як проведете його в життя — знищить вас! Ваш проект ідеальний для повалення вашого дрібноміщенства! Але ми всіми силами будемо вас рятувати!

— Дякуємо!

— Лишіть нас нашій долі!

— Не дякуйте! Бо я б вас перший одіслав, куди ви наставилися й куди йдете, ще б вас трутив у те провалля, як би та ваша смерть, що ви її собі хочете зготувати, не була рівночасно смертю демократії. Ми — соціальні демократи — мусимо боронити вас дрібнобуржуазних міщухів і клерикалів перед наглою смертю, бо смерть, якою ви хо-

чете вмерти, була б розвалом усіх здобутків революції, всіх закріплень демократії! Але добре, що ви призналися, як вам мало залежить на ваших ідеалах!... Тим завзятіше ми будемо поборювати ваш галицький сепаратизм, ваше відмежовування від України! Хто ухвалював у Національній Раді дня третього січня закон про злуку з Великою Україною?... Хто присягав на софійській площі в Київі обєднання Галичини з Україною?

— Всі ми присягали!

— А де ж та ваша присяга? Де ж те обєднання?... Чому ви досі ще не перевели цього в діло?

— Обєднаємося незабаром, як Директорія переїде з урядом і військом до Галичини!

— Не переїде! Не бійтесь! Там добре знають вашу гостинність! У вас для гостей з Великої України — тюрма!

— І для своїх теж тепле місце знайдеться, — промовив хтось із радикальних лавок.

— О, я знаю! Я знаю! Тільки відваги вам забракне! Але ми знайдемо досить відваги, щоб із вами, панове, зробити лад! Досить уже тої гри в „циююбабку“! Досить нам уже вашої подвійної бухгалтерії! Раз ми обєдналися в одну державу, раз наші послі засіли в Трудовому конгресі —

— А де ж він є?...

— У вагонах! До вагонів нас хоче заладувати!...

— Будете ще й ви у вагонах, будете, як би ми вас допустили продовжувати вашу злочинну роботу! Тепер время лютє! Останній час виступити єдно, спільно, гармонійно! Останній час звернутися спільними силами проти спільних ворогів.

Дальші його слова, якими він заповідає реальне переведення обєднання, таємниче недоговорювання способу обєднання — наводять слухачів на здогади, що це погрози, заповідання того, що жде їх за кілька днів на селянсько-робітничому зїзді.

Та поки хто на це зареагував, премієр, якого взвивали до телефону, подає до відома радісну звістку, що Поляки прислали врешті відповіль. Запрошують до переговорів на двадцять сьомого в Хиркові.

Чується, як легко зітхають плоди, прибиті важкими ударами, що валяться їм сьогодня на голову. Здається, що знайшовся бажаний рятунок — передача рішення всієї справи Найвищій Раді у Парижі.

Починають вибирати делегатів до Хиркова й намічувати делегатів до Парижа.

До Хиркова їде між іншим від Національної Ради др. Михайлло, до Парижа поїдуть др. Михайлло й Вітовський та секретар.

Виходять з душного засідання з відра-

дою в серіях, з очима, розжеврілими новою надією.

Тут і тамчується:

— А я казав, що Поляки не зважаться спротивитися наказові Наївищої Ради...

Дарма, що нікому такого не казав — може тільки думав...

А ті, хто не мав надії на прихильну польську відповідь, мовчать...

Кінець другого тому.

ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“.

- I. Еберс: Адріян і Антіної, II. том, 8⁰, 248 сторін. Ціна 27.000 а. кор., 40 цент.
- Адріян і Антіної, III. том, 8⁰, 256 сторін. Ціна 28.800 а. кор., 45 цент.
- I. Мопасан: Монт-Оріоль, роман, переклав М. Шраг. З передмовою дра О. Грицая. I. том, 8⁰, XVIII + 174 сторін. Ціна 21.600 а. кор., 30 цент.
- Монт-Оріоль, II. том, 8⁰, 180 сторін. Ціна 19.800 а. кор., 30 цент.
- На воді, оповідання, переклав М. Шраг. З передмовою дра О. Грицая. 8⁰. XX + 144 сторін. Ціна 18.000 а. кор., 30 цент.
- A. Мюссе: Андреа дель Сарто, драма, переклав С. Пащенко. З передмовою дра О. Грицая. 8⁰, VIII + 91 + (1) сторін. Ціна 12.600 а. кор., 20 цент.
- Тіціанів Син, оповідання, переклав С. Пащенко. З передмовою дра О. Грицая. 8⁰, XII + 79 + (1) ст. Ціна 10.800 а. кор., 20 цент.
- Стендалль: Абатесса ді Кастро, оповідання, переклав С. Пащенко. З передмовою дра О. Грицая. 8⁰, XVI + 160 сторін. Ціна 19.500 а. кор., 30 цент.
- Ченчі, оповідання, переклав С. Пащенко. З передмовою дра О. Грицая. 8⁰, XII + 56 сторін. Ціна 7.200 а. кор., 12 цент.
- L. Толстой: На кожний день, переклав В. Тулупа, том I, Січень. 8⁰, 100 сторін. Ціна 12.600 а. кор., 20 цент.
- На кожний день, том II, Лютій. 8⁰, 96 сторін. Ціна 10.800 а. кор., 20 цент.
- На кожний день, том III, Березень. 8⁰, 104 сторін. Ціна 12.600 а. кор., 20 цент.
- I. Фльобер: Салімбо, роман, переклав Б. Чорний. З передмовою дра О. Грицая. I. том, 8⁰, VI + 154 ст. Ціна 18.000 а. кор., 30 цент.
- Салімбо, II. том, 8⁰, 140 сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.
- Салімбо, III. том, 8⁰, 144 сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.

Друкуються:

- Г. Бальзак: Батько Гаріо, роман, переклала В. О'Коннор-Вілінська. 8⁰.
- Е. Бульвер: Останні дні Помпей, роман, переклав Ю. Русів. 8⁰.
- Е. Т. А. Гофман: Новелі, 8⁰.
- Е. Золя: Рим, роман, переклав С. Пащенко. 8⁰.
- І. Келлер: Новелі, 8⁰.
- В. Скот: Айвенго, роман, переклала Др. Н. Суровцова. 8⁰.
- I. Тургенев: Записки мисливця, оповідь, пер. С. Назаренко. 8⁰.

Готуються до видання переклади творів таких авторів: Андерсен, Бальзак, Гердер, Гете, Гольдсміт, Грільпарцер, Дікенс, Достоєвський, Еліот, Кінгслей, Лессінг, Меріме, Мультатулі, Такерей, Шерідан, Шіллер, Штіфтер, Якобсен.

III. Бібліотека „Українській дитині“.

Досі появивались:

- Ч. 1. Лісовий цар Ох. Народна казка. З 5 образками і 3 кольоровими малюнками Ю. Русова і кольоровою окладинкою. 4⁰, 24 сторін. Ціна 10.500 а. кор., 18 цент.

(Далі на 4 стор.)

ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“.

- Ч. 2. Злідні. Народна казка. З 5 кольоровими малюнками Ю. Вовка і коль. окладинкою. 4⁰, 11 + (1) стор. Ціна 6.000 а. кор., 10 цент.
- Ч. 3. Цар Лев. Народна казка. З 29 малюнками (в два кольори) Олени Кульчицької і кольоровою окладинкою. 4⁰, 32 сторін. Ціна 12.500 а. кор., 20 цент.
- Ч. 4. Хатка в лісі. Народна казка. З 6 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4⁰, 16 сторін. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 5. О. Олесь: Рак рибалка. Поезії. 4⁰, 16 сторін. З 6 образками і 6 коль. мал. Ю. Вовка і О. Кульчицької. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 6. Царенко і вмій. Народна казка. З 6 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4⁰, 32 сторін. Ціна 12.500 а. кор., 20 цент.
- Ч. 7. О. Олесь: Вовчена. Поезії. 4⁰, 16 сторін. З 2 образками і 5 коль. мал. Ю. Вовка і О. Кульчицької. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 8. Про морського царя й його дочок. Народна казка. З 5 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4⁰, 20 сторін. Ціна 10.000 а. кор., 15 цент.
- Ч. 9. О. Олесь: Іменини. Поезії. 4⁰, 16 сторін. З 2 образками і 4 коль. мал. Ю. Вовка і О. Кульчицької. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 10. Царевич Яків. Народна казка. З 9 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4⁰, 32 сторін. Ціна 12.500 а. кор., 20 цент.
- Ч. 11. О. Олесь: Ялинка. Поезії. 4⁰, 16 сторін. З 4 образками і 5 коль. мал. Ю. Вовка і О. Кульчицької. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 12. О. Олесь: Постдинок. Поезії. 4⁰, 16 сторін. З 4 образками і 5 коль. мал. Ю. Вовка і О. Кульчицької. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.

Готуються до друку дальші випуски з кольоровими малюнками і кольоровою окладинкою.

**У Видавництві „Чайка“
можна замовляти також оці книжки:**

- A. Крушельницький: Аристка, драма в 3 діях. 8⁰, 124 сторін. Ціна 14.400 а. кор., 25 цент.
- Буденний хліб, оповідання. 8⁰, 284 ст. Ціна 30.600 а. кор., 50 цент.
- Ірена Оленська і інші оповідання. 8⁰, 296 сторін. Ціна 32.400 а. кор., 50 цент.
- Як пригорне земля, повість у двох частинах (I. ч.: Як промовити земля. 8⁰, 152 сторін. Ціна 18.000 а. кор., 30 цент. II. ч.: Як пригорне земля. 8⁰, 300 сторін. Ціна 34.200 а. кор., 50 цент.)
- C. Черкасенко (П. Стак): Твори, том I (Поезії). 8⁰, 204 сторін з портретом автора. Ціна 25.000 а. кор.
- Твори, том II (Поезії). 8⁰, 198 сторін. Ціна 25.000 а. кор.

Ціни подані в австрійських коронах і американських доларах.

При більших замовленнях звичайна книгарська знижка.

Замовляти можна в кожній українській книгарні або просто у видавництві „Чайка“ у Відні:

VERLAG „TSCHAJKA“.

Österreich, Wien V., Arbeitergasse 1—7.